

ISSN - 2347-7075
Impact Factor - 8.141

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH

**Double-Blind Peer Reviewed / Bi-Monthly /
Referred / Open Access Research Journal**

**Vol. 7 No. 44
May - June 2026**

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed
Journal*

ISSN-2347-7075

Impact Factor-8.141

May - June 2026

Volume - 7

Issue – 44

Published by:

Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

Website: <https://ijaar.co.in>

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: editor@ijaar.co.in

For Publication Call On - 8624946865

Editorial Board

Chief Editor

Dr. Pravin R. Talekar

Executive Editor

Dr. Nanasaheb Yadav

Principal, D. G. Tatkare College, Tala

Editors

Dr. Trupti Thorat

IQAC Co-Ordinator

Dr. Bhagwan Lokhande

Director, Research Centre

Dr. Sandip V. Ghodke

Convenor

The Editors shall not be responsible for the originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Research paper's Authors

॥ TAMASO MA JOTIRGAMAY ॥

TALE VIBHAG SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S

D. G. TATKARE ARTS & COMMERCE COLLEGE, TALA

Tal. Tala, Dist. Raigad - 402 111.

Permanently Affiliated to University of Mumbai, NAAC Accredited with CGPA of 3.07 at 'A' Grade

Best college awarded by University of Mumbai in 2024

Website: dgtcollegetala.org

Email: dgtcollegetala1@yahoo.co.in

IQAC and Political Science Ph.D. Research Centre Collaboratively Organizes

**Online Ph.D. Doctoral Seminar/Research Seminar
(4 Credits) On 25th to 26th May 2026**

**Under the aegis of IQAC
Online 4 Credit Ph.D. Course Work**

About the College

To meet the growing demand for higher education in this rural area, the management established a senior college that initially offered the Arts faculty in 2001, followed by the Commerce faculty in 2003. The institution was subsequently renamed D.G. Tatkare Arts and Commerce College, Tala, in honour of the late Shri D.G. Tatkare, father of Hon. Member of Parliament Mr. Sunil Tatkare. Guided by its vision statement, "Exploration of Youth Strength for Nation Building," the college is committed to empowering rural youth to actively contribute to national development. The college offers undergraduate programs (three-year degree courses) including B.A. (Bachelor of Arts) with specialization options in Marathi, Geography, Political Science, and Economics, and B.Com. (Bachelor of Commerce) with disciplines in Commerce and Accountancy. Postgraduate programs include M.A. in Political Science and M.Com. in Advanced Accountancy. The institution also hosts a recognized Ph.D. Research Centre in Political Science. To enhance employability and skill development, the college provides various short-term add-on and certificate courses in areas such as Yoga, Accountancy, and Computer Applications. Popular IT and skill-based courses include CCC, DSA, DTP, MS Office, CCC & CCDTP, CCC & DSA, CCC & ATP, IT, CCFA, Hardware + CCC, DDTP, C4+, CLIT & DTP, MOS + CCC, Tally, among others.

About the Department

The Political Science Department at D. G. Tatkare Arts and Commerce College is a key academic unit within the Faculty of Arts, offering students a strong foundation in political studies and an understanding of governance, public affairs and contemporary political systems. The department forms part of the Bachelor of Arts (B.A.) programme and contributes to the college's enhanced academic portfolio, which includes undergraduate and postgraduate offerings. It is led by qualified faculty, including Dr Bhagawan Lokhande, who guide students through theory, analysis, and practical insights into political phenomena.

The department also supports the college's M.A. in Political Science postgraduate and Ph.D. programme; full-time degree affiliated to the University of Mumbai. This advanced course enables students to deepen their knowledge of political theories, Indian and comparative politics, international relations, public administration and research methodologies, preparing graduates for careers in civil services, academia, public policy and related fields.

Who can Enroll in this Course Work

Student Admitted for Ph.D. Degree, Researcher, Faculty Members of any faculty

"PROMOTING RESEARCH EXCELLENCE, INNOVATION AND ACADEMIC INTEGRITY"

About the Seminar

The PhD Doctoral Seminar is a core academic component of the PhD Course Work, designed in accordance with the guidelines of the University of Mumbai and the University Grants Commission (UGC). It aims to cultivate a rigorous research culture among doctoral scholars by fostering analytical thinking, academic writing, and scholarly presentation skills.

This seminar provides a formal academic platform where research scholars present their ongoing or proposed research work before a panel of experts, faculty members, and peers. It promotes intellectual exchange, interdisciplinary dialogue, and constructive academic critique, which are essential for refining research quality and ensuring academic integrity.

Furthermore, the seminar enables scholars to receive valuable feedback at an early stage of their research, helping them to identify gaps, refine their research design, and strengthen their arguments. It also encourages collaborative learning and exposure to diverse research perspectives, thereby enhancing the overall quality and relevance of doctoral research.

Objectives of the Seminar

- To enable scholars to clearly define and articulate their research problem
- To develop a strong theoretical and conceptual foundation
- To enhance the ability to critically review existing literature
- To strengthen research design and methodological understanding
- To improve academic writing in a structured and scholarly format
- To build confidence in presenting research findings effectively
- To encourage academic discussion, debate, and peer learning
- To receive expert feedback for further improvement of research work

Structure and Format of the Seminar

Participant is required to follow a structured academic format:

- Selection of a **research topic aligned with their PhD area of study**
- Preparation of a **detailed research paper (8–15 pages or as prescribed)**
- Development of a **PowerPoint presentation (10–15 slides recommended)**
- Oral presentation of **10–20 minutes duration**
- Participation in a **Question & Answer (Q&A) session** before an expert panel

Research Paper/Book Chapter Guidelines

The research paper must be prepared the following components:

1. **Title Page** (Title, Name of Scholar, Institution, Guide/Supervisor)
2. **Abstract** (150–250 words summarising the study)
3. **Introduction and Background of the Study**
4. **Statement of the Research Problem**
5. **Aims and Objectives of the Study**
6. **Hypotheses/Research Questions (if applicable)**
7. **Review of Literature** (critical and analytical)
8. **Research Methodology**
  - a) Research Design
  - b) Sampling Method
  - c) Data Collection Tools and Techniques
9. **Data Analysis and Interpretation (if applicable)**
10. **Findings and Discussion**
11. **Limitations of the Study**
12. **Conclusion and Suggestions/Recommendations**
13. **References/Bibliography** (APA/MLA/Chicago style as prescribed)

Submission Guidelines

1. A **declaration of originality** must be attached.
2. The final submission should be approved by the **Research Supervisor/Guide**.
3. The author shall be solely responsible for the originality and content of the chapter.
4. The publisher/institution reserves the right to make necessary editorial changes.

“PROMOTING RESEARCH EXCELLENCE, INNOVATION AND ACADEMIC INTEGRITY”

Presentation Guidelines

- Use clear, concise, and academically appropriate language
- Maintain proper slide structure (Title, Content, Key Points)
- Avoid excessive text; use bullet points and visuals
- Ensure proper time management (10–20 minutes)
- Demonstrate clarity, confidence, and subject knowledge
- Use relevant charts, graphs, or tables where necessary

Evaluation Criteria

The performance of participants will be evaluated by an expert panel based on:

- Clarity and relevance of the research problem
- Depth and critical analysis in the literature review
- Appropriateness and rigour of research methodology
- Logical organisation and coherence of the study
- Data analysis and interpretation (where applicable)
- Originality and contribution to existing knowledge
- Quality of presentation and communication skills
- Ability to respond effectively during the Q&A session
- The decision of the evaluation committee shall be final and binding.

Expected Learning Outcomes

Upon completion of the seminar, participants will be able to:

- Develop a well-structured research proposal
- Demonstrate improved academic writing and referencing skills
- Present research ideas with clarity and confidence
- Apply appropriate research methodologies
- Engage in scholarly discussions and critical evaluation
- Incorporate feedback to enhance research quality

Research Publication Requirement

- It is mandatory for each research scholar to submit two research papers as part of their course work.
- Out of these:
  - (a) One paper must be published in a **journal with a valid ISSN number**.
  - (b) One paper must be published as a **book chapter in an edited volume with a valid ISBN number**.
- The institution shall provide **two edited books/volumes** for publication purposes.
- The **Course Work Completion Certificate** shall be issued only after fulfilment of these requirements.
- **Late submission shall not be accepted without prior approval of the competent authority.**

FULL LENGTH PAPER SUBMISSION

All are cordially invited to submit original papers (not being considered for publication elsewhere) in standard format (that is provided) describing new theoretical and/or experimental research. Kindly submit your research article/manuscript in .DOC/.DOCX file format to us by google form in English, Hindi and Marathi languages. Word limit should be 2500 to 4000 not more than 8 to 15 pages including table, figure, chart, diagrams, etc.

Research papers in English, Hindi, Marathi, and other Indian languages will be published in an International Peer- Reviewed ISSN Journal with Hard Copy & DOI. Book Chapter published in valid ISBN number.

For English Language

Full paper should be typed in Microsoft Word. The font should be 'Times New Roman' with 12 size for matter, 16 size in bold for title, 14 sizes in bold for main headings & 12 size in bold for sub-headings, having line spacing of 1.5 inch and 1-inch custom margin on all sides & A4 Size Paper.

For Hindi, Marathi and other Indian Languages

Full paper should be typed in Microsoft Word in "Unicode" with font size- 14 for content, 16 bold for title & 14 bold for headings, having line spacing of 1.5 inch and 1-inch custom margin on all sides & A4 Size Paper.

"PROMOTING RESEARCH EXCELLENCE, INNOVATION AND ACADEMIC INTEGRITY"

Why is the PhD Doctoral Seminar important for research scholars?

1. Clarity of Research Problem

The seminar helps scholars clearly define and refine their research problem. Presenting ideas before experts enables them to identify gaps, ambiguities, and scope for improvement in their study.

2. Strengthening Research Design

Through feedback and discussion, scholars can improve their **research methodology**, including research design, data collection techniques, and analytical framework.

3. Development of Academic Skills

It enhances essential academic skills such as:

1. Academic writing
2. Critical thinking
3. Logical reasoning
4. Scholarly presentation

These skills are fundamental for successful completion of a PhD.

4. Constructive Feedback

One of the most important benefits is receiving **expert feedback** from faculty members, research guides, and peers. This helps in refining the research work at an early stage and avoiding major errors later.

5. Confidence Building

Regular presentations improve the scholar's confidence in:

1. Public speaking
2. Defending research ideas
3. Handling academic questions

This is particularly useful during viva voce and conferences.

6. Exposure to Interdisciplinary Perspectives

The seminar environment promotes interaction with scholars from different disciplines, which broadens understanding and introduces new perspectives and approaches.

7. Ensuring Academic Integrity

Presenting research work publicly ensures transparency and encourages scholars to maintain **originality and ethical standards**, reducing the chances of plagiarism.

8. Preparation for Thesis Submission

The doctoral seminar acts as a **preparatory stage** for thesis writing and submission. It ensures that the research work is on the right track and meets academic standards.

9. Fulfilment of UGC Requirements

As per **UGC PhD Regulations (2016 & 2022)**, seminar presentations are an essential part of research progress evaluation, making it a mandatory academic requirement.

10. Professional Development

It prepares scholars for future academic roles such as:

1. Teaching
2. Research publication
3. Conference presentations

Conclusion

The PhD Doctoral Seminar is not merely a formal requirement but a vital academic exercise that strengthens the quality, originality, and impact of research. It acts as a bridge between theoretical knowledge and practical research application, ultimately contributing to the scholar's overall academic and professional growth.

Schedule	Course	Credits	Fees
25 th to 26 th April 2026	PhD Doctoral Seminar/Research Seminar	4 Credits	3000/-

Payment Details:

Principal D. G. Tatkare Arts and Commerce
Account No: 123910100008425
IFSC Code: BKID0001239
Contact: 8087631913

Registration Date

1st April 2026 to 25th April
(Till Morning 10 AM)

Registration Fees: 3000/-

Registration Link:

<https://forms.gle/f45NVV18EAyYmcYR6>

Registration Form & NOC format:

https://drive.google.com/file/d/1KAueqjhBqBTLxZs478DMbKSArA5PcPJl/view?usp=drive_link

Join What's App group for further instructions and details:

<https://chat.whatsapp.com/JLRpqx1xNPU8ME4uOi7tGK>

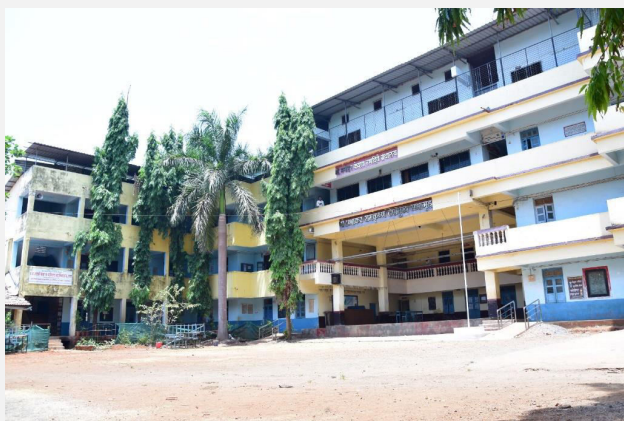
Submit your Research Paper and Book Chapter to dgtcollege.phdresearch@gmail.com on this Email id.

"PROMOTING RESEARCH EXCELLENCE, INNOVATION AND ACADEMIC INTEGRITY"

RULES AND REGULATIONS

These rules and regulations are framed in accordance with the UGC (Minimum Standards and Procedure for Award of PhD Degree) Regulations, 2016 and 2022, and the guidelines of the University of Mumbai. All research scholars are required to comply strictly with the following provisions.

- The Ph. D course work is mandatory for all the candidates who are registered for Ph.D. programme (University Grants Commission's, Minimum Standards and Procedure for Award of M.Phil./Ph.D. Degrees) Regulations, and Mumbai University, Mumbai Ph.D. circular.
- Only on the successful completion of the Ph.D. course work and on producing the certificate by Head, Place of Research, the candidate will be allowed to submit his/her thesis to the University.
- Submission of the online feedback form after each session is mandatory for all participants, as per institutional rules.
- All submitted work must be original and free from plagiarism. Proper citation and referencing shall be followed as per prescribed academic styles. As per UGC Regulations 2016 (Clause 9.1–9.3) and UGC 2022 provisions, plagiarism shall attract strict disciplinary action.
- Attendance in all seminar sessions shall be compulsory. A minimum of 80% attendance is required to qualify for evaluation and certification.
- Every PhD scholar shall deliver at least one seminar presentation during the course work/research period, in accordance with UGC Regulations 2022.
- The seminar may be conducted in English, Marathi, or Hindi, as permitted by the institution. The research paper shall be prepared in the prescribed academic language as per university norms.
- Certificates shall be awarded only upon successful presentation of research work, fulfilment of attendance requirements, satisfactory evaluation performance, and completion of publication requirements, in accordance with UGC Course Work norms (2022).
- All participants shall maintain discipline, punctuality, and academic decorum. Any form of misconduct shall invite disciplinary action as per institutional and UGC norms.
- Participants shall ensure compatibility of presentation files with institutional systems. In case of online mode, a stable internet connection and proper audio-visual arrangements are mandatory.
- The institution reserves the right to amend rules, schedules, or procedures as necessary. Participants must strictly follow all instructions issued by the organising authority. Non-compliance with the above regulations may result in disqualification and withholding of certification.

Dr. Trupti Thorat
IQAC Co-Ordinator
Contact: 9513761555

Dr. Bhagwan Lokhande
Director, Research Centre
Contact: 8087631913

Dr. Sandip V. Ghodke
Convenor
Contact: 9869185747

Dr. Nanasaheb Yadav
Principal
D.G.Tatkare College, Tala

For any Query Email or Contact: dgtcollege.phdresearch@gmail.com

Mobile: 8087631913

"PROMOTING RESEARCH EXCELLENCE, INNOVATION AND ACADEMIC INTEGRITY"

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH
ISSN – 2347 -7075 (DOUBLE-BLIND Peer Reviewed) (Bi-Monthly Research Journal)
Vol. 7 No. 44
May - June 2026
TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1	प्रविण बाजीराव साळुंके डॉ. संदीप विलासराव घोडके	महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधींचा निर्णयप्रक्रियेमधील सहभाग: विकासकामे, अर्थसंकल्पीय नियोजन आणि धोरणनिर्मितीतील भूमिकेचा अभ्यास	1 - 11
2	श्री. जमीर अकबर लेंगरेकर प्रा. डॉ. चंद्रशील तांबे	महाराष्ट्रातील थेट जनतेतून नगराध्यक्ष निवडीचा नगरपालिकेतील कामकाजावर होणारा परिणाम: एक चिकित्सक अभ्यास (विशेष संदर्भ: शहादा नगरपरिषद, जि. नंदुरबार)	12 - 23
3	अनिल शिवाजी केेंगार डॉ. जगदीश दिनकर शेवते	लोककलांचे जतन आणि संवर्धन काळाची गरज....!	24 - 28
4	अंजली जाधव डॉ. प्रविण ससाणे	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील स्त्रीचे बदलते सामाजिक स्थान (२००० ते २०२५ या कालखंडातील निवडक मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे)	29 - 39
5	श्री. गणेश सुभाष ढगे डॉ. प्रज्ञा लामतुरे	मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळावरील लोकसाहित्याचे स्वरूप	40 - 46
6	आफताब जहाँगीर मुजावर डॉ. बाळासाहेब खोमणे	भारतीय सूफीसंतांतील मुहम्मद पैगंबरांची प्रतिमा: भक्ती, प्रेम आणि मानवतेचा संदेश	47 - 53
7	विनया विक्रान्त रासम डॉ. सुभाष अमर सावंत	सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ग्रामसभामधील महिला सक्षमीकरणाचा मूल्यमापनात्मक अभ्यास	54 - 62
8	श्री. कुमार दिनेश वारघडे डॉ. जाधव बी. बी	ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजावर श्रमजीवी संघटनेच्या कार्याचा प्रभाव : एक चिकित्सक अभ्यास	63 - 67
9	सोमनाथ मारुती कारंडे डॉ. एन. आर काटे	महाराष्ट्रातील स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालयीन सेवांचे मूल्यांकनाचा चिकित्सक अभ्यास	68 - 79
10	कबीर राजूरणवीर डॉ. संदीप विलासराव घोडके	पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या दुसऱ्या शासन कार्यकाळातील (२०१९-२०२४) भारताचे 'शेजारी प्रथम' धोरण: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	80 - 87
11	Haree Jagtap Dr. Sandip V. Ghodke	Affordable Housing in Mumbai: Structural Inequality, Demand-Supply Mismatch, and Institutional Limits in Urban Housing Access	88 - 102
12	Jyoti Prof. Dr B. M. Lokhande	Accountability vs Activism: Normative Limits of Suo Motu Jurisdiction in India	103 - 112
13	Aakansha Wani Dr. Sandeep Ghodke	An Analytical Study of Food Regulations in India: Food Safety Governance and Enforcement Gaps	113 - 123
14	Devendra Dilip Pai Dr. Ravi Rameshchandra Shukla	Farmer Leader to Great Unifier: Legacy of Sardar Vallabhbhai Patel in Contemporary Political Discourse post 2014	124 - 132
15	Mr. Steven Agnel Lobo Professor Dr. Tanaji Pol	Healthcare Access among the Katkari Tribe: A Case Study from the Talukas of Jawhar, Wada, Vikramgad and Mokada, In Palghar District	133 - 143

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
16	Mr. Pankaj Narayan Kamble Dr. Bhagwan Lokhande	Spatial Distribution of Major Scheduled Castes in the Konkan Division of Maharashtra	144 - 151
17	Mr. Aquib Wasim Shaikhani Prof. (Dr.) Ashfaq Ahmad Khan	Public – Private Divide in Healthcare Delivery: A Comparative Study on Analysing the Role of Ethics, Governance and Policy Framework in Shaping Healthcare Delivery in Mumbai Hospitals	152 - 164
18	Neel Lalka Prof. (Dr.) Navin Punjabi	A Study on Challenges Faced by Indian Startups in the Direct-to-Consumer Sector	165 - 171
19	Zachariah Joshua Mathew Dr. Amit Nandu	An Analysis of the EV Adoption Globally	172 - 174
20	Prof. S. N. Waghmare Dr. G. P. Satav	An Analytical Study of the Organizational Administration of NSFDC and its Credit-Based Schemes in Maharashtra	175 - 181
21	Sayed Aymn Ismail Prof. Dr. Jaishree K. Kavathekar	A Study on Digital Forensics Based Auditing in Co Operative Housing Societies in Mira Bhayandar Municipal Corporation	182 - 191
22	Mrs. Shraddha Suresh Kotare Dr. Jaishree K. Kavathekar	Administrative Structure and Functions of Vasai Virar Municipal Corporation	192 - 199
23	Asst. Prof. Zarmin Nisar Momin Dr. Kuldeepsingh J. Rathod	A Study on Challenges to Cloud Accounting Adoption Among Chartered Accountant Firms	200 - 208
24	P. P. Bhalekar Dr. A. N. Chandore	A Preliminary Checklist of Flowering Parasitic Plants of Rajapur and Surrounding Areas from Ratnagiri District (Maharashtra)	209 - 212
25	Barakathu Nisha. R. Vivek. H. Bhoir	Role of Sustainable Banking Practices in Enhancing Efficiency and Growth of Modern Banking	213 - 218

महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधींचा निर्णय प्रक्रियेमधील सहभाग: विकासकामे, अर्थसंकल्पीय नियोजन आणि धोरणनिर्मितीतील भूमिकेचा अभ्यास

प्रविण बाजीराव साळुंके¹, डॉ. संदीप विलासराव घोडके²

¹संशोधक विद्यार्थी, डी. जी. तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, तळा, जि. रायगड, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

²संशोधक मार्गदर्शक व सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, फुंडे-उरण, जि. रायगड.

Corresponding Author – प्रविण बाजीराव साळुंके

DOI - 10.5281/zenodo.21771562

सार (Abstract):

स्थानिक स्वराज्य संस्था या भारतीय लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरण प्रक्रियेचा मूलभूत आधार असून तळागाळातील लोकसहभाग, उत्तरदायित्व आणि सर्वसमावेशक विकास सुनिश्चित करण्यामध्ये त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. भारतीय राज्यघटनेतील ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती (१९९२) लागू झाल्यानंतर महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये घटनात्मक प्रतिनिधित्व प्राप्त झाले. त्यानंतर महाराष्ट्र शासनाने २०११ पासून ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका आणि महानगरपालिका या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू करून महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाला महत्त्वपूर्ण चालना दिली. या धोरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर महिला स्थानिक शासन व्यवस्थेत लोकप्रतिनिधी म्हणून सहभागी झाल्या. तथापि, केवळ संख्यात्मक प्रतिनिधित्व वाढणे म्हणजे निर्णयप्रक्रियेमध्ये प्रभावी सहभाग होणे असे नाही. त्यामुळे महिलांची वास्तविक निर्णयक्षमता, नेतृत्व आणि धोरणनिर्मितीतील भूमिका यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. महिला लोकप्रतिनिधींच्या वाढत्या सहभागामुळे स्थानिक शासनाच्या विकासाभिमुख दृष्टिकोनामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाला आहे. महिलांनी सुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, माता व बाल आरोग्य, पोषण, शिक्षण, महिला सुरक्षा, पर्यावरण संरक्षण, स्वयं-सहाय्यता गट, ग्रामविकास आराखडा आणि सामाजिक कल्याणाशी संबंधित योजनांना अधिक प्राधान्य दिले आहे. यामुळे सार्वजनिक सेवा वितरणाची गुणवत्ता, लोकसहभाग, पारदर्शकता आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांमध्ये सकारात्मक सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. विशेषतः ग्रामसभा, महिला सभा आणि विविध विषय समित्यांमधील महिलांच्या सक्रिय सहभागामुळे स्थानिक विकास नियोजन अधिक लोकाभिमुख आणि समावेशक बनले आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): महिला लोकप्रतिनिधी, स्थानिक स्वराज्य संस्था, निर्णयप्रक्रिया, पंचायत राज, विकासकामे, जेंडर बजेटिंग, ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP), सहभागी अर्थसंकल्प, धोरणनिर्मिती, सुशासन, महाराष्ट्र

प्रस्तावना:

लोकशाही ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून ती नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर, समान प्रतिनिधित्वावर आणि सर्वसमावेशक निर्णयप्रक्रियेवर आधारित शासनव्यवस्था आहे. लोकशाही अधिक सक्षम, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख बनविण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांचा, विशेषतः महिलांचा, राजकीय सहभाग अत्यावश्यक मानला जातो. महिलांना

निर्णयप्रक्रियेत समान संधी उपलब्ध झाल्याशिवाय सामाजिक न्याय, लैंगिक समानता आणि शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे पूर्णत्वास जाऊ शकत नाहीत. त्यामुळे महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण हे आधुनिक लोकशाहीचे मूलभूत तत्त्व मानले जाते.

भारतीय राज्यघटनेने सर्व नागरिकांना समानता, स्वातंत्र्य आणि राजकीय सहभागाचे अधिकार प्रदान केले आहेत. तथापि, दीर्घकाळ सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक कारणांमुळे महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व मर्यादित राहिले. या पार्श्वभूमीवर १९९२ मध्ये संमत झालेल्या ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायदांनी ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्रदान केला आणि महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद केली. या घटनादुरुस्तींमुळे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर निवडून येण्याची आणि स्थानिक प्रशासनामध्ये सक्रिय नेतृत्व करण्याची संधी उपलब्ध झाली. या सुधारणांनी भारतीय लोकशाहीमध्ये सहभागी शासन, विकेंद्रीकरण आणि तळागाळातील लोकशाही या संकल्पनांना बळकटी दिली.

महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाच्या दिशेने महाराष्ट्राने देशात अग्रगण्य भूमिका बजावली आहे. महाराष्ट्र शासनाने २०११ पासून ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका आणि महानगरपालिका या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू केले. या निर्णयामुळे हजारो महिला स्थानिक शासन व्यवस्थेत लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडून आल्या. परिणामी, ग्रामीण व शहरी प्रशासनामध्ये महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढले आणि निर्णयप्रक्रियेमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व अधिक व्यापक झाले. या धोरणामुळे स्थानिक शासन अधिक समावेशक, लोककेंद्रित आणि सामाजिकदृष्ट्या संवेदनशील बनण्यास मदत झाली.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या सहभागामुळे विकासाच्या प्राधान्यक्रमांमध्येही महत्त्वपूर्ण बदल झाल्याचे विविध अभ्यासांमधून स्पष्ट होते. महिला लोकप्रतिनिधी सामान्यतः सुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, माता व बाल आरोग्य, पोषण, शिक्षण, महिला सुरक्षा, पर्यावरण संरक्षण, स्वयं-सहाय्यता गट, सामाजिक सुरक्षा आणि सर्वसमावेशक विकास या विषयांना अधिक प्राधान्य देतात. त्यामुळे विकासाची प्रक्रिया अधिक मानवी विकासकेंद्रित, गरजाधारित आणि लोकाभिमुख बनत आहे. दुसरीकडे, काही ठिकाणी प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व, पितृसत्ताक सामाजिक रचना, प्रशासकीय ज्ञानाचा अभाव, आर्थिक व डिजिटल साक्षरतेतील मर्यादा आणि सामाजिक दबाव यांसारख्या घटकांमुळे महिलांच्या स्वायत्त निर्णयक्षमतेवर परिणाम होत असल्याचेही दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधींच्या निर्णयप्रक्रियेतील सहभागाचे स्वरूप अभ्यासणे.
२. विकासकामांच्या निवडीत आणि अंमलबजावणीत महिलांच्या भूमिकेचे मूल्यमापन करणे.
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अर्थसंकल्पीय नियोजनात महिलांचा सहभाग तपासणे.
४. धोरणनिर्मितीच्या प्रक्रियेत महिलांना येणाऱ्या समस्यांचा शोध घेणे व शिफारसी सुचवणे.

विकासकामांमधील महिला लोकप्रतिनिधींची भूमिका:

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू झाल्यानंतर विकासकामांच्या नियोजन, अंमलबजावणी, देखरेख आणि सामाजिक लेखापरीक्षणामध्ये महिला लोकप्रतिनिधींचा सहभाग संस्थात्मक पातळीवर

वाढला आहे. महिला लोकप्रतिनिधींनी पायाभूत सुविधा, सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छता, पोषण, जलसंधारण, महिला सक्षमीकरण आणि स्वयंरोजगार या क्षेत्रांमध्ये विकाससूचकांक सुधारण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांच्या नेतृत्वामुळे विकासकामांचे स्वरूप केवळ भौतिक बांधकामापुरते मर्यादित न राहता परिणामाभिमुख, लोकाभिमुख आणि सामाजिकदृष्ट्या समावेशक बनले आहे.

१. जलजीवन मिशन आणि महिला नेतृत्व:

महाराष्ट्रातील ग्रामीण घरांपैकी ९०.३ टक्के घरांना नळजोडणी उपलब्ध झाली आहे. ही प्रगती जलजीवन मिशनच्या अंमलबजावणीत स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि विशेषतः महिला लोकप्रतिनिधींच्या सक्रिय सहभागाचे द्योतक आहे. पाणीपुरवठा हा महिलांच्या दैनंदिन श्रमाशी थेट संबंधित असल्याने जलव्यवस्थापनातील निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग अधिक परिणामकारक ठरतो. ग्रामपंचायत स्तरावर महिला सरपंच व सदस्यांनी जलस्रोत संरक्षण, पाणी समित्यांची स्थापना, पाणी गुणवत्तेचे निरीक्षण, गळती नियंत्रण, जलसंधारण आणि पाणी बचत जनजागृती यांसारख्या कामांना प्राधान्य दिले आहे. महिला नेतृत्वामुळे पाणीपुरवठा योजनांमध्ये लोकसहभाग, उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता वाढते, ज्याचा थेट परिणाम ग्रामीण कुटुंबांच्या वेळेच्या बचतीवर, आरोग्यावर आणि उत्पादकतेवर होतो.

२. स्वच्छ भारत मिशन आणि स्वच्छता व्यवस्थापन:

स्वच्छ भारत मिशनच्या ग्रामीण घटकांतर्गत महाराष्ट्रातील ३४,५८४ गावे ODF+ म्हणून घोषित झाली आहेत, जे एकूण गावसंख्येच्या सुमारे ८५.९ टक्के इतके आहे. महिला लोकप्रतिनिधींनी वैयक्तिक शौचालय बांधकाम, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, घनकचरा व्यवस्थापन, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि प्लास्टिकमुक्त गाव उपक्रमांना ग्रामसभांमधून प्राधान्य दिले आहे. अनेक महिला सरपंचांनी घरभेटी, शाळा-आधारित स्वच्छता मोहीमा, स्वयंसेवी संस्थांशी समन्वय आणि ग्रामस्तरीय जनजागृती कार्यक्रमांच्या माध्यमातून कार्य केले. स्वच्छता व्यवस्थापनातील महिला नेतृत्वामुळे आरोग्यविषयक जोखीम कमी होणे, शाळांमधील मुलींची उपस्थिती वाढणे आणि सार्वजनिक जागांवरील स्वच्छतेबाबत सामाजिक शिस्त निर्माण होणे असे परिणाम दिसून येतात. विशेषतः मासिक पाळी स्वच्छता व्यवस्थापन आणि स्वतंत्र स्वच्छतागृहांच्या उपलब्धतेवर महिलांनी दिलेला भर हा लैंगिक-संवेदनशील विकास नियोजनाचा महत्त्वाचा निर्देशांक आहे.

३. पोषण अभियान आणि आरोग्य विकास:

राष्ट्रीय पोषण अभियान अंतर्गत माता-बाल आरोग्य, कुपोषण निर्मूलन आणि पोषण जनजागृती या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेत महिला लोकप्रतिनिधींची भूमिका निर्णायक ठरते. ग्रामपंचायत स्तरावर गर्भवती महिलांची तपासणी, बालकांचे वजनमापन, पूरक पोषण आहार वितरण, लसीकरण, किशोरवयीन मुलींचे आरोग्य शिक्षण आणि पोषण सप्ताह यांसारख्या उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. अनेक ठिकाणी पोषण वाटिका, स्वयंपाक प्रात्यक्षिके आणि आरोग्य शिबिरे यांद्वारे समुदायाधारित सहभाग वाढविण्यात आला आहे. महिला प्रतिनिधींच्या नेतृत्वामुळे आरोग्यसेवा आणि पोषण कार्यक्रमांची पोहोच वाढते, लाभार्थींचा सहभाग सुधारतो आणि स्थानिक पातळीवर कुपोषणविरोधी हस्तक्षेप अधिक प्रभावी होतात.

४. ग्रामविकास योजना:

ग्रामपंचायत विकास आराखडा हा स्थानिक गरजांवर आधारित नियोजनाचा प्रमुख दस्तऐवज आहे. ग्रामसभेच्या माध्यमातून प्राधान्यक्रम निश्चित करून निधीचे वाटप केले जाते. महिला लोकप्रतिनिधी या प्रक्रियेत महिलांच्या, बालकांच्या, वृद्धांच्या, दिव्यांगांच्या आणि वंचित घटकांच्या गरजा मांडण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. पिण्याचे पाणी, स्वच्छता,

आरोग्य, शिक्षण, महिला सुरक्षा, स्वयंरोजगार, पर्यावरण संरक्षण, जलसंधारण आणि सामाजिक कल्याण या क्षेत्रांना प्राधान्य दिले जाते. महिला सहभागामुळे विकास आराखडे अधिक गरजाधारित, समावेशक आणि परिणामाभिमुख बनतात. तसेच विविध शासकीय विभाग, स्वयंसेवी संस्था आणि ग्रामस्थ यांच्यातील समन्वय वाढून अंमलबजावणीची कार्यक्षमता सुधारते. महिलांचा सहभाग हा स्थानिक लोकशाहीतील नियोजन क्षमतेचा महत्त्वाचा निर्देशक मानला जाऊ शकतो.

५. महिला बचत गट:

महिला बचत गट (SHGs) हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील सूक्ष्म वित्तीय आणि सामाजिक सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन ठरले आहे. ग्रामपंचायत आणि महिला लोकप्रतिनिधी यांच्या समन्वयातून बचत गटांची स्थापना, बँक जोडणी, प्रशिक्षण आणि उपजीविका विकास यांना चालना मिळाली आहे. अनेक ठिकाणी सूक्ष्म उद्योग, दुग्धव्यवसाय, अन्नप्रक्रिया, शिवणकाम, हस्तकला, सेंद्रिय शेती आणि कृषीपूरक व्यवसायांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे.

महिला लोकप्रतिनिधी बचत गटांना शासकीय योजनांशी जोडणे, कर्जसुविधा उपलब्ध करून देणे आणि बाजारपेठेशी संपर्क साधणे यामध्ये मध्यस्थाची भूमिका बजावतात. संशोधनात्मक दृष्टिकोनातून, SHG च्या माध्यमातून महिलांची आर्थिक साक्षरता, बचत क्षमता, सामूहिक निर्णयक्षमता आणि नेतृत्वगुण वाढतात. परिणामी ग्रामविकास प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग केवळ प्रतिनिधित्वापुरता मर्यादित न राहता आर्थिक स्वायत्ततेशी जोडला जातो.

अर्थसंकल्पीय नियोजन: महिला लोकप्रतिनिधींची भूमिका:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या प्रभावी कार्यप्रणालीमध्ये अर्थसंकल्पीय नियोजन ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून विकासाच्या प्राधान्यक्रमांची, सामाजिक न्यायाची आणि प्रशासकीय उत्तरदायित्वाची दिशा ठरविणारी मूलभूत यंत्रणा आहे. महाराष्ट्रात सुमारे ४०,२४७ गावे, ३४ जिल्हा परिषदा, ३५५ पंचायत समित्या, सुमारे २८,००० ग्रामपंचायती, २९ महानगरपालिका, २४६ नगरपरिषदा आणि ४२ नगरपंचायती अशी व्यापक स्थानिक स्वराज्य रचना अस्तित्वात आहे. या संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू असल्यामुळे अर्थसंकल्पीय नियोजनात महिलांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. भारताच्या केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२४-२५ मध्ये जेंडर बजेटचा आकार ₹३,२७,९१९.९५ कोटी इतका असून तो एकूण खर्चाच्या सुमारे ६.८ टक्के आहे. तसेच, पंधराव्या वित्त आयोगाने २०२१-२६ या कालावधीत स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी सुमारे ₹४.३६ लाख कोटी इतक्या अनुदानाची तरतूद केली आहे. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधींची भूमिका निधीवाटप, प्राधान्यक्रम निश्चिती, अंमलबजावणी आणि सामाजिक लेखापरीक्षण या सर्व टप्प्यांमध्ये अधिक महत्त्वाची ठरते.

१. जेंडर बजेटिंग:

जेंडर बजेटिंग म्हणजे अर्थसंकल्प तयार करताना महिला, पुरुष, मुली आणि मुलगे यांच्या भिन्न गरजा, संधी आणि अडचणी लक्षात घेऊन संसाधनांचे न्याय्य वाटप करणे. ही स्वतंत्र अर्थसंकल्पीय तरतूद नसून विद्यमान अर्थसंकल्पाचा लिंगदृष्टीकोनातून अभ्यास करून सार्वजनिक खर्च अधिक समावेशक बनविण्याची प्रक्रिया आहे. भारत सरकारने २००५-०६ पासून जेंडर बजेटिंगला संस्थात्मक स्वरूप दिले असून २०२४-२५ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात त्याचा वाटा ₹३,२७,९१९.९५ कोटी इतका नोंदविण्यात आला आहे. ही रक्कम एकूण खर्चाच्या ६.८ टक्के इतकी असून लिंगसंवेदनशील वित्तीय नियोजनाचे वाढते महत्त्व अधोरेखित करते.

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला लोकप्रतिनिधी जेंडर बजेटिंगच्या माध्यमातून महिला व बालकल्याण कार्यक्रम, मुलींच्या शिक्षणासाठी सुविधा, महिला आरोग्य व पोषण, सुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे व मासिक पाळी स्वच्छता व्यवस्थापन, महिला स्वयंरोजगार व कौशल्य विकास महिला सुरक्षा व सार्वजनिक प्रकाशयोजना अशा कार्यक्रमांना प्राधान्य दिले जाते.

२. सहभागी अर्थसंकल्प:

सहभागी अर्थसंकल्प ही लोकशाहीतील अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये नागरिकांना अर्थसंकल्पाच्या नियोजनात थेट सहभागी होण्याची संधी दिली जाते. ग्रामसभा, प्रभागसभा, महिला सभा आणि विषय समित्या यांच्या माध्यमातून स्थानिक गरजा, प्राधान्यक्रम आणि विकासाच्या अपेक्षा मांडल्या जातात. महाराष्ट्रातील ४०,२४७ गावांमध्ये ग्रामसभा हा सहभागी अर्थसंकल्पाचा मूलभूत मंच आहे, तर सुमारे २८,००० ग्रामपंचायतींमध्ये वार्षिक विकास आराखड्यांच्या माध्यमातून निधीवाटपाची प्रक्रिया राबविली जाते.

महिला लोकप्रतिनिधी या प्रक्रियेमध्ये समन्वयक, मध्यस्थ आणि प्राधान्यनिर्धारक अशी त्रिस्तरीय भूमिका बजावतात. त्या महिलांच्या, अनुसूचित जाती-जमातींच्या, दिव्यांगांच्या, वृद्धांच्या आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या गरजा ग्रामसभेत मांडून निधीचे प्राधान्य निश्चित करतात. परिणामी अर्थसंकल्प हा केवळ प्रशासकीय दस्तऐवज न राहता लोकसहभागावर आधारित विकासाचे प्रभावी साधन बनतो. सहभागी अर्थसंकल्पामुळे स्थानिक गरजांवर आधारित निधीचे वाटप, निर्णयप्रक्रियेमध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्वात वाढ, भ्रष्टाचारावर नियंत्रण, महिलांचा आत्मविश्वास आणि नेतृत्व विकास, सामाजिक समावेशनाला चालना लाभ दिसून येतात.

३. ग्रामपंचायत विकास आराखडा:

ग्रामपंचायत विकास आराखडा हा संविधानाच्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीच्या तत्वांनुसार ग्रामसभेच्या सहभागातून तयार होणारा वार्षिक विकास आराखडा आहे. पंचायती राज मंत्रालयाने प्रत्येक ग्रामपंचायतीने स्थानिक गरजांवर आधारित विकास योजना तयार करण्याचे निर्देश दिले आहेत. महिला लोकप्रतिनिधी GPDP तयार करताना सुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छता व घनकचरा व्यवस्थापन, माता व बाल आरोग्य, पोषण कार्यक्रम, महिला बचत गटांचे सक्षमीकरण, शिक्षण व शाळा सुविधा, ग्रामरस्ते व मूलभूत सुविधा, पर्यावरण संरक्षण व जलसंधारण, सामाजिक सुरक्षा योजना या विशेष प्राधान्य देतात.

४. पंधरावा वित्त आयोग अनुदान:

भारताच्या पंधराव्या वित्त आयोगाने (२०२१-२०२६) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी सुमारे ₹४.३६ लाख कोटी इतक्या अनुदानाची शिफारस केली आहे. या निधीचा उद्देश स्थानिक पायाभूत सुविधा, मूलभूत सेवा आणि शाश्वत विकासाला चालना देणे हा आहे. ग्रामीण स्थानिक संस्थांसाठी हा निधी विशेषतः महत्वाचा ठरतो, कारण ग्रामपंचायतींच्या उत्पन्नाचे स्रोत मर्यादित असतात आणि विकासकामांसाठी बाह्य अनुदानावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून राहावे लागते. ग्रामपंचायतींना मिळणाऱ्या अनुदानाचा वापर प्रामुख्याने पाणीपुरवठा व्यवस्था, स्वच्छता व सांडपाणी व्यवस्थापन, घनकचरा व्यवस्थापन, पावसाच्या पाण्याचे संवर्धन, हरित ग्राम उपक्रम, सार्वजनिक आरोग्य सुविधा, डिजिटल प्रशासन, ग्रामपंचायत कार्यालयांचे आधुनिकीकरण कामांसाठी केला जातो. महिला लोकप्रतिनिधी या निधीच्या नियोजन, प्राधान्यक्रम निश्चिती, कामांच्या निवडी, अंमलबजावणी आणि सामाजिक लेखापरीक्षणामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. तथापि, ई-ग्रामस्वराज पोर्टल, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली (PFMS), ई-टेंडरिंग, लेखापरीक्षण नियम आणि निधी वापराच्या तांत्रिक

प्रक्रियांबाबत अपुऱ्या प्रशिक्षणामुळे अनेक महिला प्रतिनिधींना प्रशासकीय अधिकाऱ्यांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे वित्तीय व्यवस्थापन, डिजिटल लेखांकन आणि स्थानिक शासनातील आर्थिक प्रक्रियांबाबत नियमित क्षमता विकास प्रशिक्षणाची आवश्यकता अधोरेखित होते.

५. शाश्वत विकास उद्दिष्टांचे स्थानिकीकरण:

संयुक्त राष्ट्रसंघाने २०३० पर्यंत साध्य करण्यासाठी निश्चित केलेली शाश्वत विकास उद्दिष्टे भारत सरकार आणि महाराष्ट्र शासनाने ग्रामपंचायत विकास आराखड्यांमध्ये SDGs समाविष्ट करण्यास प्रोत्साहन दिले आहे. महाराष्ट्रातील ३४,५८४ ODF+ गावे (८५.९%), ९०.३ टक्के ग्रामीण घरांना नळजोडणी, ९८.५ टक्के शाळांमध्ये, ९१.६ टक्के अंगणवाड्यांमध्ये, ८३.५ टक्के आरोग्य केंद्रांमध्ये आणि ८१.३ टक्के ग्रामपंचायत इमारतींमध्ये नळपाणी उपलब्ध असणे हे SDG स्थानिकीकरणाच्या प्रत्यक्ष प्रगतीचे महत्त्वपूर्ण निदर्शक आहेत. महिला प्रतिनिधी ग्रामपंचायत स्तरावर जलसंवर्धन, स्वच्छता, पोषण, महिला बचत गट, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्य कार्यक्रमांद्वारे SDGs स्थानिक विकासाशी जोडतात. त्यामुळे स्थानिक शासन अधिक उत्तरदायी, लोकाभिमुख आणि शाश्वत विकासाच्या दिशेने कार्यरत होते. विशेषतः SDG ६ (स्वच्छ पाणी व स्वच्छता) आणि SDG ३ (आरोग्य) या उद्दिष्टांमध्ये महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची प्रगती महिला नेतृत्वाच्या सक्रिय सहभागामुळे अधिक दृश्यमान झाली आहे.

धोरणनिर्मितीतील महिला लोकप्रतिनिधींची भूमिका:

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये धोरणनिर्मिती ही केवळ संसद किंवा राज्य विधानमंडळापुरती मर्यादित नसून ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपरिषद आणि महानगरपालिका या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पातळीवरही ती सातत्याने घडत असते. स्थानिक गरजांनुसार ठराव मंजूर करणे, उपनियम तयार करणे, विकास आराखडे निश्चित करणे, विविध योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी धोरणात्मक निर्णय घेणे आणि निधीच्या प्राधान्यक्रमांची निश्चिती करणे या सर्व प्रक्रिया स्थानिक धोरणनिर्मितीचा भाग आहेत. महिला लोकप्रतिनिधींच्या सहभागामुळे स्थानिक धोरणनिर्मितीमध्ये सामाजिक न्याय, लैंगिक समानता, सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, महिला सुरक्षा आणि पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या विषयांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. महिला प्रतिनिधी पायाभूत सुविधांबरोबरच मानवी विकासाशी संबंधित घटकांना प्राधान्य देतात. त्यामुळे स्थानिक प्रशासनाचा दृष्टिकोन केवळ भौतिक विकासावर आधारित न राहता सामाजिक समावेशकता आणि शाश्वत विकासाकडे वळताना दिसतो.

१. ग्रामसभा, प्रभाग सभा आणि स्थायी समित्यांमधील सहभाग:

ग्रामसभा ही स्थानिक लोकशाहीची मूलभूत संस्था असून ग्रामपंचायतीच्या सर्व महत्त्वपूर्ण निर्णयांचा पाया ग्रामसभेमध्ये घातला जातो. महाराष्ट्रातील प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये ग्रामसभा ही नियोजन, अंमलबजावणी आणि सामाजिक लेखापरीक्षणाची प्रमुख मंच आहे. ग्रामविकास आराखडा, वार्षिक अर्थसंकल्प, विविध शासकीय योजनांची अंमलबजावणी, लाभार्थी निवड, सामाजिक लेखापरीक्षण आणि विकासकामांची प्राधान्यक्रम निश्चिती या विषयांवर ग्रामसभेत चर्चा केली जाते.

महिला लोकप्रतिनिधी ग्रामसभांमध्ये महिलांच्या, बालकांच्या, ज्येष्ठ नागरिकांच्या, दिव्यांगांच्या, अनुसूचित जाती-जमातींच्या आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या समस्या प्रभावीपणे मांडतात. अनेक ग्रामपंचायतींमध्ये महिला सभांच्या माध्यमातून स्वतंत्र मागण्या, सूचना आणि प्राधान्यक्रम ग्रामसभेसमोर सादर केले जातात.

नगरपालिका आणि महानगरपालिका स्तरावर प्रभाग सभा, स्थायी समित्या, महिला व बालकल्याण समित्या, शिक्षण समित्या, आरोग्य समित्या आणि पाणीपुरवठा समित्यांमध्ये महिला नगरसेविकांचा सहभाग वाढल्यामुळे निर्णयप्रक्रियेमध्ये अधिक समावेशकता निर्माण झाली आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या या समित्या धोरणनिर्मितीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाच्या आहेत, कारण त्या केवळ प्रस्ताव मांडत नाहीत, तर निधीचे वाटप, कामांची निवड आणि अंमलबजावणीची दिशा ठरवतात. विशेषतः सामाजिक क्षेत्रातील योजनांच्या अंमलबजावणीत महिलांच्या अनुभवाधारित सूचना प्रभावी ठरत आहेत.

२. स्थानिक उपनियम आणि सामाजिक धोरणनिर्मिती:

स्थानिक स्वराज्य संस्था आपल्या कार्यक्षेत्रात विविध उपनियम (Bye-laws), प्रशासकीय नियम आणि स्थानिक ठराव तयार करतात. या प्रक्रियेमध्ये महिला लोकप्रतिनिधी सामाजिक समस्यांशी संबंधित विषयांना विशेष प्राधान्य देताना दिसून येतात. स्थानिक पातळीवरील धोरणनिर्मिती ही अनेकदा थेट जनजीवनाशी जोडलेली असल्यामुळे तिचा परिणाम तात्काळ आणि ठोस स्वरूपाचा असतो. महाराष्ट्रातील अनेक ग्रामपंचायतींमध्ये महिलांच्या पुढाकारातून गावांमध्ये दारूबंदी किंवा मद्यविक्रीवर निर्बंध, बालविवाह प्रतिबंधाबाबत जनजागृती आणि स्थानिक नियंत्रण, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन, ग्रामस्वच्छता व प्लास्टिकमुक्त गाव अभियान, जलसंवर्धन आणि वृक्षसंवर्धन, महिलांविरुद्ध हिंसाचार प्रतिबंधासाठी स्थानिक समन्वय व्यवस्था, व्यसनमुक्ती आणि सार्वजनिक आरोग्य अभियान इत्यादी विषयांवर महत्त्वपूर्ण ठराव मंजूर करण्यात आले आहेत. महिला नेतृत्वाखालील सामाजिक धोरणनिर्मिती ही केवळ नैतिक भूमिका न राहता प्रत्यक्ष सामाजिक परिवर्तनाचे साधन ठरते.

३. विकासाभिमुख धोरणनिर्मिती:

पुरुषप्रधान नेतृत्वामध्ये रस्ते, इमारती आणि भौतिक पायाभूत सुविधांना तुलनेने अधिक प्राधान्य दिले जात असताना महिला नेतृत्वाखाली सुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छता आणि घनकचरा व्यवस्थापन, माता व बाल आरोग्य, पोषण कार्यक्रम, अंगणवाडी व शाळांची गुणवत्ता, महिला बचत गटांचे सक्षमीकरण, महिला सुरक्षा, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा योजना क्षेत्रांवर अधिक भर देतात. स्थानिक संस्थांमध्ये सार्वजनिक सेवांवरील खर्चाचा कल अधिक सामाजिक क्षेत्रांकडे झुकतो. त्यामुळे स्थानिक विकास धोरणांमध्ये मानवी विकास आणि सामाजिक समावेशकतेचा दृष्टिकोन अधिक बळकट झालेला दिसून येतो.

समस्या आणि आव्हाने:

महिला प्रतिनिधित्व संख्यात्मक वाढले असले तरी निर्णयप्रक्रियेमध्ये त्यांचा गुणात्मक आणि स्वायत्त सहभाग सर्वत्र समान प्रमाणात दिसून येत नाही. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, प्रशासकीय आणि संस्थात्मक स्वरूपातील विविध अडथळ्यांमुळे अनेक महिला लोकप्रतिनिधींना प्रभावी नेतृत्व करता येत नाही.

१. प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व:

महिला लोकप्रतिनिधींसमोरील सर्वात गंभीर आणि व्यापक समस्या म्हणजे प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व किंवा 'सरपंच-पती' संस्कृती. अनेक ठिकाणी महिला औपचारिकरीत्या निवडून येत असल्या तरी प्रत्यक्ष निर्णयप्रक्रिया, प्रशासकीय कामकाज, आर्थिक व्यवहार, बैठकीतील निर्णय आणि शासकीय अधिकाऱ्यांशी संवाद ही कार्ये त्यांचे पती, कुटुंबातील पुरुष सदस्य किंवा इतर प्रभावशाली व्यक्ती पार पाडतात. अशा परिस्थितीत महिलांचे प्रतिनिधित्व केवळ घटनात्मक किंवा कायदेशीर स्वरूपाचे राहते, तर प्रत्यक्ष सत्ता पुरुषांच्या हातातच केंद्रित राहते. त्यामुळे महिलांच्या नेतृत्वक्षमतेचा विकास, आत्मविश्वासाची वाढ आणि

स्वतंत्र निर्णयक्षमता यांवर प्रतिकूल परिणाम होतो. यामुळे आरक्षणामागील मूळ उद्दिष्ट महिलांचे वास्तविक राजकीय सक्षमीकरण पूर्णपणे साध्य होत नाही.

२. पितृसत्ताक सामाजिक मानसिकता;

भारतीय समाजातील पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था ही महिलांच्या राजकीय नेतृत्वासमोरील महत्त्वाची अडचण आहे. अनेक ठिकाणी महिला सक्षमपणे नेतृत्व करू शकत नाहीत, असा पूर्वग्रह समाजात आढळतो. परिणामी महिलांच्या निर्णयक्षमतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाते आणि त्यांची मते दुय्यम मानली जातात. महिला लोकप्रतिनिधींना आक्रमक राजकीय वातावरण, सामाजिक दबाव, लिंगाधारित पूर्वग्रह आणि अविश्वास यांचा सामना करावा लागतो. विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती किंवा इतर वंचित घटकांतील महिलांना जात, वर्ग आणि लिंग या तिन्ही स्तरांवरील भेदभावाचा अनुभव येऊ शकतो. त्यामुळे घटनात्मक समानता आणि प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तव यांमध्ये अजूनही लक्षणीय अंतर दिसून येते.

३. प्रशासकीय आणि वित्तीय ज्ञानाचा अभाव:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे प्रशासन विविध कायदे, नियम, शासकीय परिपत्रके, वित्तीय प्रक्रिया आणि डिजिटल प्रणालींवर आधारित आहे. ग्रामपंचायत अधिनियम, वित्तीय नियम, ई-ग्रामस्वराज, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली (PFMS), ई-निविदा प्रक्रिया, ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP), लेखापरीक्षण, वित्त आयोग अनुदान, विविध शासकीय योजना आणि डिजिटल प्रशासन यांसारख्या बाबींचे ज्ञान प्रभावी नेतृत्वासाठी आवश्यक असते. ग्रामीण भागातील अनेक महिला लोकप्रतिनिधींना या तांत्रिक प्रक्रियांचे औपचारिक प्रशिक्षण मिळालेले नसते. त्यामुळे त्या सचिव, ग्रामसेवक किंवा इतर प्रशासकीय अधिकार्यांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून राहतात. या अवलंबित्वामुळे काही वेळा निर्णयप्रक्रियेमध्ये त्यांची स्वायत्तता कमी होते. त्यामुळे नियमित क्षमता विकास (Capacity Building), वित्तीय व्यवस्थापन, कायदेविषयक ज्ञान आणि डिजिटल साक्षरता यांवरील प्रशिक्षणाची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवते.

४. दुहेरी जबाबदारी:

महिला लोकप्रतिनिधींना सार्वजनिक जीवनाबरोबरच घरगुती जबाबदाऱ्यांचाही मोठा भार सांभाळावा लागतो. कुटुंबाची देखभाल, मुलांचे संगोपन, ज्येष्ठांची सेवा आणि दैनंदिन घरकाम या जबाबदाऱ्या पार पाडताना सार्वजनिक बैठका, ग्रामसभा, विकासकामांचे निरीक्षण आणि प्रशासकीय कामकाजासाठी वेळ देणे अनेक महिलांसाठी आव्हानात्मक ठरते. ग्रामीण भागात शेती, पशुपालन आणि कुटुंबीय व्यवसायांमध्ये महिलांचा सहभाग असल्याने त्यांच्यावर कामाचा अतिरिक्त ताण असतो. परिणामी अनेकदा त्यांना प्रशासकीय बैठका, प्रशिक्षण कार्यक्रम किंवा जिल्हास्तरीय चर्चासत्रांमध्ये नियमित सहभागी होता येत नाही. ही परिस्थिती त्यांच्या नेतृत्व विकासावर आणि निर्णयक्षमतेवर परिणाम करते.

५. आर्थिक व डिजिटल साक्षरतेचा अभाव:

डिजिटल प्रशासनाचा विस्तार झाल्यानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अनेक व्यवहार ऑनलाइन पद्धतीने केले जात आहेत. ई-ग्रामस्वराज, डिजिटल लेखांकन, ऑनलाइन निधी व्यवस्थापन, ई-ऑफिस आणि विविध शासन पोर्टल्सचा वापर आता अनिवार्य झाला आहे. तथापि अनेक महिला लोकप्रतिनिधींना संगणक, इंटरनेट, मोबाईल ॲप्स आणि डिजिटल आर्थिक व्यवहार यांचे पुरेसे प्रशिक्षण नसल्यामुळे त्या या प्रणालींचा प्रभावी वापर करू शकत नाहीत. डिजिटल साक्षरता ही आधुनिक स्थानिक शासन व्यवस्थेतील प्रभावी नेतृत्वासाठी अत्यावश्यक बनली आहे.

६. राजकीय पक्षांचे मर्यादित समर्थन:

महिला लोकप्रतिनिधींना अनेकदा राजकीय पक्षांकडून संघटनात्मक प्रशिक्षण, नेतृत्व विकास आणि धोरणात्मक मार्गदर्शन पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही. निवडणुकीच्या काळात महिलांना उमेदवारी दिली जाते; मात्र निवडून आल्यानंतर सातत्यपूर्ण राजकीय मार्गदर्शन आणि नेतृत्व विकासाच्या संधी तुलनेने कमी उपलब्ध होतात. परिणामी महिलांना स्वतंत्र राजकीय ओळख निर्माण करण्यासाठी अधिक संघर्ष करावा लागतो.

७. सामाजिक व आर्थिक मर्यादा:

ग्रामीण भागातील अनेक महिला आर्थिकदृष्ट्या कुटुंबावर अवलंबून असतात. प्रवास, प्रशासकीय कामे, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि विकास उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभागासाठी आवश्यक आर्थिक साधनांची कमतरता जाणवते. याशिवाय शिक्षणाचे कमी प्रमाण, सामाजिक रूढी, सांस्कृतिक बंधने आणि मर्यादित सामाजिक संपर्क यांमुळे त्यांच्या सार्वजनिक नेतृत्वाच्या संधींवर परिणाम होतो.

शिफारसी:

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व संख्यात्मकदृष्ट्या मोठ्या प्रमाणात वाढले असले तरी निर्णयप्रक्रियेतील त्यांचा गुणात्मक, स्वायत्त आणि प्रभावी सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी विविध धोरणात्मक, प्रशासकीय आणि सामाजिक उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१. क्षमता बांधणी आणि सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण:

महिला लोकप्रतिनिधींच्या प्रभावी नेतृत्वासाठी नियमित आणि गरजाधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे अत्यावश्यक आहे. निवडून आल्यानंतर केवळ एकदाच परिचयात्मक प्रशिक्षण न देता संपूर्ण कार्यकाळात टप्प्याटप्प्याने प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था असावी. यासाठी राज्य शासन, यशदा (YASHADA), राज्य निवडणूक आयोग, जिल्हा प्रशासन, विद्यापीठे आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या समन्वयातून नियमित क्षमता विकास कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे.

२. डिजिटल साक्षरता आणि ई-शासन:

डिजिटल प्रशासनाच्या वाढत्या वापरामुळे महिला लोकप्रतिनिधींना आधुनिक तंत्रज्ञानाचे ज्ञान असणे आवश्यक झाले आहे. ई-ग्रामस्वराज, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली (PFMS), ऑनलाइन लेखांकन, ई-टेंडरिंग, डिजिटल नोंदवही, शासन पोर्टल्स आणि मोबाईल-आधारित प्रशासन यांचे प्रशिक्षण प्रत्येक महिला लोकप्रतिनिधीला उपलब्ध करून द्यावे. यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात डिजिटल प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना, स्थानिक भाषेत ई-शासन प्रशिक्षण मॉड्यूल विकसित करणे, महिला प्रतिनिधींना टॅबलेट किंवा डिजिटल उपकरणे उपलब्ध करून देणे, डिजिटल हेल्पडेस्क व तांत्रिक सहाय्य केंद्र सुरू करणे, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि डेटा-आधारित स्थानिक नियोजनाची प्राथमिक माहिती देणे उपाययोजना करता येतील. यामुळे महिलांची प्रशासकीय स्वायत्तता, पारदर्शकता आणि निर्णयक्षमता अधिक बळकट होईल.

३. प्रशासकीय संरक्षण आणि संस्थात्मक सहाय्य:

महिला लोकप्रतिनिधींना दबावमुक्त, सुरक्षित आणि सन्मानजनक वातावरणात कार्य करता यावे यासाठी प्रभावी संस्थात्मक संरक्षण आवश्यक आहे. यासाठी प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व रोखण्यासाठी कठोर अंमलबजावणी, बैठकींमध्ये केवळ निवडून आलेल्या प्रतिनिधींनाच निर्णयाचा अधिकार सुनिश्चित करणे, महिला लोकप्रतिनिधींसाठी तक्रार निवारण यंत्रणा निर्माण करणे,

लैंगिक छळ, मानसिक दबाव आणि राजकीय हिंसाचाराविरुद्ध प्रभावी संरक्षण, जिल्हा स्तरावर महिला लोकप्रतिनिधींसाठी समुपदेशन आणि कायदेशीर सहाय्य केंद्रे स्थापन करणे. यामुळे महिलांना स्वतंत्रपणे आणि आत्मविश्वासाने निर्णय घेण्याचे वातावरण निर्माण होईल.

४. महिला नेतृत्व नेटवर्क आणि अनुभवांची देवाणघेवाण:

महिला लोकप्रतिनिधींच्या नेतृत्व विकासासाठी परस्पर संवाद, अनुभवांची देवाणघेवाण आणि सहकार्याचे व्यासपीठ निर्माण करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात 'महिला लोकप्रतिनिधी नेतृत्व मंच' स्थापन करावा. या मंचाद्वारे उत्कृष्ट कार्य करणाऱ्या महिला प्रतिनिधींचे अनुभव इतरांपर्यंत पोहोचविणे, नाविन्यपूर्ण विकास उपक्रमांचे सादरीकरण, यशस्वी ग्रामपंचायतींचे अध्ययन दौरे, मार्गदर्शक कार्यक्रम, विषयवार कार्यशाळा आणि परिसंवाद, महिला प्रतिनिधींसाठी वार्षिक नेतृत्व संमेलन यामुळे नव्याने निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना अनुभवी लोकप्रतिनिधींचे मार्गदर्शन मिळेल आणि नेतृत्वाची गुणवत्ता वाढेल.

५. आर्थिक व वित्तीय व्यवस्थापन सक्षमीकरण:

महिला लोकप्रतिनिधींना स्थानिक अर्थसंकल्प, जेंडर बजेटिंग, वित्त आयोग अनुदान, लेखापरीक्षण, सार्वजनिक खरेदी प्रक्रिया आणि निधी नियोजन याबाबत विशेष प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. यामुळे निधीचा अधिक परिणामकारक वापर होईल, आर्थिक पारदर्शकता वाढेल, भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवता येईल, स्थानिक विकास आराखड्यांची गुणवत्ता सुधारेल.

६. ग्रामसभांमध्ये महिलांचा प्रभावी सहभाग:

महिला ग्रामसभा नियमितपणे आयोजित करून त्यामधील सूचना मुख्य ग्रामसभेत अनिवार्यपणे मांडण्याची व्यवस्था करावी. महिला, किशोरी, दिव्यांग, अनुसूचित जाती-जमाती आणि इतर वंचित घटकांच्या गरजांना विकास आराखड्यात प्राधान्य देण्यासाठी संस्थात्मक व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. यामुळे सहभागी लोकशाही आणि सामाजिक समावेशकता अधिक बळकट होईल.

७. महिला बचत गट आणि स्थानिक शासन यांचे एकत्रीकरण:

स्वयं-सहाय्यता गट आणि ग्रामपंचायत यांच्यात अधिक समन्वय निर्माण करून ग्रामविकास, सामाजिक लेखापरीक्षण, पोषण अभियान, जलव्यवस्थापन, स्वच्छता आणि महिला उद्योजकता या क्षेत्रांमध्ये संयुक्त उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे. यामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील आणि स्थानिक शासनामध्ये त्यांचा प्रभावी सहभाग वाढेल.

समारोप:

महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये घटनात्मक प्रतिनिधित्व मिळणे ही लोकशाहीच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण उपलब्धी आहे; परंतु खरे राजकीय सक्षमीकरण तेव्हाच साध्य होईल जेव्हा महिला लोकप्रतिनिधी स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ शकतील, आर्थिक व प्रशासकीय प्रक्रियांमध्ये सक्षमपणे सहभागी होतील आणि स्थानिक विकासाला प्रभावी दिशा देतील. यासाठी क्षमता विकास, डिजिटल सक्षमीकरण, संस्थात्मक संरक्षण, वित्तीय प्रशिक्षण, महिला नेतृत्व नेटवर्क, संशोधनाधारित धोरणे आणि समाजातील पितृसत्ताक मानसिकतेमध्ये परिवर्तन घडविणाऱ्या उपक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

या शिफारसींची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधी केवळ घटनात्मक प्रतिनिधी न राहता सुशासन, सामाजिक न्याय, सहभागी लोकशाही आणि शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेतील प्रभावी परिवर्तनकर्त्या म्हणून उदयास येतील.

संदर्भ:

1. भारत सरकार. (१९९२). भारतीय राज्यघटनेची ७३ वी घटनादुरुस्ती अधिनियम, १९९२. नवी दिल्ली : विधी व न्याय मंत्रालय.
2. भारत सरकार. (१९९२). भारतीय राज्यघटनेची ७४ वी घटनादुरुस्ती अधिनियम, १९९२. नवी दिल्ली : विधी व न्याय मंत्रालय.
3. महाराष्ट्र शासन. (२०२५). महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी २०२४-२५. मुंबई : नियोजन विभाग.
4. महाराष्ट्र शासन. (२०२४). ग्रामविकास विभाग : वार्षिक प्रशासकीय अहवाल. मुंबई.
5. महाराष्ट्र शासन. (२०२४). महिला व बाल विकास विभाग : वार्षिक अहवाल. मुंबई.
6. भारत सरकार. (२०२४). पंचायती राज मंत्रालयाचा वार्षिक अहवाल २०२३-२४. नवी दिल्ली : पंचायती राज मंत्रालय.
7. भारत सरकार. (२०२३). ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) मार्गदर्शक तत्वे. नवी दिल्ली : पंचायती राज मंत्रालय.
8. Chattopadhyay, R., & Duflo, E. (२००४). *Women as Policy Makers: Evidence from a Randomized Policy Experiment in India*. *Econometrica*, ७२(५), १४०९-१४४३.
9. Beaman, L., Duflo, E., Pande, R., & Topalova, P. (२०१२). *Female Leadership Raises Aspirations and Educational Attainment for Girls: A Policy Experiment in India*. *Science*, ३३५(६०६८), ५८२-५८६.
10. Mohapatra, B. P., et al. (२०२३). *Does Gender-Based Representation Matter? Evidence from Local Governance*. *Socio Economic Challenges*.
11. United Nations. (२०१५). *Transforming Our World: The २०३० Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations.
12. NITI Aayog. (२०२३). *SDG India Index and Dashboard २०२३-२४*. New Delhi: Government of India.

महाराष्ट्रातील थेट जनतेतून नगराध्यक्ष निवडीचा नगरपालिकेतील कामकाजावर होणारा परिणाम: एक चिकित्सक अभ्यास (विशेष संदर्भ: शहादा नगरपरिषद, जि. नंदुरबार)

श्री. जमीर अकबर लेंगरेकर¹, प्रा. डॉ. चंद्रशील तांबे²

¹संशोधक, सह आयुक्त, नगरपालिका प्रशासन, नंदुरबार

²मार्गदर्शक, सी.एच.एम. कॉलेज, उल्हासनगर, विद्यापीठ: मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

Corresponding Author – श्री. जमीर अकबर लेंगरेकर

DOI - 10.5281/zenodo.21771610

सार (Abstract):

महाराष्ट्रातील नगर परिषदांच्या थेट नगराध्यक्ष निवड पद्धतीचा स्थानिक प्रशासकीय कामकाजावर होणाऱ्या परिणामांचा आढावा या संशोधन लेखात घेतला आहे. नंदुरबार जिल्ह्यात 5 नगरपालिका आहेत. यापैकी नंदुरबार, नवापूर, तळोदा, या नगरपरिषदा व धडगाव नगरपंचायत आहे. नगरपरिषद अधिनियमात दुरुस्ती करून थेट नगराध्यक्ष पद्धत लागू केली आहे. नगरपंचायत असेल तिथे मात्र बहुमताचा नगराध्यक्ष निवडला जाईल अशी तरतूद आहे. अन्य सर्व नगरपालिकेत थेट नगराध्यक्ष निवडून देण्याची पद्धत लागू केली आहे.

नंदुरबार, नवापूर, तळोदा या नगरपालिकामध्ये ज्या पक्षाला बहुमत आहे त्याच पक्षाचा नगराध्यक्ष, परंतु, थेट नगराध्यक्ष निवडणुकीत निवडून आला आहे. मात्र शहादा नगरपरिषदेत थेट नगराध्यक्ष हा स्थानिक जनता विकास आघाडीचा आहे. तर बहुमत भाजपा पक्षाला आहे. शहादा, नगरपरिषदेचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की, जेव्हा नगराध्यक्ष वेगळ्या पक्षाचे आणि सभागृहातील बहुमत वेगळ्या पक्षांचे असते, तेव्हा प्रशासकीय गतिरोध (Administrative Deadlock) निर्माण होतो. या रिसर्च पेपर मध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरण, सत्ता संघर्ष आणि विकासकामांवरील परिणाम यांचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे. यातील निष्कर्षानुसार, राजकीय सोयीनुसार बदलणाऱ्या निवडणूक पद्धतीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्वायत्ततेवर आणि कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम होत आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): थेट नगराध्यक्ष निवड, शहादा नगरपरिषद, स्थानिक स्वराज्य संस्था, राजकीय गतिरोध, महाराष्ट्र नगरपरिषद अधिनियम १९६५, लोकशाही विकेंद्रीकरण.

प्रस्तावना व पार्श्वभूमी (Introduction & Background of the Study):

भारतीय लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरण प्रक्रियेत ७४ व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्रशासकीय आणि घटनात्मक बळ दिले (74th Constitutional Amendment Act, 1992). महाराष्ट्रात नगर परिषदांचा कारभार महाराष्ट्र नगर परिषद, नगर पंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम, १९६५ अंतर्गत चालतो (Maharashtra Municipal Councils Act, 1965). भारतीय लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरण प्रक्रियेत ७४ व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्रशासकीय आणि घटनात्मक बळ दिले. नागरी प्रशासनाचा कणा मानल्या जाणाऱ्या नगर परिषदा, शहरविकासाच्या धोरणात्मक अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असतात. महाराष्ट्रात या संस्थांचा कारभार 'महाराष्ट्र नगर परिषद, नगर पंचायती व औद्योगिक

नगरी अधिनियम, १९६५' या कायद्याद्वारे संचलित होतो. या अधिनियमात 'नगराध्यक्ष' हे पद केवळ शहराचे प्रथम नागरिकत्व भूषवणारे पद नसून, ते नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या प्रशासकीय यंत्रणेचे मुख्य सूत्रधार आहे.

महाराष्ट्रात नगराध्यक्ष निवडीच्या दोन पद्धतींचे प्रयोग वेळोवेळी झाले आहेत: पहिली म्हणजे निवडून आलेल्या नगरसेवकांमधून (अप्रत्यक्ष) निवड आणि दुसरी म्हणजे थेट जनतेतून (प्रत्यक्ष) निवड. या दोन्ही पद्धतींचे स्वतःचे गुण-दोष असले तरी, 'थेट निवडणूक' पद्धतीमुळे निर्माण होणारा राजकीय पेच हा सध्याच्या स्थानिक प्रशासनाचा अत्यंत कळीचा मुद्दा ठरला आहे. थेट निवडीमुळे नगराध्यक्षाला व्यापक जनसमर्थन (Mandate) प्राप्त होते, परंतु त्याच वेळी जर सभागृहात दुसऱ्या राजकीय पक्षाचे बहुमत असेल, तर अधिकारांच्या आणि वर्चस्वाच्या संघर्षातून 'दुहेरी सत्ता केंद्र' (Dual Power Structure) निर्माण होते. महाराष्ट्रातील नागरी राजकारण आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रांची रचना समजून घेण्यासाठी विविध अभ्यासकांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे (Sirsikar, 1995; Palshikar, 2014).

हा सत्ता संघर्ष केवळ राजकीय नसून तो प्रशासकीय कोंडीला कारणीभूत ठरतो. नगराध्यक्षांकडे असलेले 'पीठासीन अधिकारी' म्हणून अधिकार आणि बहुमतातील नगरसेवकांकडे असलेले 'प्रस्ताव मंजुरीचे' अधिकार यांच्यातील असमतोलांमुळे शहराच्या विकासकामांना खिळ बसते. प्रस्तुत संशोधन विशेषतः या निवड पद्धतीमुळे निर्माण होणाऱ्या वैधानिक मर्यादा, राजकीय वैमनस्य आणि त्याचा विकासकामांवर होणारा विपरित परिणाम यांचा चिकित्सक अभ्यास करते. हा अभ्यास करताना शहादा नगरपरिषदेचे (जि. नंदुरबार) उदाहरण समोर ठेवून, लोकशाहीतील बहुमताचा सन्मान आणि थेट लोकनियुक्त नेतृत्वाचा अधिकार यांच्यातील संघर्षावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. थेट नगराध्यक्ष निवड पद्धतीमुळे स्थानिक प्रशासनात 'दुहेरी सत्ता केंद्र' निर्माण होऊन निर्णय प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात, असे विविध अभ्यासातून दिसून येते (Nandkumar, 2018; Baviskar, 2003).

नगराध्यक्ष निवड : एक विरोधाभासी चित्र:

डिसेंबर २०२५ मध्ये महाराष्ट्रात झालेल्या नगरपरिषद निवडणुकांमध्ये थेट जनतेतून नगराध्यक्ष निवडण्याची पद्धत अवलंबण्यात आली. या पद्धतीचा एक उल्लेखनीय -आणि काहीसा विचार करायला लावणारा - परिणाम राज्य निवडणूक आयोगाच्या आकडेवारीतून समोर येतो.

ज्या २८७ नगरपरिषदांमध्ये थेट नगराध्यक्ष निवडले गेले, त्यापैकी तब्बल ४८ ठिकाणी - म्हणजे सहापैकी जवळपास एका ठिकाणी -असे नगराध्यक्ष निवडून आले आहेत, ज्यांच्या पक्षाला नगरपरिषदेत दुसऱ्या एखाद्या पक्षापेक्षा कमी जागा मिळालेल्या आहेत.

या ४८ पैकी ३७ ठिकाणी तर परिस्थिती आणखी तीव्र राजकीय विरोधाची आहे - तेथे विरोधी पक्षाकडे नगरपरिषदेतील स्पष्ट बहुमत आहे, म्हणजे निम्म्याहून अधिक नगरसदस्य हे नगराध्यक्षांच्या विरोधात आहेत. वर्धा नगरपरिषदेचे उदाहरण बघण्यासारखे आहे - तेथे काँग्रेसचे नगराध्यक्ष निवडून आले, परंतु ४० सदस्यांच्या नगरपरिषदेत भाजपकडे २५ जागा आहेत. श्रीवर्धन (रायगड) येथे शिवसेना (उबाठा)चे अध्यक्ष आहेत, मात्र त्यांच्या पक्षाचा एकही नगरसदस्य नाही. बुलढाण्यातील मलकापूर नगरपरिषदेत काँग्रेसचे अध्यक्ष असताना, शिवसेनेकडे ३० पैकी २२ जागा आहेत.

विशेष म्हणजे हा विरोधाभास केवळ विरोधी पक्षांमध्ये नाही, तर एकाच आघाडीतील घटक पक्षांमध्येही दिसतो. महायुतीतील भाजप आणि शिवसेना (शिंदे गट) यांच्यात अनेक ठिकाणी असे चित्र आहे – एका पक्षाचे नगराध्यक्ष तर दुसऱ्या पक्षाचे नगरपरिषदेत बहुमत. पांढरकवडा (यवतमाळ) आणि मोहोळ (सोलापूर) ही त्याची उदाहरणे आहेत.

थेट नगराध्यक्ष निवडीची पद्धत जनतेला थेट सहभागाची संधी देते हे खरे असले, तरी या आकडेवारीतून एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो - जेव्हा नगराध्यक्ष व नगरपरिषदेतील बहुसंख्य सदस्य परस्परविरोधी पक्षांचे असतात, तेव्हा अर्थसंकल्प मंजुरी, विकासकामांचे ठराव, आणि दैनंदिन प्रशासन यांमध्ये गतिरोध निर्माण होण्याची शक्यता किती वाढते? हा प्रश्न केवळ कायदेशीर नाही, तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यक्षमतेची थेट संबंधित आहे.

उद्दीष्टे (Aims & Objectives of the Study):

प्रस्तुत संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट महाराष्ट्रातील नगर परिषदांच्या बदलत्या निवडणूक पद्धतींचा प्रशासकीय आणि राजकीय दृष्टिकोनातून चिकित्सक वेध घेणे आहे. त्याची सविस्तर उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **प्रशासकीय कामकाजावरील परिणामांचे मूल्यमापन:** थेट नगराध्यक्ष निवड पद्धतीमुळे नगरपरिषदेच्या दैनंदिन प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियेवर आणि धोरणात्मक अंमलबजावणीवर होणाऱ्या परिणामांचे सखोल अध्ययन करणे.
२. **तुलनात्मक वैधानिक अभ्यास:** नगराध्यक्षांची 'थेट जनतेतून निवड' आणि 'नगरसेवकांमधून अप्रत्यक्ष निवड' या दोन्ही पद्धतींमधील कायदेशीर तरतुदी, अधिकार आणि उत्तरदायित्व (Accountability) यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे.
३. **सत्ता संघर्षाच्या स्वरूपाचे विश्लेषण:** जेव्हा नगराध्यक्ष अल्पमतातील पक्षाचे असतात आणि सभागृहात दुसऱ्या पक्षाचे बहुमत असते, तेव्हा निर्माण होणाऱ्या 'राजकीय पेचप्रसंगाचा' आणि 'दुहेरी सत्ता केंद्राचा' (Dual Power Structure) प्रशासकीय कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम तपासणे.
४. **शहादा नगरपरिषद 'केस स्टडी'चे चिकित्सक अध्ययन:** शहादा नगरपरिषदेच्या (जि. नंदुरबार) विशेष संदर्भाने, पीठासीन अधिकारी (नगराध्यक्ष) आणि बहुमतातील नगरसेवक यांच्यातील संघर्षांमुळे विकासकामांमध्ये निर्माण होणारे गतिरोध (Deadlocks) आणि प्रशासकीय अडथळ्यांचे विश्लेषण करणे.
५. **लोकशाही मूल्यांचे आणि स्वायत्ततेचे परीक्षण:** राजकीय फायद्या-तोट्यानुसार वारंवार बदलणाऱ्या निवड पद्धतीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या मूळ लोकशाही स्वरूपावर आणि स्वायत्ततेवर (Autonomy) होणाऱ्या परिणामांचे परीक्षण करणे.
६. **उपाययोजना आणि शिफारसी सुचवणे:** नगराध्यक्ष आणि बहुमतातील नगरसेवक यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करण्यासाठी तसेच प्रशासकीय गतिरोध टाळण्यासाठी आवश्यक असलेल्या कायदेशीर व धोरणात्मक सुधारणा सुचवणे.

संशोधन प्रश्न (Hypotheses / Research Questions):

प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्रामुख्याने खालील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे:

१. **प्रशासकीय स्थिरतेचे स्वरूप:** थेट नगराध्यक्ष निवड पद्धतीमुळे नगरपरिषदेला केवळ राजकीय कार्यकाळ पूर्ण करण्याची स्थिरता मिळते की प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियेतही सातत्य आणि स्थिरता निर्माण होते का?

२. **विकासात्मक गतिरोध (Deadlock):** नगराध्यक्ष आणि बहुमतातील नगरसेवक यांच्यातील राजकीय वैमनस्यामुळे विकासकामांच्या प्रस्तावांना मंजूरी मिळण्यात कोणते तांत्रिक आणि कायदेशीर अडथळे निर्माण होतात?
३. **पीठासीन अधिकारांचा वापर:** नगराध्यक्षांकडे असलेले 'पीठासीन अधिकारी' म्हणून अधिकार आणि बहुमतातील नगरसेवकांचे अधिकार यांच्यातील संघर्षामुळे स्थानिक प्रशासनावर 'दुहेरी सत्तेचा' काय परिणाम होतो?
४. **शहादा नगरपरिषद विशेष पेच:** शहादा नगरपरिषदेतील वर्तमान राजकीय स्थिती, जिथे नगराध्यक्ष अल्पमतातील आहेत, तिथे लोकशाहीतील 'बहुमताचा सन्मान' आणि 'थेट लोकनियुक्त नेतृत्व' यांच्यातील विसंवाद शहराच्या सर्वांगीण विकासाला कसा मारक ठरत आहे का?
५. **धोरणात्मक अनिश्चितता:** महाराष्ट्रात राजकीय फायद्या-तोट्यानुसार वारंवार बदलणाऱ्या नगराध्यक्ष निवड पद्धतीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या धोरणात्मक नियोजनावर आणि प्रशासकीय कार्यक्षमतेवर (Efficiency) कोणते नकारात्मक परिणाम होतात?
६. **लोकशाही मूल्यांची हानी:** एकांगी निर्णय प्रक्रिया आणि बहुमताला विश्वासात न घेण्याची प्रवृत्ती यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या मूळ 'सामूहिक जबाबदारी' (Collective Responsibility) या तत्वाला कशी बाधा पोहोचते?

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन हे 'मिश्र संशोधन पद्धतीवर' (Mixed Method Approach) आधारित असून, यात गुणात्मक (Qualitative) आणि संख्यात्मक (Quantitative) अशा दोन्ही अंगांनी चिकित्सक विश्लेषण केले जाणार आहे. या अभ्यासाची सविस्तर मांडणी खालीलप्रमाणे आहे:

१. **संशोधनाचे स्वरूप (Nature of Research):** हा अभ्यास प्रामुख्याने **वर्णनात्मक (Descriptive)** आणि **विश्लेषणात्मक (Analytical)** स्वरूपाचा आहे. महाराष्ट्रातील नगराध्यक्ष निवडीच्या बदलत्या कायदेशीर तरतुदींचे वर्णन करण्यासोबतच, शहादा नगरपरिषदेच्या प्रत्यक्ष कामकाजाचे चिकित्सक विश्लेषण (Critical Analysis) यात केले जाईल.

२. माहिती संकलनाचे स्रोत (Sources of Data Collection):

• प्राथमिक स्रोत (Primary Sources):

- **मुलाखती (Interviews):** शहादा नगरपरिषदेचे नगराध्यक्ष, बहुमतातील विरोधी पक्षाचे नगरसेवक आणि प्रशासकीय अधिकारी (उदा. विभाग प्रमुख इ. मुख्याधिकारी.) यांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन त्यांच्यातील संघर्षाची कारणे आणि परिणामांची नोंद करणे.
- **निरीक्षण (Observation):** नगरपरिषदेच्या सर्वसाधारण सभांचे (General Body Meetings) प्रत्यक्ष निरीक्षण करून 'पीठासीन अधिकारी' आणि 'नगरसेवक' यांच्यातील संवाद व विसंवादाचे टिपण करणे.
- **तक्रार अर्जांचे विश्लेषण:** जिल्हाधिकारी कार्यालय (नंदुरबार) येथे दाखल झालेल्या तक्रारी आणि त्यावरील प्रशासकीय कार्यवाहीच्या नकलांचा प्राथमिक माहिती म्हणून वापर करणे.

• दुय्यम स्रोत (Secondary Sources):

- **शासकीय दस्तऐवज:** महाराष्ट्र नगर परिषद अधिनियम १९६५, शासन अधिसूचनानिर्णय/ (GR), आणि वेळोवेळी झालेल्या कायदेशीर दुरुस्त्यांचे गॅझेट्स.

- **प्रशासकीय अहवाल:** नगरपरिषदेचे वार्षिक अहवाल, अर्थसंकल्पीय मसुदे आणि सभेचे इतिवृत्त (Minutes of Meeting).
- **शैक्षणिक साहित्य:** नामवंत विचारवंतांचे शोधनिबंध, ग्रंथ आणि 'Google Scholar' वरील संबंधित विषयाचे आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय लेख.
- **माध्यम वृत्तांत:** लोकमत, लोकसत्ता आणि विशेषतः स्थानिक वृत्तवाहिन्यांनी शहादा नगरपरिषदेच्या सत्तासंघर्षावर प्रसिद्ध केलेले वृत्तांत. शहादा नगरपरिषदेतील सत्तासंघर्ष, सर्वसाधारण सभांतील गोंधळ, विषय मंजूरीतील अडथळे आणि प्रशासकीय गतिरोध याबाबत स्थानिक दैनिकांमध्ये प्रकाशित वृत्तांतांचा अभ्यास करण्यात आला . विशेषतः लोकमत दैनिकातील विविध बातम्यांमधून (पहिलीच सभा वादळी..., 2026; सर्वसाधारण सभा गोंधळात तहकूब, 2026; शहादा नगर परिषदेत सर्वसाधारण सभा वादळी..., 2026) प्रत्यक्ष घटनांचे दस्तऐवजीकरण करण्यात आले आहे.

३. केस स्टडी पद्धती (Case Study Method):

संशोधनाचा मुख्य केंद्रबिंदू 'शहादा नगरपरिषद' असल्याने, **Single Case Study Method** या तंत्राचा वापर केला आहे. याद्वारे स्थानिक पातळीवर राजकीय आणि प्रशासकीय सत्ताकेंद्रांमध्ये निर्माण होणारा गतिरोध (Deadlock) सखोलपणे अभ्यासला आहे.

४. माहिती विश्लेषणाचे तंत्र (Data Analysis Techniques):

संकलित केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण करून '**तुलनात्मक विश्लेषण**' (**Comparative Analysis**) केले आहे. थेट निवडीच्या काळातील विकासकामांची गती आणि अप्रत्यक्ष निवडीच्या काळातील कामांची गती यांचा तौलनिक आढावा सांख्यिकी पद्धतीने घेतला आहे.

सैद्धांतिक आराखडा (Theoretical Framework):

प्रस्तुत संशोधनाचे विश्लेषण प्रामुख्याने खालील तीन महत्त्वाच्या राजकीय आणि प्रशासकीय सिद्धांतांवर आधारित आहे. हे सिद्धांत 'थेट निवडलेले नेतृत्व' आणि 'सभागृहातील बहुमत' यांच्यातील संघर्षाचे शास्त्रीय आकलन करण्यास मदत करतात:

१. सत्ता संघर्ष सिद्धांत (Power Conflict Theory):

हा सिद्धांत प्रामुख्याने 'कार्ल मार्क्स' आणि 'मॅक्स वेबर' यांच्या विचारांशी निगडित आहे. जेव्हा एकाच संस्थेत दोन भिन्न सत्ताकेंद्रे निर्माण होतात, तेव्हा त्यांच्यात संसाधने (Resources) आणि निर्णयांवर (Decision Making) नियंत्रण मिळवण्यासाठी स्पर्धा सुरू होते. हा सिद्धांत सामाजिक आणि राजकीय संघर्षाचे स्पष्टीकरण देतो (Coser, 1956). स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सत्ता संघर्ष हा संसाधनांवरील नियंत्रणाशी संबंधित असतो.

- **उपयोजन:** शहादा नगरपरिषदेत नगराध्यक्षांकडे 'वैधानिक सत्ता' आहे, तर नगरसेवकांकडे 'बहुमताची सत्ता' आहे. या दोन सत्ताकेंद्रांमधील संघर्षामुळे प्रशासकीय समन्वयाचा अभाव निर्माण होऊन शहराचा विकास रखडतो, हे या सिद्धांताद्वारे स्पष्ट होते.

२. संघटनात्मक सिद्धांत (Organizational Theory):

हा सिद्धांत कोणत्याही संस्थेच्या कार्यक्षमतेसाठी 'साखळी आदेश' (Chain of Command) आणि 'समन्वय' (Coordination) यांना महत्त्व देतो. संस्थेची कार्यक्षमता 'समन्वय' आणि 'साखळी आदेश' यावर अवलंबून असते (Robbins, 2010).

- **उपयोजन:** नगरपरिषदेत नगराध्यक्ष आणि नगरसेवक हे एकाच संस्थेचे घटक असूनही त्यांच्यात राजकीय विचारधारेमुळे विसंगती निर्माण होते. यामुळे संस्थेची (नगरपरिषदेची) ध्येयपूर्ती (उदा. स्वच्छता, पाणीपुरवठा) कशी बाधित होते, याचा अभ्यास या सिद्धांताच्या आधारे केला आहे.

३. दुहेरी सत्ता संरचना (Dual Power Structure / Diarchy):

हा एक महत्त्वाचा राजकीय सिद्धांत आहे. जेव्हा एकाच भौगोलिक क्षेत्रावर दोन वेगवेगळ्या अधिकार असलेल्या यंत्रणा काम करतात, तेव्हा जबाबदारीचे (Accountability) विसर्जन होते.

- **उपयोजन:** थेट निवडीमुळे नगराध्यक्ष स्वतःला जनतेला उत्तरदायी समजतात, तर नगरसेवक स्वतःला मतदारांना उत्तरदायी समजतात. या "मी की तू" या अहंकारातून निर्माण होणारा 'प्रशासकीय गतिरोध' (Bureaucratic Deadlock) या सिद्धांताद्वारे मांडला आहे.

४. सार्वजनिक निवड सिद्धांत (Public Choice Theory):

हा सिद्धांत असे मानतो की राजकीय प्रतिनिधी अनेकदा लोकहितापेक्षा स्वतःच्या राजकीय अस्तित्वाचा आणि फायद्याचा विचार करून निर्णय घेतात.

- **उपयोजन:** शहादा नगरपालिकेत प्रशासकीय कामकाजात सर्वसाधारण सभा कामकाजात विषय पुत्रिकेवर बहुमताच्या नगरसेवकांच्या म्हणजेच भाजपचे विषय न घेणे किंवा नगराध्यक्षांचे प्रस्ताव मंजूर न करणे, हे लोकहितापेक्षा 'राजकीय वर्चस्व' टिकवण्यासाठी केलेले प्रयत्न आहेत, हे या सिद्धांतातून स्पष्ट होते.

तथ्य विश्लेषण आणि अन्वयार्थ (Data Analysis and Interpretation):

थेट जनतेतून नगराध्यक्ष निवड: विश्लेषण आणि शहादा संदर्भ (Analytical Framework):

प्रस्तुत प्रकरणात महाराष्ट्रातील नगराध्यक्ष निवडीच्या बदलत्या राजकारणाचा आणि त्याचे स्थानिक प्रशासनावर होणाऱ्या परिणामांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

१. राजकीय फायद्या-तोड्यांवर आधारित धोरण बदल (Political Opportunism in Policy Making): महाराष्ट्रात नगराध्यक्ष निवड पद्धतीमध्ये सातत्याचा अभाव दिसून येतो. २००१, २०१६ आणि २०२२ मध्ये झालेले बदल हे प्रशासकीय सुधारणांपेक्षा 'राजकीय सोय' म्हणून अधिक ओळखले जातात. राजकीय विश्लेषकांच्या मते महाराष्ट्रात नगराध्यक्ष निवड पद्धतीमध्ये सातत्याचा अभाव दिसून येतो. शासन अधिसूचनेमधील (Government Ordinance, 2001; 2016; 2019; 2022) बदल हे प्रशासकीय सुधारणांपेक्षा राजकीय सोयीशी अधिक निगडित असल्याचे दिसते, अशी टीका राजकीय अभ्यासक करतात.

- **अस्थिर धोरण:** जेव्हा एखाद्या पक्षाची ताकद तळागाळात (Grassroot) वाढते, तेव्हा तो पक्ष 'थेट निवड' पद्धतीचा आग्रह धरतो, जेणेकरून प्रस्थापित स्थानिक नेत्यांना शह देता येईल. याउलट, सत्तांतर होताच प्रतिस्पर्धी पक्ष ही पद्धत बदलतो.
- **परिणाम:** या धरसोड वृत्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या धोरणात्मक नियोजनात (Strategic Planning) अडथळे येतात. प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनाही बदलत्या नियमांनुसार स्वतःला जुळवून घेणे कठीण जाते, ज्यामुळे संस्थात्मक स्मृती (Institutional Memory) कमकुवत होते.

२. शहादा नगरपरिषद: एक गंभीर वैधानिक पेच (Case Study: Shahada Municipality): शहादा नगरपरिषदेतील सत्तासंघर्ष हा केवळ सैद्धांतिक नसून प्रत्यक्षात सभागृहाच्या कामकाजात स्पष्टपणे दिसून येतो उदाहरणार्थ ., सर्वसाधारण सभांमध्ये वारंवार गोंधळ होऊन सभा तहकूब करावी लागल्याच्या घटना नोंदविल्या गेल्या आहेत सर्वसाधारण सभा गोंधळात तहकूब), 2026). तसेच, अनेक विषयांवर चर्चा न होता ते फेटाळले जाणे किंवा स्थगित ठेवले जाणे, यामुळे विकास प्रक्रियेत अडथळे निर्माण झाले असल्याचे वृत्तांतातून दिसून येते ...शहादा नगर परिषदेत सर्वसाधारण सभा वादळी), 2026). यापूर्वी झालेल्या सभेत देखील प्रशासनाच्या अपुऱ्या तयारीमुळे आणि राजकीय मतभेदांमुळे मोठ्या प्रमाणावर विषय प्रलंबित राहिले होते ...पहिलीच सभा वादळी), 2026).

या सर्व घटनांमधून 'Dual Power Structure' मुळे निर्माण होणारा प्रत्यक्ष प्रशासकीय गतिरोध स्पष्टपणे दिसून येतो. शहादा नगरपरिषदेचा (जि. नंदुरबार) सध्याचा राजकीय पेच हा थेट निवड पद्धतीतील उणिवांचे 'मूर्तिमंत उदाहरण' आहे. याला संशोधनाच्या भाषेत 'विभक्त जनादेश' (Split Mandate) असे म्हणता येईल.

- **राजकीय विषमतेचे स्वरूप:** येथे नगराध्यक्ष हे अल्पमतातील 'स्थानिक जनता विकास आघाडी'चे (९ नगरसेवक) आहेत, तर सभागृहात भारतीय जनता पक्षाचे स्पष्ट बहुमत (२० नगरसेवक) आहे.
- **अधिकार क्षेत्राचा संघर्ष (Jurisdictional Conflict):** * **नगराध्यक्षांचे नियंत्रण:** पीठासीन अधिकारी म्हणून नगराध्यक्षांकडे सभेचे कामकाज नियंत्रित करण्याचे आणि विषय पत्रिका (Agenda) ठरवण्याचे सर्वाधिकार आहेत. ते या अधिकाराचा वापर करून बहुमतातील नगरसेवकांचे महत्त्वाचे प्रस्ताव रोखून धरतात.
  - **बहुमताचा प्रतिकार:** याला प्रत्युत्तर म्हणून, भाजपचे नगरसेवक नगराध्यक्षांनी मांडलेल्या धोरणात्मक आणि आर्थिक प्रस्तावांना मंजूरी देत नाहीत.
- **प्रशासकीय निष्क्रीयता:** या "चेक अँड बॅलन्स" (Check and Balance) तत्त्वाचा जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने वापर होतो, तेव्हा प्रशासकीय यंत्रणा कोलमडते. रस्ते, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता यांसारख्या मूलभूत सेवांचे प्रस्ताव 'ईगो' आणि 'सत्ता संघर्षात' अडकले आहेत. परिणामी, नगरसेवकांना जिल्हाधिकारी कार्यालयाचे उंबरठे झिजवावे लागतात, जे स्थानिक स्वायत्ततेच्या (Local Autonomy) तत्त्वाच्या विरोधात आहे.

३. लोकशाही मूल्यांवरील आणि प्रशासनावर होणारा परिणाम (Critical Impact): थेट निवड पद्धतीचा लोकशाहीच्या मूळ चौकटीवर होणारा परिणाम खालीलप्रमाणे स्पष्ट होतो:

- **एकाधिकारशाही विरुद्ध सामूहिक उत्तरदायित्व:** थेट निवडीमुळे नगराध्यक्षांना 'आपण थेट जनतेचे प्रतिनिधी आहोत' असा आभास होतो. यातून त्यांच्यात एकाधिकारशाहीची प्रवृत्ती वाढते आणि ते निवडून आलेल्या सदस्यांना (नगरसेवक) दुय्यम लेखू लागतात. यामुळे 'सामूहिक उत्तरदायित्व' (Collective Responsibility) हे लोकशाहीचे तत्व धोक्यात येते.

- **प्रशासकीय अराजकता (Bureaucratic Chaos):** जेव्हा नेतृत्व आणि बहुमत यांच्यात विसंवाद असतो, तेव्हा मुख्याधिकारी (CO) आणि इतर कर्मचारी कोणाचे आदेश पाळावेत, या गोंधळात पडतात. यामुळे प्रशासनाची तटस्थता धोक्यात येते.
- **लोकशाहीतील 'बहुमत सन्मान' तत्वाचा न्हास:** लोकशाहीत बहुमताचा आदर करणे अपेक्षित आहे. मात्र, पीठासीन अधिकाऱ्याने बहुमताला डावलणे किंवा बहुमताने जनहिताचे प्रस्ताव राजकीय हेतूने फेटाळणे, हे दोन्ही प्रकार लोकशाही व्यवस्थेसाठी मारक आहेत.

प्रशासकीय अराजकता ही केवळ सैद्धांतिक बाब नसून ती सभागृहाच्या कामकाजात दिसून येते. वारंवार सभा गोंधळात तहकूब होणे, विषय मंजुरीला विलंब होणे आणि राजकीय आरोप-प्रत्यारोप यामुळे प्रशासन निष्क्रिय बनते (सर्वसाधारण सभा गोंधळात तहकूब, 2026; शहादा नगर परिषदेत सर्वसाधारण सभा वादळी..., 2026). प्रशासकीय अराजकता आणि निर्णय प्रक्रियेतील विलंब हे स्थानिक प्रशासनातील महत्त्वाचे प्रश्न बनले आहेत (Nandkumar, 2018). या परिस्थितीचे प्रत्यक्ष उदाहरण शहादा नगरपरिषदेतील वारंवार तहकूब होणाऱ्या सभांमधून दिसून येते (सर्वसाधारण सभा गोंधळात तहकूब, 2026). माध्यमांच्या अहवालांनुसार, या संघर्षामुळे विकासकामांवर परिणाम होत आहे (लोकसत्ता, 2026).

निष्कर्ष व चर्चा (Findings & Discussion):

प्रस्तुत संशोधनाच्या विश्लेषणानंतर आणि शहादा नगरपरिषदेच्या प्रत्यक्ष स्थितीचा अभ्यास केल्यानंतर खालील महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर आले आहेत:

१. **वैयक्तिक राजकीय स्थिरता विरुद्ध प्रशासकीय गतिरोध:** थेट निवड पद्धतीमुळे नगराध्यक्षांना अविश्वास ठरावापासून वैधानिक संरक्षण मिळते, ज्यामुळे त्यांना पाच वर्षांचा राजकीय कार्यकाळ पूर्ण करण्याची 'वैयक्तिक स्थिरता' प्राप्त होते. मात्र, ही राजकीय स्थिरता प्रशासकीय स्थिरतेत रूपांतरित होत नाही. धोरणात्मक अनिश्चितता ही स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी गंभीर समस्या आहे (Palshikar, 2014). याउलट, सभागृहाचे बहुमत नसल्यास 'नगराध्यक्ष विरुद्ध नगरसेवक' असा संघर्ष सुरू होऊन धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत मोठा गतिरोध (Deadlock) निर्माण होतो. पर्यायाने, राजकीय स्थिरता असूनही प्रशासन गतिहीन होते. सभागृहातील बहुमत नसल्यास धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत मोठा गतिरोध निर्माण होतो. शहादा नगरपरिषदेतील सभांमध्ये वारंवार गोंधळ आणि विषय प्रलंबित राहिल्याच्या घटना याला पुष्टी देतात (पहिलीच सभा वादळी..., 2026; सर्वसाधारण सभा गोंधळात तहकूब, 2026). प्रशासकीय गतिरोध ही संकल्पना केवळ सैद्धांतिक नसून प्रत्यक्षात दिसून येते (Baviskar, 2003). शहादा नगरपरिषदेतील घटनांमधून हे स्पष्ट होते (पहिलीच सभा वादळी..., 2026).

२. **दुहेरी सत्ता केंद्रांमुळे उत्तरदायित्वाचा अभाव (Crisis of Accountability):** जेव्हा नगराध्यक्ष एका विचारधारेचा आणि बहुमत दुसऱ्या विचारधारेचे असते, तेव्हा 'जबाबदारी निश्चिती'मध्ये समस्या निर्माण होते. विकासकामे रखडल्यास नगराध्यक्ष बहुमताला दोष देतात, तर बहुमत नगराध्यक्षांच्या कार्यपद्धतीवर प्रश्नचिन्ह उभे करते. या परस्परविरोधी भूमिकेमुळे सामान्य नागरिकांच्या समस्या सुटण्याऐवजी त्या राजकीय वादाचा विषय ठरतात.

३. **स्थानिक स्वायत्ततेचा न्हास आणि जिल्हा प्रशासनाचा वाढता हस्तक्षेप:** नगरपरिषदेतील अंतर्गत संघर्षामुळे लोकशाही पद्धतीने प्रश्न सुटण्याऐवजी तक्रारींचा ओघ जिल्हाधिकारी कार्यालयाकडे वाढतो. शहादा नगरपरिषदेच्या उदाहरणावरून असे स्पष्ट

होते की, वारंवार होणाऱ्या तक्रारींमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्वायत्तता धोक्यात येते आणि प्रशासकीय नियंत्रणासाठी राज्य सरकार किंवा जिल्हा प्रशासनाला हस्तक्षेप करावा लागतो. हे 'स्थानिक स्वराज्य' या संकल्पनेच्या मूळ हेतूला मारक आहे.

४. पीठासीन अधिकारांचा 'राजकीय हत्यार' म्हणून वापर: थेट निवडून आलेले नगराध्यक्ष हे सभेचे कामकाज नियंत्रित करण्याच्या आपल्या अधिकाराचा (उदा. विषय पत्रिका ठरवणे) वापर बहुमताला रोखण्यासाठी करतात. याउलट, नगरसेवक आपल्या 'मतदानाच्या अधिकाराचा' वापर करून जनहिताचे प्रस्तावही राजकीय आकसापोटी फेटाळून लावतात. यामुळे वैधानिक अधिकारांचा वापर लोकशाही बळकट करण्याऐवजी राजकीय वर्चस्व गाजवण्यासाठी केला जात असल्याचे दिसून येते. नगराध्यक्ष आणि नगरसेवक दोन्ही बाजूंनी वैधानिक अधिकारांचा वापर राजकीय साधन म्हणून केला जात असल्याचे दिसते. यामुळे विषय मंजूरी प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात, ज्याची नोंद स्थानिक वृत्तांतात आढळते (शहादा नगर परिषदेत सर्वसाधारण सभा वादळी..., 2026).

५. धोरणात्मक अनिश्चितता आणि संस्थात्मक हानी: राजकीय फायद्या-तोट्यानुसार नगराध्यक्ष निवड पद्धतीत वारंवार होणाऱ्या बदलांमुळे स्थानिक प्रशासनात 'धोरणात्मक अनिश्चितता' निर्माण झाली आहे. प्रत्येक नवीन सरकार आपल्या सोयीनुसार नियम बदलत असल्याने, नगरपालिकांना दीर्घकालीन विकास आराखडा (Development Plan) राबवणे कठीण जाते. यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांची एक स्वायत्त संस्था म्हणून असलेली विश्वासार्हता कमी होत आहे. धोरणात्मक अनिश्चितता ही स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी गंभीर समस्या आहे (Palshikar, 2014).

६. लोकशाही मूल्यांचे विसर्जन: स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा पाया 'सामूहिक जबाबदारी' आणि 'सहकार्य' यावर आधारित आहे. मात्र, थेट निवडीमुळे निर्माण होणाऱ्या 'मी विरुद्ध सभागृह' या संघर्षांमुळे सामूहिक निर्णय प्रक्रियेचा लोप होऊन तिथे एकाधिकारशाही किंवा टोकाचे राजकीय वैमनस्य निर्माण होत आहे. हे निष्कर्ष दर्शवतात की, केवळ निवडीची पद्धत बदलून चालणार नाही, तर कायदेशीर अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन असणे गरजेचे आहे.

मर्यादा (Limitati of the Study):

प्रस्तुत संशोधन हे शास्त्रोक्त पद्धतीने करण्याचा प्रयत्न केला असला तरी, या अभ्यासाला खालील काही तांत्रिक आणि व्यावहारिक मर्यादा आहेत:

- १. भौगोलिक आणि व्याप्तीची मर्यादा:** हे संशोधन प्रामुख्याने शहादा नगरपरिषद (जि. नंदुरबार) या एका विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रावर आणि तिथल्या राजकीय परिस्थितीवर केंद्रित आहे. त्यामुळे, या अभ्यासातून आलेले निष्कर्ष महाराष्ट्रातील सर्वच नगर परिषदांना सरसकट लागू होतीलच असे नाही, कारण प्रत्येक शहराची राजकीय आणि सामाजिक समीकरणे भिन्न असू शकतात.
- २. माहितीच्या स्रोतांची मर्यादा:** हा अभ्यास प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर (Secondary Data) अधिक अवलंबून आहे. यामध्ये सरकारी गॅझेट्स, वृत्तपत्रांतील वृत्तांत आणि प्रशासकीय इतिवृत्तांचा समावेश आहे. प्राथमिक माहिती गोळा करताना काही राजकीय प्रतिनिधींच्या मुलाखती घेण्याचा प्रयत्न केला असला, तरी राजकीय संवेदनशीलतेमुळे सर्वच घटकांकडून पूर्णतः मुक्त प्रतिसाद मिळाला असेलच असे नाही.

३. **कालमर्यादा:** महाराष्ट्रात नगराध्यक्ष निवडीचे नियम वारंवार बदलले गेले आहेत. हा अभ्यास प्रामुख्याने २०२२ नंतरच्या वर्तमान परिस्थितीवर आणि शहादा नगरपरिषदेच्या चालू कार्यकाळावर आधारित आहे. त्यामुळे, भविष्यात होणारे कायदेशीर बदल या संशोधनाच्या कक्षेबाहेर आहेत.
४. **संख्यात्मक माहितीचा अभाव:** संशोधनाचा कल प्रामुख्याने गुणात्मक (Qualitative) विश्लेषणाकडे आहे. विकासकामांच्या खर्चाचे लेखापरीक्षण (Audit) किंवा सांख्यिकीय डेटाचे (Quantitative Data) सखोल विश्लेषण करण्यासाठी लागणाऱ्या मर्यादांमुळे, हा अभ्यास प्रशासकीय आणि राजकीय संबंधांच्या अभ्यासापुरता मर्यादित राहिला आहे.
५. **प्रशासकीय गोपनीयता:** नगरपरिषदेच्या काही अंतर्गत प्रशासकीय प्रक्रिया आणि 'गोपनीय' स्वरूपाचे निर्णय घेण्याच्या पद्धतींमुळे, काही सूक्ष्म बाबींचा समावेश या संशोधनात करणे शक्य झालेले नाही.

निष्कर्ष आणि शिफारसी: (Conclusion and Suggestions / Recommendations):

१. निष्कर्ष (Conclusion):

प्रस्तुत संशोधनाअंती असे प्रतिपादन करता येते की, महाराष्ट्रातील नगर परिषदांची 'थेट नगराध्यक्ष निवड पद्धत' ही सैद्धांतिकदृष्ट्या लोकशाहीचे सक्षमीकरण करणारी वाटत असली, तरी व्यावहारिक पातळीवर ती 'विभक्त सत्तेचे' (Divided Government) आणि प्रशासकीय संघर्षाचे उगमस्थान ठरली आहे. शहादा नगरपरिषदेच्या सूक्ष्म अभ्यासावरून (Case Study) हे सिद्ध होते की, जेव्हा नगराध्यक्षांकडे असलेला 'थेट जनादेश' आणि सभागृहातील 'राजकीय बहुमत' यांच्यात विसंगती असते, तेव्हा स्थानिक प्रशासन हे 'शून्य-बेरीज खेळ' (Zero-sum Game) बनते.

या परिस्थितीत नगराध्यक्ष आणि नगरसेवक हे जनहितापेक्षा स्वतःचे राजकीय वर्चस्व आणि अस्तित्व टिकवण्यासाठी वैधानिक अधिकारांचा वापर करतात. यामुळे नागरी सेवा-सुविधांचे नियोजन कोलमडते, निर्णय प्रक्रियेत विलंब होतो आणि अंतिमतः स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या स्वायत्ततेवर गदा येते. लोकशाहीत केवळ निवडीची पद्धत महत्त्वाची नसून, निवडून आलेल्या प्रतिनिधींमध्ये समन्वय साधणारी घटनात्मक व कायदेशीर चौकट असणे अधिक अनिवार्य आहे. प्रस्तुत निष्कर्ष 'Public Choice Theory' आणि 'Power Conflict Theory' शी सुसंगत आहेत, जिथे राजकीय प्रतिनिधी लोकहितापेक्षा स्वतःच्या सत्तास्थितीला प्राधान्य देतात (Coser, 1956; Robbins, 2010).

तसेच, स्थानिक प्रशासनातील विसंवाद आणि धोरणात्मक अस्थिरता महाराष्ट्राच्या राजकीय संरचनेशी निगडित आहे (Sirsikar, 1995; Palshikar, 2014).

२. धोरणात्मक शिफारसी (Policy Implications/Recommendations):

स्थानिक प्रशासनातील हा गतिरोध (Deadlock) टाळण्यासाठी आणि नगरपरिषदांची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी खालील धोरणात्मक शिफारसी मांडण्यात येत आहेत:

१. **विषय पत्रिकेवरील अधिकारांचे लोकशाहीकरण:** नगराध्यक्षांकडे असलेले 'पीठासीन अधिकारी' म्हणून अधिकार अमर्याद नसावेत. जर सभागृहातील किमान १/३ किंवा ५०% नगरसेवकांनी एखाद्या विकासकामाचा विषय सभेपुढे ठेवण्याची मागणी केली, तर तो विषय पत्रिकेवर घेणे नगराध्यक्षांना कायदेशीररित्या बंधनकारक करावे.

२. **विभागीय/जिल्हास्तरीय लवाद किंवा जलदगती समिती:** नगराध्यक्ष आणि बहुमत यांच्यातील वैधानिक संघर्षावर तोडगा काढण्यासाठी जिल्हाधिकारी किंवा विभागीय आयुक्त स्तरावर एक 'प्रशासकीय समन्वय समिती' असावी. या समितीने विकासकामांच्या प्रलंबित फाईल्सवर ठराविक कालावधीत (उदा. ३० दिवसात) निर्णय घेणे अनिवार्य असावे, जेणेकरून राजकीय वादात शहराचा विकास थांबणार नाही.
३. **सामूहिक जबाबदारीची कायदेशीर तरतूद:** 'नगरसेवक-नगराध्यक्ष' यांच्यात समन्वय राखण्यासाठी 'मंत्रिमंडल' धर्तीवर 'कार्यकारी समिती' (Executive Committee) स्थापन करण्याची तरतूद असावी. यामध्ये सर्व प्रमुख पक्षांच्या नगरसेवकांचा समावेश करून त्यांना विशिष्ट विभागांची जबाबदारी दिल्यास, निर्णय प्रक्रियेत केवळ नगराध्यक्षांचा एकाधिकार राहणार नाही.
४. **अर्थसंकल्पीय पेचप्रसंगावर उपाय:** जर सभागृहाने राजकीय हेतूने अर्थसंकल्प (Budget) मंजूर करण्यास नकार दिला, तर प्रशासकीय कामात अडथळा येऊ नये म्हणून 'मुख्याधिकाऱ्यांना' (CO) अत्यावश्यक सेवांसाठी निधी खर्च करण्याचे विशेष अधिकार वाढवून द्यावेत.
५. **निवड पद्धतीचे संविधानिक स्थिरीकरण:** नगराध्यक्ष निवडीची पद्धत ही दर पाच-दहा वर्षांनी राजकीय सोयीनुसार बदलली जाऊ नये. यासाठी कायद्यात किमान १० ते १५ वर्षांच्या 'स्थिर कालावधीची' तरतूद असावी, जेणेकरून नागरी प्रशासनात धोरणात्मक सातत्य राहील.
६. **नगरसेवकांसाठी क्षमता बांधणी प्रशिक्षण:** निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना (नगराध्यक्ष व नगरसेवक) त्यांच्या वैधानिक अधिकारांसोबतच 'लोकशाही नीतिमत्ता' आणि 'प्रशासकीय समन्वय' या विषयावर प्रशिक्षण देणे अनिवार्य करावे, जेणेकरून व्यक्तिगत 'ईगो' ऐवजी 'शहर विकास' केंद्रस्थानी राहील.

संदर्भ (References/ Bibliography):

१. अधिकृत कायदे आणि शासकीय दस्तऐवज (Statutes and Government Documents):

- महाराष्ट्र नगर परिषद, नगर पंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम, १९६५ (The Maharashtra Municipal Councils, Nagar Panchayats and Industrial Townships Act, 1965).
- भारतीय राज्यघटनेची ७४ वी दुरुस्ती अधिनियम, १९९२ (74th Constitutional Amendment Act, 1992).
- महाराष्ट्र शासन, नगरविकास विभाग - नगराध्यक्ष निवड पद्धतीबाबत वेळोवेळी निर्गमित केलेले अध्यादेश (Government Ordinance - 2001, 2016, 2019, 2022).
- Comptroller and Auditor General of India Report-नागरी स्थानिक संस्थांचे सक्षमीकरण आणि त्यांचे कार्य - २०१६
- शहादा नगरपरिषद, जिल्हा नंदुरबार - सर्वसाधारण सभेचे इतिवृत्त (Minutes of Meetings) (२०२५-२६).

२. पुस्तके आणि ग्रंथ (Books and Treatises):

- Sirsakar, V. M. (1995). *Politics of Modern Maharashtra*. Orient Longman.
- Nandkumar, S. K. (2018). *Urban Local Bodies in India: Governance and Administration*. Sage Publications.

- Palshikar, Suhas. (2014). *Politics of Maharashtra: Contexts and Contests*. Oxford University Press.
- Robbins, Stephen P. (2010). *Organization Theory: Structure, Design, and Applications*. Pearson Education (संघटनात्मक सिद्धांतासाठी).
- Coser, Lewis A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. Free Press (सत्ता संघर्ष सिद्धांतासाठी).

३. शैक्षणिक शोधनिबंध आणि लेख (Journal Articles & Research Papers):

- Baviskar, B. S. (2003). "Impact of 74th Amendment on Urban Governance in Maharashtra". *Economic and Political Weekly*.
- "Direct vs. Indirect Election of Mayors: A Comparative Analysis of Urban Leadership". (2020). *Journal of Local Self-Government*.
- Mahajan, P. (2026). Urban local governance in India: Theoretical explorations and developments. *International Journal of Research in Social Science and Humanities*, 7(3), 93–99. <https://doi.org/10.47505/IJRSS.2026.3.10>
- 'महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था: आव्हाने आणि संधी' - मराठी अर्थशास्त्र परिषद शोधनिबंध संग्रह.

४. वृत्तपत्रे आणि प्रसारमाध्यमे (News Reports & Media):

- पहिलीच सभा वादळी; नगराध्यक्षांच्या भूमिकेवर भाजपचे सदस्य आक्रमक) .2026, February 13). लोकमत, p. 4.
- सर्वसाधारण सभा गोंधळात तहकूब) .2026, March 31). लोकमत, p. 3.
- शहादा नगर परिषदेत सर्वसाधारण सभा वादळी; 47 विषय मंजूर) .2026, April 18). लोकमत, p. 1.
- खेतिया रोड चौकाचे) .नामकरण 'संत शिरोमणी गुरु रोहिदास महाराज चौक' (2026, April 21). लोकमत, p. 2.
- **लोकसत्ता (Loksatta):** "शहादा नगरपरिषदेतील राजकीय कोंडी: विकासकामांना खीळ", (२०२५-२६ मधील विविध बातम्या).
- **News18 Lokmat / सकाळ:** "थेट नगराध्यक्ष निवड: लोकशाहीचा फायदा की प्रशासकीय अडथळा?", विशेष विश्लेषण लेख.
- **स्थानिक वृत्तांत (Nandurbar District Edition):** शहादा नगरपरिषदेतील सत्तासंघर्षाबाबतचे 'लोकमत' व 'देशदूत' मधील स्तंभ.
- **YouTube Reports:** शहादा नगरपरिषदेच्या सभांमधील गोंधळाचे आणि जिल्हाधिकारी तक्रारीचे व्हिडिओ वृत्तांत.

५. इंटरनेट आणि डिजिटल स्रोत (Web Resources):

- Google Scholar: शोधनिबंध - "Split Mandate and its impact on Municipal Governance".
- Shodhganga (INFLIBNET): महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील Ph.D. प्रबंधांचे संदर्भ.
- Official Website of Directorate of Municipal Administration, Maharashtra.

लोककलांचे जतन आणि संवर्धन काळाची गरज...!

अनिल शिवाजी केंगार¹, डॉ. जगदीश दिनकर शेवते²

¹संशोधक विद्यार्थी, अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे

²संशोधक मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख शंकरराव भेलके महाविद्यालय, नसरापूर, जिल्हा. पुणे

Corresponding Author – अनिल शिवाजी केंगार

DOI - 10.5281/zenodo.21771708

सार (Abstract):

लोककलांचे जतन आणि संवर्धन काळाची गरज आहे याची जाणीव सर्वांना झाली पाहिजे. प्रत्येकाने आपल्या परिसरातील लोककलावंतांचा शोध घेणे आवश्यक आहे. त्या कला पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचवण्यासाठी जतन व संवर्धन करणे आवश्यक आहे. लोककला ही आपल्या सांस्कृतिक वारशाची अमूल्य संपत्ती आहे. ती समाजाच्या इतिहासाचे, परंपरेचे आणि जीवनमूल्यांचे जतन करते. आधुनिक काळातील जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव आणि बदलती जीवनशैली मुळे लोककलांवर संकट निर्माण झाले आहे. असे संशोधन करताना जाणवते लोककलांचे जतन आणि संवर्धन ही काळाची गरज बनली आहे.

शोधसंज्ञा: लोककला, सांस्कृतिक वारसा, जतन, संवर्धन, परंपरा, जागतिकीकरण.

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि समृद्ध संस्कृतींपैकी एक मानली जाते. विविध भाषा, धर्म, जाती, परंपरा आणि लोकजीवन यामुळे भारताची सांस्कृतिक विविधता अधिक समृद्ध झाली आहे. या सांस्कृतिक वैभवाचा महत्त्वपूर्ण भाग म्हणजे लोककला होय. लोककला ही सामान्य जनतेच्या जीवनाशी निगडित असलेली कला आहे. ती पिढ्यान् पिढ्या मौखिक परंपरेतून जतन होत आलेली आहे.

मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे चालत आलेला कलाप्रकार म्हणजे लोककला महाराष्ट्रातील लावणी, तमाशा, गोंधळ, भारूड, कीर्तन, पोवाडा, वासुदेव, दशावतार, इ. लोककलांनी समाज प्रबोधन आणि मनोरंजनाची दुहेरी भूमिका बजावली आहे. लोककला समाजातील सांस्कृतिक मूल्ये, लोकपरंपरा, लोकविश्वास आणि लोकजीवनाचे दर्शन घडवते. परंतु आधुनिक मनोरंजन साधनांच्या प्रसारामुळे आणि बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे लोककला विषय आकर्षण कमी होत आहे. असे दिसून येते. त्यामुळे या कलांचे संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

लोककला ही कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक ओळख, परंपरा, जीवनमूल्ये आणि ऐतिहासिक वारसा जपणारी एक महत्त्वपूर्ण अभिव्यक्ती आहे. लोककला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचे प्रतिबिंब असते. आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण आणि बदलत्या जीवनशैलीमुळे लोककलांवर अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. अनेक पारंपरिक कला प्रकार नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे लोककलांचे जतन आणि संवर्धन करणे ही काळाची गरज बनली आहे. प्रस्तुत संशोधनपर पेपरमध्ये लोककलांचे महत्त्व, त्यांच्यासमोरील

आव्हाने, जतन व संवर्धनासाठी आवश्यक उपाययोजना आणि शासन तसेच समाजाची भूमिका यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे:

१. लोककलांचे सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व अभ्यासणे.
२. लोककलांच्या जतन व संवर्धनासमोरील प्रमुख आव्हानांचा शोध घेणे.
३. लोककलांच्या संरक्षणासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समाज यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
४. लोककलाकारांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
५. डिजिटल माध्यमे आणि तंत्रज्ञानाचा लोककलांच्या प्रसार व संवर्धनामधील उपयोग समजून घेणे.
६. लोककलांचे जतन हे सांस्कृतिक वारसा टिकवून ठेवण्यासाठी किती आवश्यक आहे याचे विश्लेषण करणे.

गृहीतके:

१. लोककलांच्या जतन व संवर्धनासाठी शासकीय योजनांचा प्रभाव सकारात्मक आहे.
२. आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे पारंपरिक लोककलांच्या अस्तित्वास धोका निर्माण झाला आहे.
३. लोककलांविषयी जनजागृती वाढल्यास त्यांच्या संवर्धनाला चालना मिळते.
४. शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात लोककलांचा समावेश केल्यास युवा पिढीमध्ये लोककलांविषयी आवड निर्माण होईल.
५. डिजिटल माध्यमांचा वापर लोककलांच्या जतन व प्रसारासाठी प्रभावी साधन ठरू शकतो.
६. लोककलाकारांना आर्थिक व सामाजिक संरक्षण मिळाल्यास लोककलांचे संवर्धन अधिक प्रभावीपणे होऊ शकते.
७. ग्रामीण भागातील लोककलांचे अस्तित्व शहरी भागांच्या तुलनेत अधिक प्रमाणात टिकून आहे.

लोककलेची संकल्पना:

लोकजीवनातून निर्माण झालेली आणि लोकांनीच जपलेली कला म्हणजे लोककला होय. लोककला ही कोणत्याही विशिष्ट व्यक्तीची नसून ती संपूर्ण समाजाची सांस्कृतिक संपत्ती असते. लोककलेमध्ये लोकगीत, लोकनृत्य, लोकनाट्य, चित्रकला, हस्तकला, शिल्पकला, वाद्यकला इत्यादी विविध कला प्रकारांचा समावेश होतो.

लोककला ही लोकांच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडलेली असते. शेती, सण-उत्सव, धार्मिक विधी, विवाह समारंभ, सामाजिक घटना आणि लोकविश्वास यांच्या माध्यमातून ती व्यक्त होत असते. त्यामुळे लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचा जिवंत दस्तऐवज मानली जाते.

लोककलांचे महत्त्व:

१. **सांस्कृतिक वारशाचे जतन:** लोककला ही समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाचे प्रतीक आहे. ती समाजाच्या इतिहासाची, परंपरांची आणि संस्कारांची माहिती पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवते.

२. **सामाजिक ऐक्य निर्माण करणे:** लोककला विविध समाजघटकांना एकत्र आणण्याचे कार्य करते. लोकनृत्य, लोकनाट्य आणि लोकगीतांच्या माध्यमातून समाजात बंधुभाव आणि एकात्मतेची भावना निर्माण होते.
३. **शिक्षण आणि प्रबोधन:** लोककलांचा उपयोग समाजप्रबोधनासाठी प्रभावी माध्यम म्हणून केला जातो. संत साहित्य, भारूड, कीर्तन आणि पोवाडे यांच्या माध्यमातून नैतिक मूल्ये, सामाजिक संदेश आणि राष्ट्रप्रेमाची भावना रुजवली जाते.
४. **आर्थिक विकासास हातभार:** लोककलांशी संबंधित कलाकार, कारागीर आणि हस्तकला व्यावसायिक यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. पर्यटन उद्योगाच्या विकासामध्येही लोककलांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते.
५. **सांस्कृतिक ओळख जपणे:** लोककला समाजाची स्वतंत्र ओळख निर्माण करते. एखाद्या प्रदेशाची संस्कृती आणि परंपरा लोककलांमधून स्पष्टपणे दिसून येतात.

लोककलांसमोरील आव्हाने:

१. **जागतिकीकरणाचा प्रभाव:** जागतिकीकरणामुळे पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव वाढला आहे. आधुनिक मनोरंजन साधनांमुळे लोककलेचे महत्त्व कमी होत आहे.
२. **कलाकारांची आर्थिक अडचण:** अनेक लोककलावंतांना पुरेसे मानधन मिळत नाही. आर्थिक असुरक्षिततेमुळे नव्या पिढीतील तरुण या लोककला क्षेत्राकडे वळण्यास उत्सुक नसतात.
३. **आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव:** दूरदर्शन, चित्रपट, इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांमुळे पारंपरिक लोककलांकडे दुर्लक्ष होत आहे.
४. **प्रशिक्षणाचा अभाव:** लोककलांचे व्यवस्थित प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था आणि केंद्रांची संख्या कमी आहे. त्यामुळे पारंपरिक कला शिकणाऱ्यांची संख्या ५. शहरीकरण आणि बदलती जीवनशैली वाढते शहरीकरण आणि आधुनिक जीवनशैलीमुळे लोककलेशी निगडित पारंपरिक संस्कार कमी होत आहेत.

लोककलांच्या जतनाची आवश्यकता:

लोककला ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा महत्त्वाचा भाग आहे. जर लोककला नामशेष झाली तर आपल्या सांस्कृतिक इतिहास हरवेल त्यामुळे लोककलांचे जतन करणे ही केवळ सांस्कृतिक नव्हे तर सामाजिक जबाबदारी देखील आहे. लोककलांच्या माध्यमातून समाजातील नैतिक मूल्ये, परंपरा आणि लोकसंस्कृती जिवंत राहतात. आजच्या पिढीला आपल्या संस्कृतीची ओळख करून देण्यासाठी लोककलांचे संरक्षण आवश्यक आहे. तसेच सांस्कृतिक विविधता टिकवण्यासाठी लोककलांचे अस्तित्व महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्रातील विविध कला यांना सादरीकरणासाठी व्यासपीठ मिळावे.

लोककलांच्या संवर्धनासाठी उपाययोजना:

१. **शैक्षणिक अभ्यासक्रमात समावेश:** शाळा आणि महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमात लोककलांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना लोककलेची माहिती आणि प्रशिक्षण दिल्यास त्यांच्यामध्ये या कलांबद्दल आवड निर्माण होईल.

२. **आर्थिक सहाय्य:** लोककलावंतांना आर्थिक मदत, शिष्यवृत्ती, मानधन आणि विमा सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
३. **सांस्कृतिक महोत्सवांचे आयोजन:** लोककलेच्या प्रचारासाठी विविध सांस्कृतिक महोत्सव, प्रदर्शन आणि स्पर्धांचे आयोजन करावे. यामुळे कलाकारांना व्यासपीठ मिळेल.
४. **डिजिटल जतन:** आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून लोककलांचे ध्वनिमुद्रण, चित्रिकरण आणि डिजिटल संग्रह तयार करावेत. यामुळे भविष्यातील पिढ्यांसाठी हा वारसा सुरक्षित राहील.
५. **संशोधनाला प्रोत्साहन:** विद्यापीठे आणि संशोधन संस्थांनी लोककलेवर संशोधन प्रकल्प राबवावेत. लोककलांचे दस्तऐवजीकरण आणि अभ्यास वाढविणे आवश्यक आहे.
६. **पर्यटनाची जोड:** लोककलांचा पर्यटन विकासासाठी उपयोग केल्यास कलाकारांना रोजगार मिळेल आणि लोककलांना व्यापक प्रसिद्धी मिळेल.
७. **माध्यमांचा वापर:** टी.व्ही. चॅनल विविध वाहिन्यांवरील कार्यक्रम, यूट्यूब, फेसबुक, इंस्टाग्राम आणि इतर डिजिटल माध्यमांद्वारे लोककलांचे सादरीकरण करून त्यांचा प्रसार करता येऊ शकतो.

शासनाचे योगदान:

लोककलांच्या संवर्धनामध्ये शासनाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. शासनाने विविध सांस्कृतिक योजना राबवून कलाकारांना आर्थिक मदत करावी. लोककला अकादमी, सांस्कृतिक मंडळे आणि कला प्रशिक्षण केंद्रे अजून स्थापन करावीत. तसेच राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लोककला महोत्सवांचे आयोजन करून भारतीय लोककलांचा प्रचार व प्रसार करावा. ग्रामीण भागातील कलाकारांना विशेष प्रोत्साहन देऊन त्यांच्या कलांचे जतन करणे आवश्यक आहे.

समाजाची भूमिका:

लोककलांचे संवर्धन हे केवळ शासनाचे कार्य नाही. समाजातील प्रत्येक घटकाने यामध्ये सक्रिय सहभाग घ्यावा. पालकांनी मुलांना लोककलेची ओळख करून द्यावी. सामाजिक संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि सांस्कृतिक मंडळांनी लोककलांच्या जतनासाठी उपक्रम राबवावेत. लोककलांचे कार्यक्रम पाहणे, कलाकारांना प्रोत्साहन देणे आणि स्थानिक कला प्रकारांचे जतन करणे ही प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे.

महाराष्ट्रातील लोककलांचे संवर्धन:

महाराष्ट्रामध्ये अनेक लोककला प्रकार आजही अस्तित्वात आहेत. खडी-गंमत, कलगीतुरा, जागर, लावणी, तमाशा, भारूड, पोवाडा, गोंधळ, वासुदेव, दशावतार, नमन, आणि बोहाडा इत्यादी अनेक कला प्रकारांनी महाराष्ट्राची सांस्कृतिक ओळख निर्माण केली आहे.

महाराष्ट्र शासन विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि महोत्सवांच्या माध्यमातून लोककलांना प्रोत्साहन देत आहे. तरीही अनेक ग्रामीण कलाकार आर्थिक अडचणींना सामोरे जात आहेत. त्यामुळे अधिक व्यापक आणि प्रभावी धोरणांची आवश्यकता आहे.

समारोपः

लोककलांचे संरक्षण करण्यासाठी शासन, शैक्षणिक संस्था, सांस्कृतिक संघटना आणि समाज या सर्वांनी संयुक्तपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून लोककलांचे दस्तऐवजीकरण करणे, कलाकारांना आर्थिक सहाय्य देणे, संशोधनाला प्रोत्साहन देणे आणि नव्या पिढीमध्ये लोककलांविषयी जागरूकता निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे. लोककलांचे जतन म्हणजे आपल्या संस्कृतीचे, इतिहासाचे आणि अस्मितेचे जतन होय. म्हणूनच लोककलांचे संवर्धन हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य असून त्याद्वारेच आपण आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण करून पुढील पिढ्यांसाठी समृद्ध सांस्कृतिक ठेवा निर्माण करू शकतो.

संदर्भसूची:

१. डॉ.शिंदे विश्वनाथ - लोकसाहित्य मीमांसा प्रकाशन:- स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे.
२. डॉ.देखणे रामचंद्र, गोंधळ परंपरा स्वरूप आणि अविष्कार प्रकाशन:- संस्था पद्मगंधा प्रकाशन पुणे-४११०३८
३. डॉ.ढेरे रा.चिं, लोकसंस्कृतीचे उपासक, प्रकाशन १९६४, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे -४११०३८
४. मांडे प्रभाकर, लोकगायकांची परंपरा, गोदावरी प्रकाशन, सिडको, छत्रपती संभाजीनगर
५. डॉ.बेहरे तुलसीदास हरिश्चंद्र, दशावतार आणि यक्षगान, डिंपल पब्लिकेशन, नवघर वसई रोड स्टेशन (प.रेल्वे) जिल्हा पालघर-४०१ २०२
६. खुडे सोपान कोराळकर, तमाशा महाराष्ट्राची लोककला, प्रकाशन संस्था:- विश्वकर्मा पब्लिकेशन, गिरीधर भवन चौक पुणे- ४११०३४
७. डॉ.खांडगे प्रकाश, खंडोबाचे जागरण, प्रकाशन संस्था, लोकवाङ्मय गृह, प्रभादेवी मुंबई ४०० ०२५
८. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ प्रकाशने
९. भारतीय लोककला आणि संस्कृती विषयक संशोधन ग्रंथ
१०. विविध संशोधन नियतकालिके आणि सांस्कृतिक अहवाल.

एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील स्त्रीचे बदलते सामाजिक स्थान (२००० ते २०२५ या कालखंडातील निवडक मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे)

अंजली जाधव^१, डॉ. प्रविण ससाणे^२

^१संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे.

^२संशोधक मार्गदर्शक, मराठी विभागप्रमुख, अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे.

Corresponding Author – अंजली जाधव

DOI - 10.5281/zenodo.21771732

सार (Abstract):

एकविसाव्या शतकात मराठी कादंबरीने स्त्रीच्या सामाजिक स्थानाविषयी एक नवीन, सखोल आणि बहुआयामी दृष्टिकोन विकसित केला आहे. या संशोधन पेपरमध्ये २००० ते २०२५ या पंचवीस वर्षांच्या कालखंडातील निवडक मराठी कादंबऱ्यांचा अभ्यास करून स्त्रीच्या बदलत्या सामाजिक स्थानाचे विश्लेषण केले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते आजपर्यंत मराठी साहित्यात स्त्रीचे चित्रण कसे बदलत गेले, पारंपरिक पातिव्रत्याच्या चौकटीतून बाहेर पडून आधुनिक स्त्री स्वतःची ओळख कशी निर्माण करत आहे, तसेच शिक्षण, आर्थिक स्वातंत्र्य, कौटुंबिक संबंध आणि लैंगिक स्वायत्तता या मुद्द्यांवर एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांनी कसा प्रकाश टाकला आहे, याचे सविस्तर विवेचन या प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये केले आहे.

या अभ्यासासाठी उर्मिला पवार, मेघना पेठे, सुनीता देशपांडे, नीरजा, अरुणा ढेरे, तसेच काही नव्या पिढीच्या लेखिकांच्या कादंबऱ्यांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा, दलित स्त्रीवाद, आणि उत्तर-आधुनिकतावादी चौकटींचा वापर करून या कादंबऱ्यांतील स्त्री-प्रतिमांचे परीक्षण केले आहे. संशोधनात असे आढळले की एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील स्त्री केवळ भोगवस्तू किंवा आज्ञाधारक पत्नी राहिलेली नाही; ती आता स्वतःच्या इच्छा-आकांक्षा व्यक्त करणारी, सामाजिक अन्यायाशी लढणारी आणि स्वतःची नवीन अस्मिता घडवणारी एक सक्षम व्यक्ती म्हणून समोर येत आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): मराठी कादंबरी, स्त्री, सामाजिक स्थान, स्त्रीवाद, एकविसावे शतक, लिंगभाव, ओळख, सशक्तीकरण, दलित स्त्रीवाद, पितृसत्ता

प्रस्तावना:

मराठी साहित्याचा इतिहास हा केवळ शब्दांचा इतिहास नाही, तो समाजाच्या अंतरंगाचा आरसा आहे. ज्या काळात समाजात जे घडते, ते साहित्यात उमटत असते. काही वेळा प्रत्यक्षपणे, काही वेळा रूपकात्मकपणे. एकोणिसाव्या शतकापासून ते आजपर्यंत मराठी साहित्याने स्त्रीच्या जीवनाचे, तिच्या संघर्षाचे, तिच्या स्वप्नांचे आणि तिच्या वेदनांचे चित्रण केले आहे. परंतु हे चित्रण कधीही स्थिर राहिलेले नाही. प्रत्येक कालखंडाने या चित्रणाला एक नवीन आयाम दिला आहे.

एकविसाव्या शतकाच्या आरंभी म्हणजेच इ.स. २००० नंतर मराठी कादंबरीने स्त्रीचे जे चित्रण केले आहे, ते पूर्वीच्या कोणत्याही काळापेक्षा अधिक वास्तवदर्शी आणि अधिक सशक्त आहे. या काळात जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान, सोशल

मीडिया, स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार, कार्यक्षेत्रातील स्त्रीची वाढती उपस्थिती, तसेच स्त्रीवादी चळवळींचा प्रभाव या सर्व गोष्टींनी स्त्रीच्या जगण्याला नवी दिशा दिली. त्याचे प्रतिबिंब साहित्यातही उमटले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी कादंबरीत स्त्री प्रामुख्याने घरगुती भूमिकांमध्ये चित्रित होती. हरी नारायण आपटे, वि.स. खांडेकर, वि.वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज) यांच्या लेखनात स्त्री पात्रे होती, परंतु त्यांचे स्वातंत्र्य मर्यादित होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात रणजित देसाई, विश्वास पाटील यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांनी स्त्रीची शौर्यशाली रूपे मांडली; परंतु तेथेही स्त्री एकतर राष्ट्रीय कर्तव्याचे प्रतीक होती किंवा पुरुषाच्या महत्त्वाकांक्षेच्या पार्श्वभूमीवरची एक सहाय्यक भूमिका.

एकविसाव्या शतकात हे चित्र बदलले. स्त्री लेखिकांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून स्त्रीचा अनुभव प्रथम पुरुषी दृष्टिकोनातून मांडायला सुरुवात केली. उर्मिला पवार यांचे ‘आयदान’, मेघना पेठे यांच्या कादंबऱ्या, अरुणा ढेरे यांची सर्जनशीलता या सर्वांनी मराठी कादंबरीला स्त्रीच्या आंतरिक जगाशी जोडले.

या संशोधन पेपरचा मुख्य उद्देश एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील स्त्री-प्रतिमांचा व्यापक आणि पद्धतशीर अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासात खालील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील स्त्रीचे सामाजिक स्थान पूर्वीपेक्षा कसे वेगळे आहे? या कादंबऱ्यांमध्ये पितृसत्तेला आव्हान कसे दिले जाते? दलित, आदिवासी आणि अल्पसंख्यांक स्त्रियांच्या अनुभवांचे प्रतिनिधित्व कसे केले जाते? जागतिकीकरणाचा स्त्रीच्या जगण्यावर आणि साहित्यातील तिच्या चित्रणावर काय परिणाम झाला आहे?

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांमधील स्त्रीच्या बदलत्या सामाजिक स्थानाचा अभ्यास करणे.
२. स्त्रीच्या ओळख, स्वातंत्र्य, सशक्तीकरण व संघर्षाचे चित्रण समजून घेणे.
३. मराठी कादंबऱ्यांमध्ये पितृसत्ताक व्यवस्थेला दिलेले आव्हान तपासणे.
४. दलित, आदिवासी व अल्पसंख्यांक स्त्रियांच्या अनुभवांचे प्रतिनिधित्व अभ्यासणे.
५. जागतिकीकरण, शिक्षण व आर्थिक स्वातंत्र्य यांचा स्त्रीच्या जीवनावर व साहित्यावर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे.

संशोधनाची गृहीतके :

१. एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रीचे चित्रण पूर्वीपेक्षा अधिक स्वतंत्र व सशक्त स्वरूपात झाले आहे.
२. आधुनिक मराठी कादंबरीत स्त्री केवळ पारंपरिक भूमिकेत न राहता स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करताना दिसते.
३. स्त्रीवादी विचारसरणीचा मराठी कादंबरीवर महत्वपूर्ण प्रभाव पडलेला आहे.
४. जागतिकीकरण व शिक्षणामुळे स्त्रीच्या सामाजिक स्थानात बदल झाला असून त्याचे प्रतिबिंब कादंबऱ्यांत दिसते.
५. दलित वंचित स्त्रियांच्या अनुभवांना आधुनिक मराठी कादंबऱ्यांमध्ये अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

ऐतिहासिक संदर्भ: मराठी साहित्यातील स्त्रीचे विकसित होणारे चित्रण:

१. **एकोणिसाव्या शतकातील पार्श्वभूमी:** मराठी कादंबरीचा जन्म एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला. बाबा पद्मनजी यांची ‘यमुना पर्यटन’ (१८५७) ही पहिली मराठी कादंबरी मानली जाते. या काळातील कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रीचे चित्रण प्रामुख्याने

सामाजिक सुधारणेच्या संदर्भात होते. बालविवाह, विधवाविवाह, स्त्रीशिक्षण हे त्या काळातील ज्वलंत प्रश्न होते. ज्योतिबा फुले, महर्षी कर्वे, गोपाल गणेश आगरकर यांच्या समाजसुधारणेच्या कार्याने साहित्यालाही प्रेरणा दिली.

हरी नारायण आपटे यांनी ‘उषःकाल’, ‘पण लक्षात कोण घेतो’, ‘मी’ या कादंबऱ्यांमधून सामाजिक अन्यायाला बळी पडलेल्या स्त्रियांचे मार्मिक चित्रण केले. परंतु या काळातील स्त्रीपात्रे बहुतांश वेळा सहिष्णुता, त्याग आणि समर्पण या मूल्यांशी जोडलेली होती. स्त्री ‘आदर्श’ म्हणजे पतिव्रता, त्यागशील माता असाच अर्थ रूढ होता.

२. विसाव्या शतकातील परिवर्तन: विसाव्या शतकाच्या मध्यावर स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मराठी कादंबरीत स्त्री पात्रे अधिक क्लिष्ट होऊ लागली. वि.स. खांडेकर यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रे आदर्शवादी असली तरी त्यांना स्वतःचे विचार आणि भावना होत्या. ‘ययाती’ कादंबरीतील देवयानी आणि शर्मिष्ठा या पात्रांमध्ये एक सूक्ष्म द्वंद्व आहे- पुरुष प्रधान जगात आपले स्थान शोधणाऱ्या स्त्रियांचे द्वंद्व.

साठ-सत्तरच्या दशकात दलित साहित्य चळवळीचा उदय झाला. लक्ष्मण माने, बाबुराव बागुल, दया पवार यांच्या लेखनाने दलित स्त्रीच्या दुहेरी शोषणाकडे तसेच जातीय आणि लैंगिक लक्ष वेधले. परंतु या काळातही दलित साहित्यातील स्त्री पात्रे प्रामुख्याने पुरुषांच्या कथांमधील दुय्यम पात्रे होती. स्वतः दलित स्त्रियांनी लिखाण करण्याची परंपरा नंतर विकसित झाली.

ऐंशीच्या दशकात स्त्रीवादी चळवळ भारतात अधिक संघटित रूप घेऊ लागली. ‘स्त्री’, ‘मिळून साऱ्याजणी’ यासारख्या नियतकालिकांनी स्त्रीच्या अनुभवांना वाचा फोडण्यासाठी व्यासपीठ दिले. या काळात मराठी कादंबरीतही स्त्री पात्रांची मानसिकता अधिक सूक्ष्मपणे रेखाटली जाऊ लागली. विमल मित्र, शकुंतला परांजपे यांसारख्या लेखिकांनी स्त्रीच्या आंतरिक जगाला साहित्यात स्थान मिळवून दिले.

३. एकविसाव्या शतकाचा उदय: इ.स. २००० नंतर भारतात आणि विशेषतः महाराष्ट्रात स्त्रीच्या सामाजिक स्थानामध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण बदल झाले. या काळातील प्रमुख सामाजिक बदलांमध्ये स्त्री साक्षरतेत झालेली वाढ, उच्च शिक्षणात स्त्रियांचे वाढते प्रमाण, माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रात स्त्रियांचा प्रवेश, जागतिकीकरणामुळे बदललेली जीवनशैली, शहरीकरण, एकल कुटुंबाचे वाढते प्रमाण, विवाहबाह्य संबंधांबाबत बदलत असलेला दृष्टिकोन, स्त्रियांविरुद्धच्या गुन्हांबाबत वाढलेली जागरूकता आणि #MeToo सारख्या चळवळींचा प्रभाव यांचा समावेश होतो.

संशोधनाची सैद्धांतिक चौकट:

१. स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा: या संशोधनाची सैद्धांतिक चौकट प्रामुख्याने स्त्रीवादी साहित्य समीक्षेवर आधारित आहे. सिमोन द बोव्वार यांच्या ‘द सेकंड सेक्स’ (१९४९) या मूलभूत ग्रंथापासून ते आजपर्यंत स्त्रीवादी समीक्षेने साहित्यातील लिंगभावाचे विश्लेषण करण्यासाठी अनेक साधने विकसित केली आहेत. ‘स्त्री घडत नाही, तिला घडवले जाते’ हे बोव्वार यांचे विधान मराठी साहित्यातील स्त्री-पात्रांच्या विश्लेषणाला एक मूलभूत दृष्टीकोन देते.

केट मिलेट यांचे ‘सेक्सुअल पॉलिटिक्स’, एलेन शोवाल्टर यांचे ‘ए लिटरेचर ऑफ देअर ओन’, तसेच ज्युलिया क्रिस्टेव्हा आणि ल्यूस इरिगरे यांचे फ्रेंच स्त्रीवादी विचार या सर्वांचा या संशोधनात उपयोग केला आहे. भारतीय संदर्भात चंद्रा तालपडे मोहंती यांच्या ‘अंडर वेस्टर्न आयज’ या ग्रंथातील तृतीय जगातील स्त्रीवादाच्या संकल्पनाही या अभ्यासाला मार्गदर्शक ठरल्या आहेत.

२. **दलित स्त्रीवाद :** मराठी साहित्याच्या संदर्भात दलित स्त्रीवाद ही एक अत्यंत महत्त्वाची सैद्धांतिक चौकट आहे. उर्मिला पवार, बेबी कांबळे, शांताबाई कांबळे यांच्या लेखनाने मराठी स्त्रीवादी विचारधारेला जाती-वर्ग-लिंग यांच्या परस्परसंबंधांची जाणीव करून दिली. दलित स्त्री एकाच वेळी जाती, वर्ग आणि पितृसत्ता या तीन प्रकारच्या शोषणाला बळी पडते.

उर्मिला पवार यांच्या ‘आयदान’ या आत्मकथनात्मक कादंबरीत दलित स्त्रीच्या जगण्याचे अत्यंत वास्तवदर्शी चित्रण आहे. या ग्रंथाने मराठी साहित्यात दलित स्त्रीच्या स्वतंत्र आवाजाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. एकविसाव्या शतकातील अनेक मराठी कादंबऱ्यांमध्ये या परंपरेचा प्रभाव दिसतो.

३. **उत्तर-आधुनिकतावादी दृष्टिकोन:** उत्तर-आधुनिकतावादाने ‘ग्रँड नॅरेटिव्ह’ला आव्हान देण्याचे काम केले. एकल, सार्वभौम ‘स्त्री’ ही संकल्पनाच उत्तर-आधुनिकतावादी विचाराने प्रश्नांकित केली. प्रत्येक स्त्रीचा अनुभव तिच्या जाती, धर्म, वर्ग, प्रदेश, लैंगिकता यांनुसार भिन्न असतो. एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांमध्ये हे विविधतेचे भान आढळते. एकच ‘मराठी स्त्री’ असा एकसंघ प्रकार न मांडता, भिन्न पार्श्वभूमीमधून येणाऱ्या स्त्रियांचे वेगवेगळे अनुभव कादंबऱ्यांमधून मांडले जातात.

एकविसाव्या शतकातील निवडक मराठी कादंबऱ्यांचे विश्लेषण:

१. **उर्मिला पवार: दलित स्त्रीचा स्वर:** उर्मिला पवार यांचे ‘आयदान’ (२००३) हे मराठी दलित साहित्यातील एक मैलाचा दगड आहे. हे पुस्तक आत्मकथनात्मक असले तरी त्यात कादंबरीचे घटक आहेत आणि त्याने मराठी कादंबरी लेखनाच्या प्रवाहावर खोल परिणाम केला आहे. उर्मिला पवार यांच्या लेखनातून दलित स्त्रीच्या जगण्याचे एक अत्यंत सूक्ष्म आणि हृदयद्रावक चित्र उभे राहते.

‘आम्ही बायका म्हणजे घरातले कुत्रे - दारात बांधलेले. त्याला मारले तरी ते हलत नाही, सोडले तरी कुठे जात नाही. पण या कुत्र्याला जेव्हा जाणीव येते की आपण बांधलेलो आहोत, तेव्हा तो जखडून धरलेल्या साखळीला जोमाने ओढतो.’

या ग्रंथात चित्रित झालेली स्त्री केवळ जातीच्या बंधनात अडकलेली नाही, तर ती स्वतःची जाणीव असणारी, आपल्या शोषणाला प्रश्न विचारणारी आहे. उर्मिला पवार यांनी महाराष्ट्रातील ग्रामीण दलित स्त्रीचे जगणे, तिचे शरीर, तिची मेहनत, तिचे स्वप्न आणि तिचा राग अत्यंत प्रभावीपणे मांडले. हे लेखन स्त्रीला ‘बळी’ म्हणून न चित्रित करता तिला एक प्रतिरोधाची शक्ती असलेली व्यक्ती म्हणून उभे करते. एकविसाव्या शतकातील अनेक नव्या लेखिकांनी या परंपरेतून प्रेरणा घेतली आहे.

२. **मेघना पेठे: शहरी स्त्रीचे मनोविश्व:** मेघना पेठे या एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्यातील एक अत्यंत महत्त्वाच्या लेखिका आहेत. त्यांच्या ‘नातीचरामि’, ‘पाषाणफुले’ आणि इतर कादंबऱ्यांमध्ये शहरी मध्यमवर्गीय शिक्षित स्त्रीचे मनोविश्व रेखाटले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील स्त्री पात्रे पारंपरिक अपेक्षा आणि आधुनिक आकांक्षा यांच्यात तणाव अनुभवतात.

मेघना पेठे यांच्या कादंबऱ्यांमधील स्त्री पात्रे अनेकदा लैंगिक स्वायत्ततेचा प्रश्न थेट उपस्थित करतात. ‘नातीचरामि’ मध्ये नायिकेचे शरीर हे केवळ भोगवस्तू नाही, तर आत्माभिव्यक्तीचे माध्यम आहे असे मांडले जाते. हे त्याकाळच्या मराठी साहित्यात एक क्रांतिकारी पाऊल होते. स्त्रीची लैंगिकता हा विषय मराठी कादंबरीत याआधी इतक्या स्पष्टपणे आणि तरीही सन्मानाने मांडला गेला नव्हता.

‘माझे शरीर माझे आहे - हे सांगणे म्हणजे क्रांती नाही, हे सांगणे म्हणजे तर मला अजूनही प्रश्न का पडतो याचेच आश्चर्य. पण जगणे म्हणजेच क्रांती असेल तर मग मी दरदिवशी क्रांती करते.’

मेघना पेठे यांच्या लेखनात स्त्री-पुरुष नातेसंबंधांचे विश्लेषण अत्यंत सूक्ष्म आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील पुरुष पात्रे एकाच वेळी प्रिय आणि जाचक असतात. प्रेम आणि शोषण एकाच नात्यात एकत्र असू शकतात याचे सखोल मनोवैज्ञानिक चित्रण हे त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे. यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांना एक मानसशास्त्रीय खोली प्राप्त होते.

३. नीरजा: स्त्रियांच्या एकटेपणाचे काव्य: नीरजा यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये एकट्या राहणाऱ्या, नात्यांमध्ये असूनही एकाकी असणाऱ्या स्त्रियांचे चित्रण आहे. ‘निरार्थाकाचे पक्षी’, ‘रात्रंदिन आम्हा’ यासारख्या त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील स्त्री पात्रे स्वतःशी एक निरंतर संवाद करत असतात. आत्मशोधाची ही वाटचाल नीरजा यांच्या लेखनामधील स्त्रियांचे प्रमुख लक्षण आहे.

एकविसाव्या शतकातील विभक्त कुटुंबे, शहरातील एकटेपण, पारंपरिक नातेसंबंधांचे ढासळते ढाचे यांचे प्रतिबिंब नीरजा यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये दिसते. त्यांच्या नायिका विवाहित असूनही एकाकी आहेत, किंवा एकट्या राहण्याचा निर्णय घेऊन स्वतःशी एक नवीन संबंध प्रस्थापित करत आहेत. या ‘एकटेपणाचे’ चित्रण हे नकारात्मक नसून एक आत्मस्वीकाराची प्रक्रिया म्हणून दाखवले जाते.

४. नव्या पिढीच्या लेखिका: एकविसाव्या शतकाचा दुसरा दशक: एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात (२०१०-२०२५) अनेक नव्या लेखिका मराठी कादंबरी क्षेत्रात आल्या. सोशल मीडियाच्या युगात वाढलेल्या या लेखिका पूर्वीच्या लेखिकांपेक्षा अधिक थेट आणि निर्भयपणे लिहितात. त्यांच्या लेखनात शहरी-ग्रामीण दुफळी, जागतिकीकरणाचे परिणाम, ऑनलाइन जग आणि स्त्रीचे स्थान, तसेच लैंगिक आणि लिंगभावी ओळखीचे प्रश्न येतात.

डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर लिहिणाऱ्या या नव्या लेखिकांच्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रे व्हाट्सअप, इन्स्टाग्राम, ऑनलाइन विवाह संस्था यांच्या जगात वावरतात. या नव्या माध्यमांनी स्त्रीच्या जगण्यात आणलेले बदल, नवीन स्वातंत्र्य, नवीन धोके, नवीन संधी प्रतिबिंबित होतात. सायबर स्टॉकिंग, ऑनलाइन छळवणूक, तसेच डिजिटल माध्यमातून मिळालेली स्वातंत्र्याची नवीन रूपे हे विषय समोर येताना दिसतात.

याशिवाय LGBTQ+ ओळखीचे प्रश्नही एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात मराठी कादंबरीत डोकावू लागले आहेत. समलैंगिक स्त्रियांचे जगणे, त्यांचा सामाजिक संघर्ष यांचे चित्रण काही धाडसी लेखिकांनी केले आहे. हे एक अत्यंत महत्त्वाचे परिवर्तन आहे, कारण याआधी मराठी मुख्यप्रवाहाच्या कादंबरीत हा विषय जवळजवळ अस्पृश्यच होता.

एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रीचे चित्रण:

१. शिक्षण आणि स्वायत्तता: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांमध्ये शिक्षित स्त्रीचे चित्रण हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. पूर्वीच्या कादंबऱ्यांमध्ये शिक्षण हे स्त्रीसाठी एक विशेषाधिकार मानले जाई. आता ते एक अधिकार आणि अनेकदा एक आवश्यकता म्हणून चित्रित होते. शिक्षित नायिका आपले निर्णय स्वतः घेते, करिअर आणि कुटुंब यांच्यात समतोल साधण्याचा प्रयत्न करते, आणि पारंपरिक अपेक्षांना प्रश्न विचारते.

परंतु यामध्ये हेही दाखवले जाते की शिक्षण हे शोषणापासून संपूर्ण मुक्तीची हमी देत नाही. शिक्षित स्त्रीलाही कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचे ओझे, कार्यक्षेत्रातील अदृश्य भिंती, सहकाऱ्यांचे पूर्वाग्रह, आणि समाजाच्या ‘तू शिकली म्हणजे आता जास्त माजू नकोस’ अशा अपेक्षा यांना सामोरे जावे लागते. हा द्वंद्व एकविसाव्या शतकातील मराठी लेखनाचा एक प्रमुख आशयसूत्र बनला आहे.

२. विवाह संस्था आणि स्त्रीचे स्थान: विवाह संस्था हे एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील एक केंद्रीय विषय आहे. परंतु आता विवाहाचे चित्रण बदलले आहे. पूर्वीच्या कादंबऱ्यांमध्ये विवाह हे स्त्रीचे अंतिम लक्ष्य आणि सामाजिक सुरक्षिततेचे साधन म्हणून चित्रित होते. एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये विवाह हा एक 'करार' म्हणून पाहिला जातो - ज्यात दोन्ही बाजूंचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या आहेत.

या कादंबऱ्यांमध्ये अनेक प्रकारचे विवाह चित्रित होतात: शिक्षणाने प्रगल्भ झालेल्या स्त्रीचा तिच्या अपेक्षांशी जुळत नसलेल्या पारंपरिक पतीशी संघर्ष; आंतरजातीय किंवा आंतरधर्मीय विवाहातून येणारे सामाजिक दबाव; घटस्फोट आणि त्यानंतरचे जगणे; आणि विवाहाला पर्यायी जीवनशैली निवडणाऱ्या स्त्रिया. विशेष म्हणजे, घटस्फोटाचे चित्रण शोकांतिका म्हणून न करता एक मुक्तीचा मार्ग म्हणून स्त्री भूमिकेच्या कादंबऱ्याही या काळात आल्या आहेत.

'विवाह म्हणजे समाजाचे एक तोंडवळे. त्या तोंडवळ्यामागे काय असते हे फक्त आत असणाऱ्यांना माहीत असते. बाहेरचे लोक बघतात ती फक्त चौकट - सुंदर किंवा कुरूप. पण चौकटीत राहणाऱ्याला माहीत असते की चौकट कधी कधी तुरुंग असते.'

या काळातील कादंबऱ्यांमध्ये 'एकट राहण्याचा निर्णय' हा एक सकारात्मक पर्याय म्हणून चित्रित होऊ लागला आहे. जी स्त्री लग्न न करता एकट्याने जगते, तिला या कादंबऱ्यांमध्ये 'अपयशी' म्हणून नव्हे, तर एक स्वायत्त व्यक्तिमत्त्व म्हणून दाखवले जाते. हे सांस्कृतिक बदलाचे एक महत्त्वाचे लक्षण आहे.

३. आर्थिक स्वातंत्र्य आणि कार्यक्षेत्र: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीत कार्यरत स्त्री हे एक प्रमुख पात्र-प्रकार बनले आहे. आयटी कंपनीत काम करणारी, शाळेत शिकवणारी, व्यवसाय करणारी, शेती करणारी, किंवा घरगुती कामगार म्हणून काम करणारी वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीच्या स्त्रियांचे कार्यक्षेत्रातील अनुभव या कादंबऱ्यांमध्ये येतात.

आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र स्त्रीचे चित्रण हे एक प्रमुख बदल आहे. पण त्याचबरोबर घर आणि काम दोन्ही ही वास्तवता या कादंबऱ्यांमध्ये कमालीच्या सूक्ष्मतेने मांडली आहे. कार्यरत स्त्रीला घरीही 'स्त्री' म्हणून सर्व अपेक्षा पूर्ण कराव्या लागतात. स्वयंपाक, मुलांचे संगोपन, सासू-सासऱ्यांची सेवा हे सर्व ती करूनही तिला 'कमी' ठरवले जाते. या 'अदृश्य श्रमाचे' चित्रण एकविसाव्या शतकातील मराठी लेखनामध्ये अत्यंत प्रभावीपणे केले आहे.

४. शरीर आणि लैंगिकता: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील सर्वात महत्त्वाचा आणि क्रांतिकारी बदल म्हणजे स्त्रीच्या शरीराबद्दल आणि लैंगिकतेबद्दलच्या चर्चेचा खुलेपणा. पूर्वीच्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रीचे शरीर हे एकतर पवित्र मातृत्वाचे प्रतीक होते किंवा पुरुषाच्या वासनेची वस्तू होते. आता स्त्रीचे शरीर हे तिचे स्वतःचे आहे, तिची लैंगिकता ही तिची स्वतःची आहे हे एकविसाव्या शतकातील लेखनामध्ये ठामपणे मांडले जाते.

मासिक पाळी, प्रसूती, गर्भपात, बलात्कार, घरगुती हिंसा, लैंगिक इच्छा हे विषय पूर्वी मराठी कादंबरीत निषिद्ध होते. एकविसाव्या शतकात ते खुलेपणाने आणि सन्मानाने मांडले जातात. बलात्काराच्या विषयाचे चित्रण हे विशेषतः महत्त्वाचे आहे. पूर्वीच्या काही कादंबऱ्यांमध्ये बलात्कार हे 'नायिकेचे दुर्दैव' म्हणून चित्रित होत असे, ज्यानंतर ती 'अपवित्र' ठरत असे. एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये बलात्कार हा पुरुषी हिंसाचार म्हणून चित्रित होतो, ज्यासाठी पीडित नव्हे, तर गुन्हेगार जबाबदार आहे. पीडित नायिका न्यायासाठी लढते, ती 'लपून बसत' नाही.

५. जाती, वर्ग आणि स्त्रीचे बहुआयामी शोषण: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्त्रीचे शोषण हे केवळ लिंगभावाशी संबंधित नाही, तर ते जाती, वर्ग, धर्म यांच्याशीही संबंधित आहे. दलित स्त्री, आदिवासी स्त्री,

उच्चवर्णीय स्त्री या सर्वांचे अनुभव भिन्न आहेत. एखाद्या ब्राह्मण कुटुंबातील शिक्षित स्त्रीचा संघर्ष आणि एखाद्या महार कुटुंबातील अशिक्षित स्त्रीचा संघर्ष यांची तुलना होऊ शकत नाही. दोघांनाही शोषण आहे, परंतु त्याचे स्वरूप वेगळे आहे. हे भान एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीने विकसित केले आहे.

शहरी-ग्रामीण भेद हाही एक महत्वाचा आयाम आहे. शहरात एकट्या राहणाऱ्या करिअर-केंद्रित नायिकेचा संघर्ष आणि दुष्काळग्रस्त गावात शेती करणाऱ्या शेतकरी स्त्रीचा संघर्ष दोन्ही एकविसाव्या शतकाच्या मराठी कादंबरीत आढळतात.

६. आई होणे: मातृत्वाचे पुनर्मूल्यांकन: मातृत्व हे मराठी साहित्यात नेहमीच एक महत्वाचा विषय राहिला आहे. परंतु एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये मातृत्वाचे चित्रण अत्यंत बदलले आहे. पूर्वी 'आई' ही सर्वस्व अर्पण करणारी, स्वतःला विसरलेली, त्यागाचे मूर्तिमंत प्रतीक असे. आता कादंबऱ्यांमध्ये 'आई'लाही स्वतःच्या इच्छा असतात, ती थकते, ती रडते, ती आपल्या निर्णयांबद्दल प्रश्न विचारते हे चित्रण येते.

'आई बनणे' हे 'स्वाभाविक' नसून एक सामाजिक दबाव आहे हे एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये धाडसाने मांडले आहे. मूल न होणे किंवा मूल न करण्याचा जाणीवपूर्वक निर्णय घेणे या विषयांवरील चर्चा या कादंबऱ्यांमध्ये आढळते. गर्भपाताच्या विषयावरही काही लेखिकांनी खुलेपणाने लिहिले आहे. हे एकविसाव्या शतकाच्या मराठी कादंबरीत एक महत्वाचे सांस्कृतिक परिवर्तन दर्शवते.

पितृसत्तेला आव्हान:

१. मौन तोडणे: बोलणाऱ्या स्त्रिया: पूर्वीच्या मराठी कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रे अनेकदा शांत राहत, सहन करत. 'सहनशीलता' हा स्त्रीचा गुण मानला जाई. एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रे बोलतात. आपल्या व्यथा, आपला राग, आपल्या इच्छा व्यक्त करतात. हे 'बोलणे' हे केवळ शब्दार्थी नाही; ते एक सांस्कृतिक क्रांती आहे.

घरगुती हिंसाचाराविरुद्ध पोलिसात तक्रार करणे, कोर्टात जाणे, समाजासमोर सत्य सांगणे या गोष्टी करणाऱ्या स्त्री पात्रांचे चित्रण या कादंबऱ्यांमध्ये येते. 'लोक काय म्हणतील' या भीतीतून बाहेर पडण्याचा हा प्रवास एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीचा एक महत्वाचा आशय आहे.

२. नकार देण्याचा अधिकार: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील स्त्री 'नाही' म्हणू लागली आहे. लग्नाला नाही म्हणणे, विशिष्ट करिअरला नाही म्हणणे, सेक्सला नाही म्हणणे, सासरच्या अन्यायाला नाही म्हणणे. या 'नाही'च्या विविध रूपांचे चित्रण या कादंबऱ्यांमध्ये येते. हा 'नाही' म्हणण्याचा अधिकार हे स्वायत्ततेचे मूलभूत लक्षण आहे.

'नाही म्हणायला मी शिकले तेव्हा जग थांबले नाही. सूर्य उगवला, आभाळ ढासळले नाही. फक्त माझ्या आत कुठेतरी एक खिडकी उघडली ज्यातून आत शिरणारा वारा मला आधी माहीत नव्हता.'

या संदर्भात संमती ही संकल्पना मराठी कादंबरीत उद्भवते. लैंगिक संबंधांमध्ये स्त्रीची संमती अनिवार्य आहे हे एकविसाव्या शतकातील काही कादंबऱ्यांमध्ये स्पष्टपणे मांडले जाते. वैवाहिक बलात्काराचा विषयही काही कादंबऱ्यांमध्ये येतो, जो पूर्वी दिसत नव्हता.

३. सामाजिक चळवळींशी जोडलेल्या नायिका: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील अनेक नायिका सामाजिक चळवळींशी जोडलेल्या आहेत. स्त्रीमुक्ती चळवळ, दलित चळवळ, पर्यावरण चळवळ, शेतकरी चळवळ या सर्वांत सक्रिय

असणाऱ्या स्त्री पात्रांचे चित्रण या कादंबऱ्यांमध्ये येते. या नायिका केवळ वैयक्तिक संघर्ष करत नाहीत, तर सामूहिक संघर्षाचाही भाग असतात.

एकविसाव्या शतकापूर्वी मराठी कादंबरीतील नायिका प्रामुख्याने वैयक्तिक पातळीवर संघर्ष करत होत्या. आता त्या सामूहिक संघर्षाच्या भागीदार आहेत. हे परिवर्तन मराठी कादंबरीतील स्त्री-चित्रणाच्या परिपक्वतेचे लक्षण आहे.

भाषा आणि आख्यानशैली: स्त्री-केंद्रित कथनपद्धती:

१. प्रथम पुरुषी कथन: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रांचे प्रथम पुरुषी कथन हे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. 'मी' या सर्वनामातून येणारे कथन हे स्त्रीला आपल्याच जीवनाचे केंद्र बनवते. पुरुषाच्या नजरेतून चित्रित झालेली स्त्री नाही, तर स्वतःची कथा स्वतः सांगणारी स्त्री हे एक मूलभूत परिवर्तन आहे.

या 'I' अर्थात 'मी' मध्ये एक राजकीय आयाम आहे. जेव्हा एक दलित स्त्री 'मी' म्हणते, जेव्हा एक मुस्लिम स्त्री 'मी' म्हणते, जेव्हा एक घटस्फोटित स्त्री 'मी' म्हणते तेव्हा ती केवळ कथा सांगत नाही, ती स्वतःच्या अस्तित्वाची घोषणा करते. 'मी आहे' हे सांगण्याचा अधिकार मिळवणे हेच एक मोठे परिवर्तन आहे.

२. स्त्री-शरीराची नवीन भाषा: एकविसाव्या शतकातील मराठी लेखिकांनी स्त्री-शरीराची एक नवीन भाषा विकसित केली आहे. पारंपरिक मराठी साहित्यात स्त्री-शरीराचे वर्णन प्रामुख्याने पुरुषाच्या नजरेतून कामुक किंवा भक्तिपूर्ण असे. एकविसाव्या शतकातील लेखिका स्त्री-शरीराला तिच्या स्वतःच्या अनुभवातून मांडतात.

मासिक पाळीची वेदना, प्रसूतीचे कष्ट, स्तनपानाचे शारीरिक अनुभव, वयोमानानुसार शरीरातील बदल हे सर्व विषय आता मराठी कादंबरीत येतात. हे 'शरीर-साहित्य' एक नवीन साहित्यिक प्रवाह म्हणून उदयास येत आहे. या भाषेत कधी काव्यात्मकता असते, कधी क्रूर वास्तवदर्शीपण परंतु ते नेहमी अस्सल असते, कारण ते अनुभवातून आलेले असते.

३. बोलीभाषांचे महत्त्व: एकविसाव्या शतकातील अनेक मराठी कादंबऱ्यांमध्ये बोलीभाषांचा प्रभावी वापर केला गेला आहे. विदर्भी मराठी, मराठवाडी मराठी, कोकणी मराठी, वऱ्हाडी मराठी या बोलींमधून येणाऱ्या स्त्री पात्रांची भाषा तिच्या सामाजिक आणि भौगोलिक पार्श्वभूमीचे प्रतीक बनते. प्रमाण मराठीतून जे सांगता येत नाही ते बोलीभाषेतून सांगता येते.

दलित स्त्रियांची भाषा ही विशेषतः एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीत एक महत्त्वाचे साहित्यिक साधन बनली आहे. ही भाषा प्रमाण मराठीपेक्षा वेगळी असते, परंतु तिचे सौंदर्य आणि ताकद यात तिचेच असते. उच्चवर्णीय साहित्यिक परंपरेने दुर्लक्षित केलेल्या या भाषेला एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीने सन्मान मिळवून दिला आहे.

सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतिबिंब:

१. जागतिकीकरण आणि मराठी स्त्री: जागतिकीकरणाने महाराष्ट्रातील स्त्रीच्या जगण्यावर खोल परिणाम केला आहे. एकीकडे जागतिकीकरणाने नोकरीच्या नवीन संधी आणल्या, दुसरीकडे ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर होणाऱ्या कुटुंबांमध्ये स्त्रियांवरचे ओझे वाढले. आयटी क्षेत्रात काम करणाऱ्या शहरी स्त्रीच्या जगण्यावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव आणि शेतमजूर म्हणून काम करणाऱ्या ग्रामीण स्त्रीच्या जगण्यावरचा परिणाम दोन्ही अत्यंत भिन्न आहेत.

एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांमध्ये हे दोन्ही अनुभव चित्रित होतात. शहरातील जीवनशैलीत वावरणारी आणि तरीही 'मराठी' सांस्कृतिक अपेक्षांच्या ओझ्याखाली दबलेली नायिका हा एक अत्यंत वास्तवदर्शी पात्रप्रकार एकविसाव्या शतकाने मराठी कादंबरीला दिला आहे.

२. शेतकरी कुटुंबातील स्त्री: अदृश्य संकट: महाराष्ट्रात शेतकरी आत्महत्यांचे संकट एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून सुरू आहे. या संकटात स्त्रियांच्या स्थितीचे चित्रण काही महत्त्वाच्या मराठी कादंबऱ्यांमध्ये आले आहे. पती गेल्यानंतर कर्जाचा बोजा, शेती सांभाळणे, मुलांचे शिक्षण, आणि समाजात एकट्या स्त्री म्हणून टिकून राहणे हे संघर्ष अत्यंत हृदयद्रावक आहे.

'विधवा शेतकरी स्त्री' हे एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीतील एक नवीन पात्रप्रकार आहे. ही स्त्री शोक करत बसत नाही; ती शेत पिकवते, सरकारी कार्यालयांशी झुंजते, बँकांशी वाटाघाट करते. तिचा संघर्ष एकाच वेळी वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक आहे. या पात्राने मराठी कादंबरीत एक नवीन प्रकारची नायिका आणली.

३. धार्मिक आणि जातीय पार्श्वभूमीतील स्त्री: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्यांमध्ये धर्म आणि जात यांच्याशी संबंधित स्त्रीचे स्थान अत्यंत सूक्ष्मपणे मांडले आहे. मुस्लिम स्त्री, ख्रिश्चन स्त्री, बौद्ध स्त्री यांचे अनुभव हिंदू मराठी स्त्रीपेक्षा वेगळे आहेत. हे या कादंबऱ्यांमधून दिसते. धर्मांतर केलेल्या दलित स्त्रीची ओळख ती दलित आहे, बौद्ध आहे, मराठी आहे ही बहुस्तरीय ओळख एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीत येते.

आंतरधर्मीय विवाह, लव्ह जिहाद सारख्या राजकीय विद्वेषाने ग्रासलेल्या काळात प्रेम करणाऱ्या जोडप्यांचे संघर्ष, धार्मिक रूढींचा स्त्रीवर होणारा जाच हे सर्व विषय काही धाडसी कादंबऱ्यांमध्ये येतात. सांप्रदायिक हिंसेत सर्वाधिक प्रभावित होणाऱ्या स्त्रियांचे चित्रणही या काळातील काही कादंबऱ्यांमध्ये आढळते.

पुरुषी दृष्टी विरुद्ध स्त्री-दृष्टी: साहित्यिक परिवर्तन:

१. स्त्री लेखिकांचे योगदान: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीत स्त्री लेखिकांची संख्या आणि महत्त्व दोन्ही वाढले आहे. जेव्हा स्त्री स्वतः लिहिते, तेव्हा 'पुरुषी दृष्टीकोन' बाजूला होतो. स्त्री पात्रे स्वतःला बघत नाहीत, ते जगतात. त्यांचे शरीर वासनेचे केंद्र नसते, ते अनुभवाचे माध्यम असते.

स्त्री लेखिकांनी मराठी कादंबरीत जे आणले ते म्हणजे स्त्रीच्या भावनिक जगाचे सखोल आणि अस्सल चित्रण; स्त्रियांमधील मैत्री, एकमेकींचा आधार; एकट्या जगणाऱ्या स्त्रियांचे गुंतागुंतीचे अंतर्मन; आणि 'नायक' नसलेल्या कथा ज्यात कोणी महान असण्याची गरज नाही, साध्या जगण्याचीही एक गाथा असू शकते.

२. पुरुष लेखकांनी रेखाटलेल्या स्त्री पात्रांमध्ये बदल: एकविसाव्या शतकातील पुरुष मराठी लेखकांनीही आपल्या कादंबऱ्यांमधील स्त्री पात्रांचे चित्रण बदलवले आहे. स्त्रीवादी चळवळीचा, स्त्री लेखिकांच्या साहित्याचा प्रभाव पुरुष लेखकांवरही झाला आहे. काही पुरुष लेखकांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रांच्या अनुभवांना केंद्रस्थानी ठेवले आणि त्यांच्या वेदनांचे आणि संघर्षांचे अत्यंत संवेदनशील चित्रण केले.

तरीही काही पुरुष लेखकांच्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री पात्रांचे 'पुरुषी दृष्टीकोन' मधून चित्रण अजूनही दिसते. स्त्री पात्र 'वापरली' जाते ते नायकाच्या प्रगतीसाठी, त्याच्या मनोविश्वाचे चित्रण करण्यासाठी, ती स्वतःच्या अधिकारात पूर्ण पात्र नसते. या फरकाचे भान एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्य समीक्षेत वाढत आहे.

आव्हाने आणि मर्यादा: अपूर्ण क्रांती:

१. प्रकाशन आणि वाचकवर्गाच्या मर्यादा: मराठी प्रकाशन विश्वात स्त्री लेखिकांच्या कादंबऱ्यांना अजूनही पुरुष लेखकांइतके लक्ष दिले जात नाही. पुरस्कार, समीक्षा, वाचकांचा प्रतिसाद या सर्व ठिकाणी लिंगभेद आढळतो. काही महत्त्वाच्या पुरस्कारांमध्ये स्त्री लेखिकांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा लक्षणीयरीत्या कमी आहे. ‘पुरुष लेखक = गंभीर साहित्य, स्त्री लेखिका = ‘स्त्री साहित्य’ हा पूर्वग्रह अजूनही टिकून आहे.

२. आदिवासी आणि अल्पसंख्यांक स्त्रियांचे अपुरे प्रतिनिधित्व: एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीत महाराष्ट्रातील आदिवासी स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व अत्यंत अपुरे आहे. मराठवाडा, विदर्भातील आदिवासी स्त्रीचे जगणे, ती ज्या समस्यांना सामोरी जाते, जंगलाचे अधिकार, विस्थापन, मानवी तस्करी हे विषय मुख्यप्रवाहाच्या मराठी कादंबरीत अजूनही फारसे येत नाहीत.

मुस्लिम स्त्रियांचे अनुभवही मराठी कादंबरीत प्रामुख्याने बाहेरून पाहिलेल्या दृष्टिकोनातून येतात. स्वतः मुस्लिम लेखिकांनी लिहिलेल्या मराठी कादंबऱ्या अत्यंत कमी आहेत. हे एक महत्त्वाचे प्रतिनिधित्वाचे अंतर आहे जे भरून काढण्याची गरज आहे.

भविष्यातील दिशा: मराठी कादंबरीतील स्त्री-चित्रणाचे पुढचे पाऊल:

१. परस्परच्छेदी अस्मितांचे सखोल चित्रण: भविष्यातील मराठी कादंबरी जाती, वर्ग, लिंगभाव, धर्म, लैंगिकता या सर्व परस्परच्छेदी अस्मितांचे अधिक सखोल आणि सूक्ष्म चित्रण करेल अशी अपेक्षा आहे. अपंगता आणि स्त्री, LGBTQ+ ओळखी आणि मराठी संस्कृती, वृद्ध स्त्रिया आणि त्यांचे जगणे हे विषय अजूनही मुख्यप्रवाहाच्या मराठी कादंबरीत पुरेसे आलेले नाहीत.

२. डिजिटल युगातील नवीन अनुभव: इंटरनेट, सोशल मीडिया, ऑनलाइन विश्व यांनी स्त्रीच्या जगण्यात आमूलाग्र बदल केले आहेत. या बदलांचे साहित्यिक प्रतिबिंब अजून पूर्णपणे उमटलेले नाही. ऑनलाइन छळवणूक या नवीन प्रश्नांपासून ते ऑनलाइन फेमिनिझम पर्यंत हे सर्व विषय येत्या काळातील मराठी कादंबरीचे महत्त्वाचे आशय बनतील.

३. पर्यावरण संकट आणि स्त्री: हवामान बदल, पाणी टंचाई, शेतीचे संकट या पर्यावरणीय प्रश्नांचा स्त्रियांवर विशेष परिणाम होतो. पर्यावरणीय स्त्रीवाद च्या चौकटीतून येत्या काळात मराठी कादंबऱ्या या विषयावर अधिक लिहितील अशी अपेक्षा आहे. पाण्यासाठी किलोमीटर चालणाऱ्या स्त्रिया, शेती बुडालेल्या कुटुंबातील विधवा, शहरातील उष्णतेमध्ये घाम गाळणाऱ्या कामगार स्त्रिया हे सर्व पर्यावरणीय संकटाचे मानवी चेहरे आहेत.

निष्कर्ष:

एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीने स्त्रीच्या सामाजिक स्थानाचे जे चित्रण केले आहे, ते पूर्वीच्या कोणत्याही काळापेक्षा अधिक व्यापक आणि अधिक सत्याच्या जवळ आहे. पारंपरिक ‘सीता-सावित्री-द्रौपदी’ या पौराणिक प्रतिमांपासून एकविसाव्या शतकातील मराठी स्त्री पात्रे खूप दूर आली आहेत. आता त्या ‘आदर्श’ नसतात, त्यांच्या चुका, त्यांचे राग, त्यांच्या इच्छा, त्यांचे संघर्ष सर्व काही घेऊन त्या ‘वास्तव’ असतात. या संशोधन पेपरच्या अभ्यासातून पुढील निष्कर्ष निघतात:

१. एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीत स्त्री ‘वस्तू’ नसून ‘विषय’ म्हणून चित्रित होते. ती आपल्या कथेची नायिका आहे, कोणाच्या कथेतील सहाय्यक पात्र नाही.

२. स्त्रीवादी, दलित स्त्रीवादी आणि उत्तर-आधुनिकतावादी विचारधारांचा प्रभाव या कादंबऱ्यांमध्ये स्पष्टपणे दिसतो .जरी तो नेहमी सैद्धांतिक भाषेत नसला तरी.
३. जाती-वर्ग-लिंगभाव यांच्या परस्परसंबंधांची जाणीव एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य बनली आहे.
४. भाषेच्या पातळीवर बोलीभाषांचा वापर, स्त्री-शरीराची नवीन भाषा, प्रथम पुरुषी कथन महत्त्वाचे प्रयोग झाले आहेत.
५. तरीही अनेक आव्हाने शिल्लक आहेत. आदिवासी स्त्रियांचे अपुरे प्रतिनिधित्व, बाजारी साहित्याचे आव्हान, आणि प्रकाशन विश्वातील लिंगभेद.

शेवटी, एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी ही एक ‘अपूर्ण क्रांती’ आहे पण क्रांती नक्कीच आहे. प्रत्येक नवी कादंबरी, प्रत्येक नवी लेखिका ही क्रांती पुढे नेते. स्त्री जेव्हा स्वतः लिहिते, स्वतःबद्दल लिहिते, तेव्हा ती केवळ साहित्य निर्माण करत नाही ती इतिहास घडवते. मराठी कादंबरीच्या या इतिहासात एकविसाव्या शतकातील स्त्री-लेखनाचा अध्याय हा सर्वात समृद्ध, सर्वात सत्याच्या जवळचा आहे.

‘स्त्री लिहिते तेव्हा ती फक्त कागदावर शब्द उमटवत नाही, ती स्वतःच्या अस्तित्वाची सही करते.’

संदर्भसूची:

१. पवार, उर्मिला. (२००३). आयदान. पुणे: मॅजेस्टिक प्रकाशन.
२. पेठे, मेघना. (२०१०). नातीचरामि. पुणे: मॅजेस्टिक प्रकाशन.
३. पेठे, मेघना. (२०१५). पाषाणफुले. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
४. ढेरे, अरुणा. (२०१२). उंबरठा. मुंबई: मनोविकास प्रकाशन.
५. देशपांडे, सुनीता. (२००५). आहे मनोहर तरी. पुणे: राजहंस प्रकाशन.
६. कांबळे, बेबी. (२०१३). जिणं आमुचं. पुणे: मॅजेस्टिक प्रकाशन.
७. कांबळे, शांताबाई. (२००१). माझ्या जल्माची चित्रकथा. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
८. भागवत, विद्युत. (२०१४). स्त्रीवाद: एक परिचय. पुणे: समाजप्रबोधन पत्रिका.
९. कुलकर्णी, सुमती. (२०१०). मराठी कादंबरी: विकास आणि परिवर्तन. नागपूर: विदर्भ साहित्य संघ.
१०. पाटील, रेखा. (२०१९). दलित स्त्री साहित्याचे स्वरूप. पुणे: लोकवाङ्मय गृह.
११. देसाई, शैला. (२०१७). एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी. मुंबई: साहित्य अकादमी.
१२. जोशी, महेश. (२०२०). मराठी साहित्यातील स्त्री प्रतिमा: एक समीक्षात्मक अभ्यास. पुणे: वरदा प्रकाशन.
१३. साधना साप्ताहिक. (२०१५). स्त्री-लेखन विशेषांक. पुणे: साधना ट्रस्ट.
१४. मिळून साऱ्याजणी. (२०२०). दलित स्त्री साहित्य विशेषांक. मुंबई.

मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळावरील लोकसाहित्याचे स्वरूप

श्री. गणेश सुभाष ढगे^१, डॉ. प्रज्ञा लामतुरे^२

^१संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर पुणे, २८

^२संशोधक मार्गदर्शक, मराठी विभाग प्रमुख, कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, इंदापूर, जि. पुणे.

Corresponding Author – श्री. गणेश सुभाष ढगे

DOI - 10.5281/zenodo.21771748

सार (Abstract):

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. आजच्या AI तंत्रज्ञानाच्या युगात सर्वच क्षेत्रात माध्यम बदल झाला आहे. तोच माध्यम बदल साहित्य क्षेत्रात देखील झाला आहे. पूर्वीची साहित्य प्रसाराची माध्यमे आज आधुनिक झाली आहेत. पारंपरिकरित्या मुखोद्गत असलेले साहित्य आता डिजिटल स्वरूपात जतन केले जात आहे. दृकश्राव्य स्वरूपाचे हे साहित्य विविध ॲप्स, चॅनल्स, पेजेस, अकाउंट्स, ऑडिओ बुक्स च्या माध्यमातून आता जगभर दिसून येत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने फेसबुक, इंस्टाग्राम, टेलिग्राम, युट्युब, स्टोरी टेलिंग ॲप्स इत्यादी समाजमाध्यमांचा समावेश होतो.

यामध्ये प्रामुख्याने पारंपरिकरित्या मुखोद्गत असलेले लोकसाहित्य आता समाज माध्यमांच्या स्वरूपात जतन केले जात आहे. मराठी भाषेतील 'मायबोली' आणि 'मिसळपाव' ही दोन साहित्य संकेतस्थळे विविध प्रकारच्या मराठी साहित्या प्रचार-प्रसाराबरोबरच लोकसाहित्याचा जतन करत आहेत. ही साहित्य संकेतस्थळे मनोरंजनाबरोबरच लोकसाहित्याच्या संकलनाची आणि संवर्धनाची महत्त्वाची सामाजिक माध्यमे आहेत. लोकसाहित्य हे परंपरेने मुखोद्गत स्वरूपात एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असते मात्र २१ व्या शतकात 'मायबोली' व 'मिसळपाव' या साहित्य संकेतस्थळांनी लोकसाहित्याच्या संवर्धनात आणि निर्मितीत मोलाची भर घातली आहे. पारंपरिक पद्धतीतील 'चावडी' झाडांचे 'पार' व चौक यांची जागा आता या संकेतस्थळांच्या आभासी व्यासपीठांनी घेतली आहे.

या संशोधनात प्रामुख्याने मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळावरील गेल्या दशकातील लोकसाहित्याचा विचार केला आहे. डिजिटल माध्यमातून लोकसाहित्याची परंपरा कशी सुरू आहे, लोकशाहीचे जतन कसे केले जात आहे तसेच या नवीन 'नेट- साहित्याची' निर्मिती कशी होते हे तपासणे या शोधनिबंधाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. लोकसाहित्य हे प्रवाही असते पूर्वी ते ओव्या, उखाणे, लोककथा आणि म्हणींच्या स्वरूपात ग्रामीण भागात मौखिक परंपरेने टिकून होते. मात्र माहिती तंत्रज्ञान व AI च्या आधुनिक जगात जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात विखुरलेला मराठी समाज आता इंटरनेटच्या माध्यमातून एकत्र आला आहे. मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळांनी जगभरातील मराठी भाषिकांना 'डिजिटल व्यासपीठ' उपलब्ध करून दिले आहे. या डिजिटल व्यासपीठांचा लोकसाहित्याच्या दृष्टीने अभ्यास या शोधनिबंधात केला जाणार आहे.

मौखिक दुर्मिळ लोक साहित्याचे 'डिजिटल दस्तऐवजीकरण' मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळांनी केलेले आहे. ही संकेतस्थळे केवळ माहितीचे देवाण-घेवाण करणारी व मनोरंजन करणारी माध्यमे नसून 'आधुनिक लोकसंस्कृतीची संग्रहालये' आहेत. या संकेतस्थळामुळे लोकसाहित्य हे केवळ ग्रामीण भागापुरते मर्यादित न राहता जागतिक स्तरावर पोहोचले आहे. डिजिटल माध्यमांमुळे लोकसाहित्याची विकृतीकरण होण्याची शक्यता असली तरी जागतिक स्तरावर विखुरलेल्या मराठी माणसाला आपल्या मुळाशी जोडून ठेवण्याचे काम ही संकेतस्थळे करत आहेत.

अशा प्रकारे प्रस्तुत शोधनिबंधात 'मायबोली' व 'मिसळपाव' या दोन्ही संकेतस्थळावरील लोकसाहित्याच्या स्वरूपाचा अभ्यास केला जाणार आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): लोकसाहित्य, मराठी संकेतस्थळे, मायबोली, मिसळपाव, लोकसंस्कृती, सामाजिक माध्यमे, लोकपरंपरा, साहित्यसंवर्धन.

प्रस्तावना:

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाकांनी लोकसाहित्य हे 'परिवर्तनशील' असते असे म्हटले आहे. त्यामुळेच सध्याच्या माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात लोकसाहित्याचे स्वरूपही बदललेले आहे. सध्याचे युग हे आंतरजालाचे युग आहे. या आंतरजालाच्या युगात संपूर्ण जगच एक 'ग्लोबल खेडे' बनले आहे. त्यामुळे उद्योग, व्यापार, संस्कृती, जीवनमान साहित्य या सर्वांमध्ये आधुनिकता आली आहे. सध्याच्या २१ व्या शतकातील लोक आता खेड्यात राहणारा खेडूत म्हणून राहिलेला नाही तर तो 'नेटीझन' बनून इंटरनेटवर एकत्र येत आहे. आंतरजालाच्या माध्यमातून अनेक समाजमाध्यमे निर्माण झाली आहेत. या समाजमाध्यमांचा वापर जगातील सर्व लोक आपल्या आवडीप्रमाणे व सवडीप्रमाणे करत आहेत. याच समाजमाध्यमांचा वापर मैत्री, मनोरंजन, चर्चा, विचारांची देवाण-घेवाण याचबरोबर साहित्य निर्मिती व प्रचार-प्रसारसाठी होत आहे. विविध गुणवैशिष्ट्ये, संवाद व वापरण्यास सुलभ असल्यामुळे या समाज माध्यमांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. युट्युब, फेसबुक, इंस्टाग्राम, टेलिग्राम व व्हाट्सअप इ. समाज माध्यमांचा यामध्ये समावेश होतो. आंतरजाल व संगणकाच्या युगात लोक साहित्याचे स्वरूप सुद्धा बदललेले आहे. आताचे साहित्य हे डिजिटल साहित्य आहे. कारण एखादा लोकसमूह समान आवडीनिवडीतून आंतरजालाच्या माध्यमातून समाज माध्यमांच्या आभासी व्यासपीठावर एकत्र येतो आणि तिथे कथा, कविता, गाणी, अनुभव व विनोद यांची देवाण-घेवाण करतो तेव्हा ते 'डिजिटल लोकसाहित्य' ठरते. तसेच जेव्हा लोकसमूह आंतरजालाच्या माध्यमातून एकत्र येतो आणि आपल्या संस्कृतीचे साहित्याचे आदान-प्रदान करतो, तेव्हा त्याला 'आधुनिक लोकसाहित्य' म्हणतात.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

१. पारंपरिक लोकसाहित्य व डिजिटल लोकसाहित्य यांतील बदलांचे विश्लेषण करणे.
२. संकेतस्थळांवरील लोककथा, लोकगीते, म्हणी, विनोद, अनुभवकथा इत्यादी साहित्यरूपांचा अभ्यास करणे.
३. इंटरनेट व समाजमाध्यमांमुळे लोकसाहित्याच्या अभिव्यक्तीत झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
४. मराठी भाषिक समाजाच्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीसाठी या संकेतस्थळांचे योगदान तपासणे.
५. डिजिटल माध्यमांमुळे लोकसाहित्याच्या जतन, प्रसार व संवर्धनाला मिळालेल्या चालनेचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके:

१. लोकसाहित्य हे काळानुसार परिवर्तनशील असून डिजिटल माध्यमांमध्ये त्याचे नवीन स्वरूप निर्माण झाले आहे.
२. 'मायबोली' व 'मिसळपाव' ही संकेतस्थळे आधुनिक लोकसाहित्याची प्रभावी व्यासपीठे आहेत.
३. इंटरनेटमुळे लोकसाहित्याचे जतन व प्रसार अधिक व्यापक प्रमाणात होत आहे.
४. मराठी भाषिकांच्या सांस्कृतिक ओळखीच्या जतनासाठी 'मायबोली' व 'मिसळपाव' यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.
५. डिजिटल व्यासपीठांवरील लोकसाहित्य हे लोकजीवन, अनुभव व सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब दर्शविते.

लोकसाहित्य म्हटले की लोक आणि साहित्य अशा दोन घटकांचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. लोकसाहित्य म्हणजे एका विशिष्ट लोकसमूहाच्या जगण्याची संस्कृतीची आणि परंपरांची अभिव्यक्ती असते. लोकसाहित्य हा शब्द इंग्रजीतील 'Folklore' या शब्दाचा प्रतिशब्द म्हणून वापरतात. लोकसाहित्य हे लिहून ठेवलेले नसते तर ते पिढ्यान्पिढ्या पाठांतराद्वारे जिवंत ठेवले जाते. लोकसाहित्यामध्ये सामूहिकता महत्वाची असते. लोकसाहित्यात समूहाच्या भावना, श्रद्धा, आणि रूढीचे

प्रतिबिंब असते. लोकसाहित्य म्हणजे समाजाच्या जगण्याची जीवनशैली असते. ज्यांच्यात भाषिक, धार्मिक व भौगोलिक एक वाक्यता असते. लोकसाहित्याचा प्रवास हा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे होत असतो. लोकसाहित्याचा मूळ निर्माता कोण आहे? यापेक्षा ते 'आपले आहे' या भावनेतून लोक ते जपतात.

लोक साहित्याच्या व्याख्या आणि जेष्ठ अभ्यासकांनी केल्या आहेत. त्यामध्ये डॉ.सरोजिनी बाबर, डॉ.रा.चिं.ढें, डॉ.प्रभाकर मांडे व डॉ.तारा भवाळकर यांचा समावेश होतो. या अभ्यासकांनी लोकसाहित्याचे संकलन, वर्गीकरण केले आहे. तसेच लोकसाहित्याला शास्त्रीय आधार दिला आहे. "लोकसाहित्य म्हणजे लोकांचे, लोकांनी लोकांसाठी निर्माण केलेले साहित्य जे परंपरेने मुखोद्गत असून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक रूपाने संक्रमित होते, तेच खरेलोकसाहित्य होय." - डॉ.सरोजिनी बाबर

"विशिष्ट भूप्रदेशात राहणाऱ्या समान परंपरा आणि श्रद्धा पाळणाऱ्या लोकसमूहाने आपल्या भाव-भावनांचे प्रकटीकरण करण्यासाठी जे माध्यम निवडले, त्यातून निर्माण झालेले वाङ्मय म्हणजे लोकसाहित्य." - डॉ.प्रभाकर मांडे

लोक म्हणजे सामान्य जनता आणि त्यांच्याकडून परंपरेने चालत आलेले 'साहित्य' म्हणजे लोकसाहित्य होय. लोकसाहित्याचा मूळ लेखक माहीत नसतो. हे साहित्य परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे प्रवाहित होत असते. या लोकसाहित्याचे मौखिक स्वरूपात हस्तांतरण होत असताना यामध्ये काही नवीन शब्द, वाक्यरचनांची भर पडत असते किंवा काही शब्द, वाक्य रचना यांची रचना वगळले जातात. काळानुसार लोकसाहित्यामध्ये परिवर्तन होत असते. उदा. जुन्या ओव्यांमध्ये नवीन शब्दांची भर होते. लोकसाहित्य हे सामान्य स्वरूपाचे असून यात सामान्य माणसाचे प्रतिबिंब असते. तसेच लोक साहित्यामध्ये प्रादेशिकता दिसून येते. प्रत्येक भागाचे लोकसाहित्य वेगळे असते उदा.कोकणी लोकसाहित्य. लोकसाहित्याचे स्वरूप पाहत असताना लोक साहित्याचे वर्गीकरण करावे लागते. त्यामध्ये मौखिक लोकसाहित्य, क्रियात्मक लोकसाहित्य व भौतिक लोकसाहित्य यांचा समावेश होतो. हे सर्वात लोकप्रिय आणि समृद्ध स्वरूपाचे आहे. मौखिक लोकसाहित्यामध्ये लोकगीते, लोककथा, म्हणी आणि वाक्प्रचार, उखाणे व कोडी यांचा समावेश होतो. लोकसाहित्याच्या दुसऱ्या प्रकार क्रियात्मक लोकसाहित्य हा असून यामध्ये कृती हालचाली व सादरीकरणाला महत्त्व असते. त्यामध्ये लोककला, लोकनाट्य, लोकनृत्य खेळ, विधी आणि उत्सव यांचा समावेश होतो. लोकसाहित्याच्या तिसऱ्या प्रकारामध्ये भौतिक लोकसाहित्य येते. या भौतिक लोकसाहित्यामध्ये लोक कलाकृती, खाद्य संस्कृती, पोशाख, दागिने, वास्तुशिल्पे यांचा समावेश होतो. अशा प्रकारे लोक साहित्याचे स्वरूप असते.

जगाच्या कानाकोपऱ्यात रोजगार, शिक्षण या कारणांनी विखुरलेला मराठी भाषिक समाज समाजमाध्यमांचा वापर करून व्यक्त होऊ लागला आहे. अनेक मराठी रसिकांनी मराठीच्या प्रेमासाठी अनेक साहित्य ब्लॉग, संकेतस्थळे, ॲप्स, चॅनल्स, पेजेस व ग्रुप सुरू केले आहेत. या समाज माध्यमांतून लोकसाहित्याचे बदलते स्वरूप दिसून येते. लोकसाहित्य हे प्रवाही असते. पूर्वी ते घराच्या ओट्यावरून, झाडाच्या पारावरून किंवा गावाच्या चावडीवरून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जात असे. आजच्या आंतरजालाच्या व समाज माध्यमांच्या युगात हे स्वरूप बदलले आहे. सध्या 'डिजिटल कट्टा' ही संकल्पना उदयास आली आहे. त्यासाठी अनेक समाज माध्यमे आपली आभासी व्यासपीठे निर्माण करून देत आहेत. मराठी भाषेतील 'मायबोली' आणि 'मिसळपाव' या दोन संकेतस्थळांनी जगभरातील मराठी माणसांना एकत्र आणून लोकसाहित्याचे आधुनिक व्यासपीठ निर्माण केले आहे. मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळाची माहिती पुढील प्रमाणे आहे.

मायबोली:

मायबोली डॉट कॉम संकेतस्थळाची सुरुवात अजय गल्लेवाले यांनी सन १९९६ मध्ये केली. मायबोली हे मराठी भाषेतील पहिले संकेतस्थळ आहे. देवनागरीतील पहिली वेबसाईट म्हणून 'मायबोली' या संकेतस्थळाला ओळखले जाते. जगभरातील मराठी भाषकांना व साहित्य प्रेमींना एकत्र बांधून ठेवण्याचे काम मायबोली करते. मायबोली या संकेतस्थळावर अनेक प्रकारच्या साहित्याची देवाण-घेवाण होते. त्यामध्ये कथा, कविता, लेख, प्रवासवर्णने, बालसाहित्य व लोकसाहित्य इ. साहित्य प्रकार हाताळले जातात. या सर्व साहित्य प्रकारांचा समावेश 'गुलमोहर' या सदराखाली होतो.

मिसळपाव:

मिसळपाव डॉट कॉम हे मराठी साहित्य संकेतस्थळ असून, त्याची सुरुवात नीलकांत व प्रसाद शिरगावकर यांनी सन २००७ मध्ये केली आहे. 'मायबोली' प्रमाणेच 'मिसळपाव' हे देखील मराठी भाषकांचे डिजिटल व्यासपीठ आहे. हे मराठी इंटरनेट विश्वातील एक अत्यंत लोकप्रिय आणि खेळकर स्वरूपाचे संकेतस्थळ आहे. या संकेतस्थळावर रोज ताजी चर्चा, साहित्य आणि कविता, पाककला व प्रतिसाद इ. सदरे आहेत. मिसळपाव संकेतस्थळावर दिवाळी अंक, मिसळपाव कट्टा इ. उपक्रम राबवले जातात.

मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळावर लोकसाहित्याचे स्वरूप:

'मायबोली' व 'मिसळपाव' ही केवळ साहित्य संकेतस्थळे नसून ती मराठीतील आधुनिक 'डिजिटल लोकसाहित्याची' समृद्ध दालने आहेत. पारंपरिक लोकसाहित्य जसे मौखिक परंपरेने पिढ्यापिढ्या चालत आले आहे, त्याचप्रमाणे या संकेतस्थळावरील साहित्य हे 'युजर जनरेटेड कंटेंट' च्या माध्यमातून विस्तारले आहे. मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळांनी २१ व्या शतकात 'डिजिटल लोकसाहित्य' निर्माण करण्यात आणि जोपासण्यात मोलाची भूमिका बजावली आहे. पारंपरिक लोकसाहित्य हे ग्रामीण भागात, जत्रेत किंवा घराघरात तोंडी परंपरेने जपले गेले, तर हे आधुनिक लोकसाहित्य इंटरनेटच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी भाषिकांनी एकत्र येऊन घडवले आहे. लोकसाहित्याचे मौखिक परंपरेचे रूपांतर आंतरजालाच्या माध्यमातून डिजिटल स्वरूपात झाले आहे.

मायबोलीवर लोकसाहित्याचे स्वरूप:

मायबोलीवर लोकसाहित्याचे डिजिटल दस्तऐवजीकरण केले जाते. मायबोलीने पारंपरिक लोकसाहित्याला डिजिटल स्वरूप दिले आहे. या संकेतस्थळावर अनेक सदस्य आपल्या घरातील घरगुती उपाय आजी-आजोबांनी सांगितलेल्या गोष्टी लोकगीते, जात्यावरच्या ओव्या, अंगाई गीते, लग्नाची गाणी, लावणी, पोवाडा, भोंडल्यांची गाणी यांचे लेखन या संकेतस्थळावर करत असतात. त्याचप्रमाणे नवनवीन म्हणी, वाक्प्रचार अनुभवातून सुचलेल्या म्हणी, उखाणे, बुद्धीला चालना देणारी पारंपरिक कोडी येथे सादर करत असतात. त्याचप्रमाणे तमाशा, भारुड, कीर्तन, गोंधळ यासारख्या लोककला कोळी नृत्य, लेझीम, टिपरी यासारख्या लोकनृत्याची माहिती दिली जाते. तसेच होळी, बैलपोळा, दिवाळी यांसारख्या विधी आणि उत्सवाची माहिती दिली जाते.

त्याचप्रमाणे लोकसाहित्याच्या महत्त्वाचा भाग असलेल्या 'खाद्यसंस्कृती'चे मायबोलीवर मोठे दालन आहे. सणावारांचे पदार्थ, कोकणी किंवा देशस्थ पद्धतीच्या विशेष पाककृती यांचे सविस्तर वर्णन मायबोलीवर आढळते. मायबोलीवर मुलांचे संगोपन, कौटुंबिक नातेसंबंध आणि घरगुती सण-उत्सव यावर पुरुषासह अनेक स्त्रियाही आपले अनुभव कथन करत असतात. भोंडल्याची गाणी, रांगोळीचे प्रकार, गणेशोत्सव, दिवाळी अंक यांच्या माध्यमातून लोक साहित्याचा जागर केला जातो. आजच्या पिढीला माहीत नसणारे पारंपरिक लोकसाहित्य डिजिटल माध्यमातून माहित होतात. या ठिकाणी प्रमाण भाषेबरोबरच प्रादेशिक बोलींचाही वापर केला जातो. त्यामुळे या वेगवेगळ्या बोलीतून बोलीभाषेतील शब्द, वाक्प्रचार आणि म्हणी यांचे जतन आणि प्रसार होतो.

मिसळपाववरील लोक साहित्याचे स्वरूप:

मिसळपाव हे नावच मुळे मराठमोळ्या 'मिसळ-पाव' या खाद्यपदार्थाचे प्रतीक आहे. मिसळपाव या संकेतस्थळावर लेख, चर्चा, कविता, कलादालन, पाककृती, भटकंती, राजकारण, दिवाळी अंक, महिला दिन, श्री गणेश लेखमाला, बोलीभाषा लेखन इ.सदरे चालवली जातात. या सर्व सदरांमधून लोक साहित्याचा प्रचार प्रसार केला जातो. मिसळपाववर लेखन करताना बोली भाषेचा वापर केला जातो. बोली भाषेमुळे त्यांच्या म्हणी, वाक्प्रचार, शब्द यांची माहिती होते. पाककृती या सदरामुळे पारंपरिक पाककृती कोणत्या? विशिष्ट प्रदेशातील व विशिष्ट सण-उत्सवामधील खाद्यपदार्थ कोणते? याची माहिती होते. प्रवासवर्णने, भटकंती या सदरांमधून गावाकडच्या आठवणी, एसटी सायकलचा प्रवास, जुन्या काळातील जत्रा-यात्रा यांची माहिती मिळते. तसेच कथा या विभागांमध्ये लोकसाहित्यावर आधारित भयकथा आणि गुढ कथा यांची माहिती मिळते. मिसळपाव वरील अनेक सदस्य आपल्याला आलेले अनुभव येथे सांगत असतात. लोकसाहित्यातील भारुड आणि तमाशा प्रमाणे उपरोध, विडंबन आणि विनोद यांचे लेखन मिसळपावर केले जाते. तसे सण-उत्सव आणि स्पर्धेमध्ये डिजिटल सहभाग घेता येतो. दिवाळी आणि गणेशोत्सव या काळात मिसळपावर विविध स्पर्धा, रांगोळी, कथा, कविता यावर आधारित उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. जगभरातील मराठी माणसे यात सहभागी होऊन एक 'डिजिटल लोकसंस्कृती' निर्माण करतात. मिसळपाव संकेतस्थळावर बोली भाषेचा वापर करून ललित लेख, अनुभव कथन, खाद्यसंस्कृती, सण-उत्सवांचे जतन करून लोकसाहित्याचा पुरस्कार केला जातो.

मायबोली व मिसळपाववरील लोकसाहित्याचे घटक:

१) **लोककथा:** मायबोली व मिसळपाववरील कथा या विभागात कथेच्या अनेक प्रकारचे लेखन केले जाते. यामध्ये प्रामुख्याने प्रवासवर्णने, लहानपणीच्या आठवणी, भयकथा, रात्रीच्या वेळेस आलेले भयानक अनुभव, स्वप्ने याचे लेखन या संकेतस्थळांचे सदस्य करत असतात. रात्रीच्या वेळी सांगितल्या जाणाऱ्या गोष्टी कथा येथे सादर केल्या जातात. पारंपरिक पद्धतीने मौखिक स्वरूपात चालत आलेल्या कथांना येथे लिखित स्वरूप मिळते.

२) **लोकगीते:** लोक साहित्यामधील लोकगीतांचा समावेश होतो. ओव्या, पाळणा, लावण्या, गोंधळ, कोळीगीते यांना लोकगीते म्हटले जाते. मायबोली व मिसळपाववरील काव्यलेखन, डिजिटल कविता, समूहाने रचलेल्या ओळींचा समावेश लोकगीतांमध्ये होत असतो. जात्यावरच्या ओव्या, अंगाई गीते, भोंडल्याची गाणी, भारुडे, गोंधळ, वासुदेवाची गाणी, शौर्यगाथा, वीरगीते,

मनोरंजन गीते, संस्कार गीते यासारख्या लोकगीतांचे सादरीकरण मायबोली व मिसळपाव यावरील विविध प्रकारच्या लेखनातून घेत असते.

३) म्हणी व वाक्प्रचार: मायबोली व मिसळपाववरील साहित्यामध्ये म्हणी व वाक्प्रचारांचा समावेश होतो. यामध्ये एखाद्या पोस्टवरील 'प्रतिसाद' म्हणून तयार होणारी नवी मराठी शब्दशैली, कथालेखन, अनुभवलेखन यामध्ये म्हणी व वाक्प्रचार यांचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे पारंपरिक पद्धतीने मौखिक स्वरूपात असलेल्या म्हणी व वाक्प्रचारांचा येथे लिखित स्वरूप प्राप्त होते. म्हणी व वाक्प्रचारांची नवीन पिढीला माहिती होते. त्यामुळे लोकांना लोक साहित्याची माहिती होते. म्हणी व वाक्प्रचार यांचा वापर वाचन लेखनात केल्याने भाषेचे सौंदर्य वाढते हे समजते.

४) लोककला: लोककला हा लोक साहित्यामधील महत्त्वाचा घटक आहे. लोककला म्हणजे सामान्य लोकसमूहाने मनोरंजन, श्रद्धा व भावना व्यक्त करण्यासाठी केलेली कला होय. लोककलेमध्ये तमाशा दशावतार, लळीत, वगनाट्य या लोकनाट्यांचा समावेश होतो. तसेच लोकगीते लोकनृत्य, चित्रकला, हस्तकला यांचा समावेश होतो. मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळावर चित्रकला स्पर्धा, हस्तकला स्पर्धा, फोटोग्राफी प्रदर्शन, नाट्यस्पर्धा यामधून लोककलांचे दर्शन आपणास कळते. या संकेतस्थळावरील विविध स्पर्धांमुळे लोकसाहित्यातील लोककलांची माहिती समजते.

निष्कर्ष:

पारंपरिक लोकसाहित्य हे मौखिक स्वरूपात होते. परंतु २१ व्या शतकात आंतरजालाच्या वापराने लोकसाहित्याचे डिजिटल स्वरूप प्राप्त झाले आहे. मौखिक स्वरूपातील साहित्य आंतरजालाच्या माध्यमातून सुरक्षित ठेवण्याचे कार्य मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळांनी केले आहे. साहित्याची 'सामूहिक मालकी' हे लोक साहित्याचे मूळ लक्षण या दोन संकेतस्थळांनी जपले आहे. सर्वसामान्य मराठी माणसाला स्वतःचे अनुभव, किस्से, बोली, पाककृती मांडण्याचे मुक्त व्यासपीठ येथे मिळते. यात संकेतस्थळांनी वऱ्हाडी, मालवणी, अहिराणी आणि कोल्हापुरी बोलींच्या लेखनाचा स्वीकार केला आहे. जगभर स्थलांतरित मराठी भाषिकांना या संकेतस्थळांनी एकत्र करून त्यांना घरगुती सण, उत्सव, धार्मिक विधी व पाककृती यांच्या माध्यमातून लोकसाहित्याशी बांधून ठेवण्याचे काम केले आहे. नव्या पिढीने नवे शब्द, नवी भाषाशैली, नवी विलंबने यातून एक नवीन 'नागरी साहित्याचा' उगम झाला आहे.

समारोप:

अशाप्रकारे मायबोली व मिसळपाव या संकेतस्थळांवरील लोकसाहित्याचा अभ्यास केल्यावर हे प्रकर्षाने जाणवते की, लोकसाहित्य हे प्रवाही असून ते समाजाचे म्हणजे लोकांचे साहित्य असते. लोकसाहित्याचा हा प्रवाह या संकेतस्थळाच्या माध्यमातून अधिक समृद्ध आणि आधुनिक होत राहील. मौखिक परंपरेतील लोक साहित्याचे जतन करण्याचे काम या संकेतस्थळांनी केले आहे. पारंपरिक ओव्या, लोककथा आणि पाककृती यांना नवे व्यासपीठ मिळवून देण्याचे काम या संकेतस्थळांनी केले आहे. थोडक्यात मायबोली व मिसळपाव ही संकेतस्थळे मराठी लोकसंस्कृती व लोकसाहित्याचे आधुनिक दस्तऐवज असून बदलत्या काळातील सर्जनशीलतेचा ते एक भाग आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:

१. भागवत दुर्गा, लोकसाहित्याची रूपरेखा,
२. बोराटे योगेश, 'सोशल मीडिया', अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे, प्र.आ. १ मे २०१९.
३. www.maayboli.com
४. www.misalpav.com
५. www.wikipedia.org

भारतीय सूफीसंतांतील मुहम्मद पैगंबरांची प्रतिमा: भक्ती, प्रेम आणि मानवतेचा संदेश

आफताब जहाँगीर मुजावर¹, डॉ. बाळासाहेब खोमणे²

¹पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी, डॉ. होमी भाभा राज्य विद्यापीठ, मुंबई.

²संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग, एलफिन्स्टन कॉलेज, मुंबई ०१

Corresponding Author – आफताब जहाँगीर मुजावर

DOI - 10.5281/zenodo.21771782

सार (Abstract):

भारतीय सूफीच नव्हे तर एकंदरीत जगभरात जे सूफी आहेत यांना साहित्यामध्ये मुहम्मद पैगंबर यांची प्रतिमा, प्रेम, भक्ती आणि मानवतेचा प्रतीक म्हणून मांडलेले दिसून येते. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भारतीय प्रमुख सूफींचा अभ्यास करून पैगंबरांच्या शिकवणीचा प्रभाव तपासण्यात आलेली आहे. या लेखामधून असे दिसून येईल की सूफी संतांनी धार्मिक भेदभाव न मानता सर्वत्रिक प्रेम आणि सहिष्णुतेचे संदेश दिला आहे. यामुळेच भारतीय समाजात एकात्मता आणि मानवतेचा मानवतेची भावना वृद्धिंगत झालेली दिसून येते. सूफींनी जात, धर्म, लिंग, वर्ण, आर्थिक स्थैर्य, भाषा, यांना डावलून प्रेम, करुणा, आपुलकी न्याय, सहिष्णुता, अहिंसा यावर भर दिलेला आपणास पाहावयास मिळते.

मुख्य शब्द (Keywords): मुहम्मद पैगंबर (स. अ. स.) खुलफा ए राशिदिन, सूफीमत, भक्ती, प्रेम, मानवता, परंपरा, सांस्कृतिक समन्वय, सूफिंचे तत्वे, भारतीय सूफीवाद.

प्रस्तावना:

इस्लामी या धर्माला कुराणमध्ये दिन म्हटले गेले आहे. दिन म्हणजे काय तर एकंदरीत संपूर्ण जीवन जगण्याची पद्धत होय. झोपेतून उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत जगण्याची पद्धत म्हणजे दिन कुराणमध्ये अल्लाह म्हणतो की

“आज मी तुमच्यासाठी तुमचा धर्म पूर्ण केला, तुमच्यावर माझी नेमत पूर्ण केली आणि तुमच्यासाठी इस्लाम हा धर्म म्हणून पसंत केला.” (सुरह अल-माइदा — आयत 3)

इस्लामा धर्म अरबस्थानातून उदयास आलेला आहे. याचे आद्य प्रवर्तक म्हणजे मुहम्मद पैगंबर होय. अल्लाह ने कुराणमध्ये जे काही सांगितलेला आहे, ते मुहम्मद पैगंबर यांच्या साह्याने सांगितलेले आहे. मुहम्मद पैगंबर यांच्या जन्मापूर्वी अरब हा देश अनेकेश्वरवाद चा पुरस्कर्ता होता. त्याचबरोबर अन्याय अत्याचार सर्वत्र वाढलेली होती. अशामध्येच पैगंबर यांचा जन्म झाला. अरबामध्ये कबिला (छोटे छोटे गट) यांना अतिशय महत्वाचे स्थान असं. पैगंबर हे बनू हाशिम या कबिला मध्ये जन्मले.

वयाच्या 40 व्या वर्षी पैगंबरांवर प्रेषित्व बहाल करण्यात आले. आणि त्यांच्यावर पहिली वही म्हणजेच कुराणाची पहिली ओळ अवतरली. पैगंबर आणि सर्वप्रथम एकेश्वर वादाचा नारा दिला. त्यांचे सगळे सगे सोयरे हे परके होऊ लागले. जे लोक त्यांना अमानतदा (विश्वस्त) सादिक(प्रामाणिक) म्हणायचे ते त्यांना चोर,जादूगर म्हणू लागले.याचे एकमेव कारण म्हणजे पैगंबरांनी एकेश्वरवादाचा नारा दिला.

मुहम्मद पैगंबर हे समस्त विश्वासाठी शांती, करुणा, दया, सहिष्णुता, प्रेम, बंधुभाव, या पैलूंचे पुरुषोत्तम म्हटले गेले आहे. कुराण मध्ये अल्लाहने पैगंबर यांच्यासाठी

"आम्ही तुम्हाला संपूर्ण जगासाठी दया करुणा म्हणून पाठवले आहे." (सूर - अल अंबिया-१०७)

मुहम्मद पैगंबर यांनी फक्त मुस्लिमांसाठीच दया, करुणा, सहानुभूती दाखवली नाही, तर ते समस्त मानवतेला दया म्हणून अवतरले होते. प्रेषित मुहम्मद यांचे जीवन दया प्रेम आणि मानवतेचा संदेश देणारे होते. त्यांनी फक्त मुस्लीमांसाठीच नव्हे तर संपूर्ण मानव जातीसाठी आणि सृष्टीसाठी करुणा, दया दाखवली. कुराण आणि प्रेषितांच्या जीवनात असंख्य उदाहरण मिळतात ज्यामध्ये त्यांनी मोठ्या मोठ्या अपराध करणाऱ्या व्यक्तीला माफ केलेला आहे.

त्यांची अनेक मिथक, कथा खूप गाजलेली आहेत. त्यातील एक म्हणजे एक म्हातारी त्यांच्या अंगावर रोज कचरा टाकायची प्रेषितांना पाहून बरं वाईट बोलायची. अचानक एक दिवशी ती दिसली नाही सलग दोन-तीन दिवस न दिसल्यामुळे त्यांनी विचारपूस केली. त्यांना समजतं की ती आजी आजारी आहे. प्रेषित तिच्या घरी जाऊन तिची विचारपूस करू लागतात. तेव्हा त्या म्हातारीला अतिशय पश्चाताप होतो आणि ती प्रेषितांशी माफी मागू लागते. अशा शेकडो तथा घटना आपल्याला त्यांच्या जीवनात वाचायला मिळतात.

प्रेषित मुहम्मद पैगंबर जिवंत असताना इस्लामच्या सर्वासर्वे तेच होते. त्यांच्या पश्चात त्यांचे उत्तरदायित्व कोण घेणार याच्या संभ्रम निर्माण होऊ लागला. परंतु सर्वानुमते माननीय अबू बकर सिद्दिक यांची निवड झाली. ते इस्लामचे प्रथम खलिफा म्हणून निवडून आले. खिलाफत म्हणजे काय? हा प्रश्न नेहमी सर्वानाच पडतो. खलिफा म्हणजे जन सामान्यातून त्याची निवड होते आणि सर्व मुसलमानांना त्याला आपला नायक, पेशवा मानावे लागते. दुसरे खलिफा म्हणून माननीय उमर बिन खत्ताब यांची निवड झाली. त्यांच्या पश्चात तिसरे खलिफा म्हणून उस्मान बिन अफ्फान यांची निवड झाली. त्यानंतर चौथे खलिफा म्हणून माननीय अली बिन अबू तालीब ची निवड झाली.

तिसऱ्या खलिफाच्या मृत्यूनंतर इस्लाम मध्ये आपापसात भांडणे होऊ लागली. मदिनासारखा पवित्र शहरात लोक खून करू लागली. त्यामुळे चौथे खलिफा म्हणजेच माननीय अली बिन अबू तालिब यांनी मदिना सोडून कुफा (इराक) येथे इस्लामची राजधानी हलवली. त्यामुळे तिथे लोकांचे येण्या जाणाऱ्यांची संख्या वाढू लागली. काही वर्षांतच कुफा शहर ज्ञानदानाचा महासागर बनला. इराक सारखा देश ज्ञानसागर चा केंद्रबिंदू बनू लागला.

इराक मध्ये अनेकएक छोटी छोटी गावे आहेत. त्यातील एक गाव म्हणजे बसरा. बसरा हे गाव ज्ञानदानासाठी अग्रेसर होता. दूर दूर वरून लोक येथे इस्लामचा इल्म म्हणजे ज्ञान ग्रहण करण्यासाठी येत असे. त्यातूनच एक अलौकिक व्यक्ती पुढे आली ती म्हणजे माननीय हसन बसरी. हसन बसरी हे मूळ मदिनाचे होते. परंतु इस्लामचे विविध ज्ञान ग्रहण करण्यासाठी ते मदिनाहून बसरा मध्ये येऊन राहू लागले. तिथे त्यांनी कुराण, हदीस, तफसीर, अशा अनेकविध ज्ञानाच्या शाखेचा अभ्यास केला. पुढे यांनी सूफी विचारधारा मांडली.

माननीय हसन बसरी यांना सूफी विचारधारेचे जनक मानले जाते. शैक्षणिक काळामध्ये त्यांनी आपला बराच वेळ बसरा येथे व्यतीत केला. हसन बसरी सूफी संत म्हणून पुढे खूप प्रसिद्धी आले. त्यांनी इस्लामचा वेगळा विचार केला. दया, करुणा, क्षमा, सहिष्णुता, मानवता, याला श्रेष्ठ मानले. त्यामुळे पुढे त्यांना सूफीमताचे जनक म्हटले गेले. त्यांनी भौतिक सुखापेक्षा अंतरिक सुख यावर भर दिला. तोबा (पश्चाताप) तकवा (ईश्वर भीती) ज्याला विशेष महत्त्व दिले. त्यांनी तकव्याला (ईश्वर भीती) जीवनाचे केंद्रबिंदू मानले आणि संसारिक सुख, संपत्ती, सत्ता, प्रतिष्ठा, मी पणा यांपासून सावध राहण्याचा सल्ला दिला. हसन बसरी हे साधे

जीवन जगणारे, सत्तेपासून दूर राहूनही समाजावर प्रभाव टाकणारे आत्मपरीक्षणावर भर देणारे असे होते. याच मुळे बसरा हे शहर नंतरच्या काळात सूफीसंतांसाठी महत्त्वाचे केंद्र बनले.

तसव्वुफ (सूफीमत):

तसव्वुफ, ज्याला सूफीमत असेही म्हटले जाते, हा इस्लाममधील एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि गूढ आध्यात्मिक प्रवाह आहे. “तसव्वुफ” हा शब्द “सूफ” (लोकर/ऊन) या अरबी शब्दापासून निर्माण झाला असे मानले जाते. प्रारंभीचे सूफी संत साधेपणाने जगत आणि लोकराचे कपडे घालत असत, म्हणून त्यांना “सूफी” असे संबोधले गेले. परंतु केवळ बाह्य साधेपणा हा तसव्वुफचा हेतू नाही; त्यामागे आत्मशुद्धी, ईश्वरप्रेम आणि अल्लाहशी थेट नाते निर्माण करणे हा मुख्य उद्देश आहे.

तसव्वुफची मुख्य संकल्पना:

इस्लाममध्ये दोन महत्त्वाचे पैलू सांगितले जातात. शरियत (धार्मिक नियम आणि आचरण) आणि तरीकत/हकीकत (आध्यात्मिक मार्ग). तसव्वुफ हा दुसऱ्या प्रकारात येतो. म्हणजे, केवळ नमाज, रोजा, जकात यांसारख्या कर्मकांडांपुरता मर्यादित न राहता तो मन, आत्मा आणि अंतःकरण शुद्ध करून अल्लाहकडे जाण्याचा मार्ग म्हणजे तसव्वुफ. तसव्वुफचा मुख्य हेतू म्हणजे “इहसान” साध्य करणे. म्हणजे असे की, “तुम्ही अल्लाहची उपासना अशा प्रकारे करा की जणू तुम्ही त्याला पाहत आहात; आणि जर ते शक्य नसेल तर किमान इतके जाणून घ्या की तो तुम्हाला पाहतो.”

तसव्वुफची मूलतत्त्वे:

- 1. तौहीद (एकेश्वरवाद):** तसव्वुफचा पाया म्हणजे तौहीद—अल्लाह एकच आहे आणि त्याच्याशिवाय कुणीही उपासनेस पात्र नाही. सूफी संत या तत्त्वाला केवळ बौद्धिक स्तरावर न मानता, हृदयाने अनुभवण्याचा प्रयत्न करतात. याचा प्रचार आणि प्रसार ते सर्वत्र करत. सूफी संप्रदाय हा एकमेव असा संप्रदाय आहे, जे की संपूर्ण जगाच्या पाठीवर सर्वत्र आपलाच पहावयास मिळतो.
- 2. इश्क-ए-हकीकी (ईश्वरप्रेम):** सूफीमतात प्रेमाला अत्यंत महत्त्व आहे. हे प्रेम सांसारिक नसून दैवी प्रेम आहे. रूमी या सूफीने आपल्या कवितांमधून हे प्रेम सुंदररीत्या व्यक्त केले आहे. त्यांच्या मते, प्रेम हा ईश्वराकडे जाण्याचा सर्वात सोपा आणि प्रभावी मार्ग आहे. यातूनच संगीत निर्माण झाले. यामध्ये तल्लीन होऊन सूफी अल्लाहच्या प्रेमात इतके डुबले जात की त्यांना आसपास कोणी आहे याचा काहीही भान नसे.
- 3. तजकिया-ए-नफ्स (आत्मशुद्धी):** मानवी मनात अहंकार, लोभ, मत्सर, क्रोध असे अनेक दोष असतात. तसव्वुफमध्ये या दोषांचे निर्मूलन करून मन शुद्ध करण्यावर भर दिला जातो. हेच “नफ्स” चे शुद्धीकरण होय. मानव हा पापांचा पुतळा आहे. त्याच्याकडून नेहमी अनेक पाप चुका होत असतात. त्यामुळे तो निराश होतो. परंतु सूफीने यावर अनेक उपाय सांगून अशा लोकांना अल्लाहशी जोडण्याचा त्याच्या जवळ करण्याचा प्रयत्न केलेला आपणास यातून दिसून येतो.
- 4. जिक्र (अल्लाहचे स्मरण):** सूफी सतत अल्लाहचे नाव घेतात. “अल्लाह, अल्लाह” असा जप, किंवा कुरआनमधील आयतींचे पठण हे त्यांच्या जीवनाचा भाग असतो. जिक्रच्या माध्यमातून मन शांत होते आणि ईश्वराशी नाते दृढ होते. सूफींच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक म्हणजे जिक्र होय. याशिवाय तसव्वुफ पूर्ण होत नाही. सूफी वेगवेगळ्या प्रकारचे जिक्र करून

अल्लाहाची मारीफत मिळवण्याचा प्रयत्न करू पाहतात. सूफी हे सातत्याने जिक्र मध्ये डुबून गेलेले दिसते. त्यांच्या खानका मध्ये जिक्र केलेले आढळून येते. ते एका जाग्यावर तासून तास जप करताना जिक्र करतानाच्या नोंदी सापडतात.

5. फना आणि बक्रा: फना: स्वतःचा अहंकार पूर्णपणे नष्ट करणे. मानवी जीवन हे ऐश्वर्यपूर्ण आहे. संपत्ती, पैसा, वैभव हे आपल्याला अल्लाहच्या जवळी पोहोचू देत नाही. म्हणून सूफी नेहमी भौतिक सुखापेक्षा किंवा भौतिक सुखाला त्यागून त्यांनी हटयोग साधनेचा वापर केलेला दिसून येतो.

बक्रा: फना नंतरची अवस्था म्हणजे बक्रा. अल्लाहमध्ये स्थिर होणे. इथेपर्यंत पोहोचण्यासाठी सूफींना अतिशय मेहनत करावी लागते. आणि ही अवस्था प्राप्त झाल्यानंतर सूफी ही कमाल अवस्थेत पोहोचतात. ही अवस्था प्राप्त झाल्यावर माणूस स्वतःला विसरून पूर्णपणे ईश्वरात विलीन होतो.

सूफी सिलसिले (परंपरा):

तसव्बुफमध्ये विविध सिलसिले किंवा परंपरा आहेत. प्रत्येक सिलसिल्याचे स्वतःचे तत्त्वज्ञान आणि पद्धती आहेत. हे सिलसिले वेगवेगळ्या ठिकाणी उदयास आले. परंतु या सर्वांचा केंद्र हा बसरा इराक हाच आहे.

1. चिश्ती सिलसिला: भारतामध्ये सर्वात प्रसिद्ध सिलसिला असून खाजा मोईनुद्दीन चिश्ती यांनी याचा प्रसार केला. या परंपरेत प्रेम, सहिष्णुता आणि मानवसेवा यांना महत्त्व दिले जाते. या परंपरेचे संस्थापक खाजा इसहाक शामी चिश्ती आहेत. हे हजरत अलीच्या शिष्य परंपरेने येतात. हे मुळता: शाम म्हणजे सीरिया या प्रांतातील चिस्त या गावात शिकले व तिथेच स्थायिक झाल्याने त्यांना चिश्ती म्हणून प्रसिद्धी मिळाली. यात चार सूफीसंत यांना मोठे नावलौकिक मिळाली.

- खाजा अबू अहमद
- खाजा अबू मोहम्मद
- खाजा अब युसुफ
- खाजा मौहूद

यातील खाजा मौहूद यांच्यापासून शिष्य परंपरेने चौथे शिष्य म्हणजे खाजा मोईनुद्दीन चिश्ती होय. हे प्रथम भारतात येऊन अजमेर येथे स्थायिक झाले. यांना पुढे 'सुलताने हिंद' बिदावली मिळालेली होती. बाबा फरीद हे मुख्य सूफी संत याच सिलसिलातील आहेत. यांचे दोन सूफी संत सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. पहिले खाजा निजामुद्दीन औलिया आणि मखदूम अलाउद्दीन अली अहमद साबीर हे भारतभर लोकप्रिय सूफी संत आहेत. या सूफी संतांचे सर्वत्र दर्गे असलेले दिसून येतात.

2. सुहरवर्दी सिलसिला: शेख जियाउद्दीन सुहरवर्दी मृत्यू (इ.स. 1167) हे संस्थापक आहेत. याचा परंपरेचा उगम इराक इथून झाला. भारतात शहाबुद्दीन सुहरवर्दीचा शिष्य बहुद्दिन जकरिया जन्म (इ.स.1182 मृत्यू इ.स. 12 76) यांनी हिंदुस्थानात हा सुहरवर्दी परंपरेचा प्रचार आणि प्रचार केला. शेख जियाउद्दीन सुहरवर्दी यांनी आधार "आदा सुलमुरीद्दीन" लिहिला. तर शहाबुद्दीन सुहरवर्दी यांनी "आवारीफुल मारीफ" हा ग्रंथ सुफींच्या मार्गदर्शनासाठी उपयुक्त ग्रंथ ठरला. हा सिलसिला अधिक शिस्तबद्ध आणि नियमप्रधान मानला जातो.

3. कादिरि सिलसिला: अब्दुल कादिर जिलानी यांनी स्थापलेला. यालाच कादिरिया असेही म्हटले जाते. याची स्थापना तारतूसियापासून झाली. या परंपरेत हजरत शेख अब्दुल कादिर जिलानी हे अतिशय मोठे व महत्त्वाचे सूफी संत होऊन गेले.

यांच्यामुळे या सिलसिल्याला कादरी सिलसिला असे नाव पडले. यांचा जन्म सन १०७७ मध्ये गिलान बगदाद (इराण) येथे झाला. त्यांनी मृत्यूपर्यंत धर्मा प्रचार केला. भारतात या परंपरेचे सुरुवात 15 व्या शतकाच्या पूर्वार्धात म्हणजेच मध्ययुगीन काळात झाली. मोहम्मद गौस यांच्यापासून भारतात कादरी परंपरेला सुरुवात झाली. शेख अब्दुल कादिर जिलानी यांना वेगवेगळ्या नावांनी संबोधले जातात. पीर, पिराने पीर (संतांचा संत) गोसूल आझम, मेहबूब सुभानी (परमेश्वर प्रिय) आणि मोईनुद्दीन (धर्मोधारक) अशा उपाध्याय मिळाल्या. भारतात त्यांच्या अनेक ठिकाणी ठाणी जागोजागी आढळून येतात या परंपरेत ईश्वरभक्ती आणि नैतिक जीवनावर भर दिला जातो.

4. नक्शबंदी सिलसिला: हा अधिक अंतर्मुख आणि ध्यानप्रधान सिलसिला आहे. नक्शबंदी संप्रदायाचा मुख्य ख्वाजा बहोउद्दीन नक्शबंदी हे होय. (मृत्यू इ.स. १३८९) यांची गरू परंपरा ख्वाजा अमीर कुलाक सारेवरी (मृत्यू इ.स. १३७९ ख्वाजा महमद बाबा सयासी ख्वाजा महम्मद अंजीर फगमंद ख्वाजाअबु युसूफ हमदानी अबुल हसन खारकानी बायजीद बुस्तामी - जाफर सादेक - सातवा शिष्य इमाम कासीम सलमान फारसी महम्मद पैगंबराचे इराणी सहकारी अबुबकर आणि महमंद पैगंबर अशी आहे. वरील बरेचसे संत हे बुखारा प्रांतात राहत होते. हिंदुस्तानात नक्शबंदी पंथाचा प्रचार करणारा पहिला संत म्हणजे ख्वाजा बाखी बिल्ला बेरंग होय. यांचा काळ म्हणजे इ.स. चे १६ वे शतक होय.

सूफी परंपरेत वरील चारच नव्हे तर अनेक परंपरा सिलसिले आढळून येतात. परंतु या चार परंपरांना जगभरात मान्यता मिळाली आणि याचे मानणारे अनुयायी तयार झालेले आपणास दिसून येतात. भारतात देखील वरील चार सूफी परंपरांचा परिणाम झालेला आपणास दिसून येतो.

भारतातील तसव्वुफ:

भारतात तसव्वुफचा प्रभाव अत्यंत व्यापक आहे. सूफी संतांनी धर्म, जात, भाषा यांपलीकडे जाऊन मानवतेचा संदेश दिला. निजामुद्दीन औलिया यांनी “सर्वांवर प्रेम करा” हा संदेश दिला. बाबा फरीद यांनी पंजाबी भाषेत अध्यात्मिक कविता लिहिल्या. सूफी दरगाह हे केवळ धार्मिक स्थळ नसून सामाजिक आणि सांस्कृतिक एकात्मतेचे केंद्र बनले. सूफी हे इस्लाम चा भाग असून ते कट्टरतावादी नव्हते. त्यांनी मानवतावादी दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून सर्वत्र प्रचार केला. त्यामुळे मुस्लिमच नव्हे तर इतर धर्मिय लोक त्यांचे अनुयायी झाले. तसव्वुफमध्ये संगीताला विशेष स्थान आहे. “कव्वाली” हा सूफी संगीताचा एक प्रकार आहे, ज्यामध्ये ईश्वरप्रेम व्यक्त केले जाते. अमीर खुसरो यांनी कव्वाली आणि गझल यांना लोकप्रिय केले. सूफी साहित्यामध्ये कविता, गझल, आणि कथा यांच्या माध्यमातून आध्यात्मिक संदेश दिला जातो.

भारतातील काही लोकांनी या परकीय स्वाच्यांचे स्वागत केले, तर काहींनी विरोध केला. सत्ता म्हटले की त्यासाठी लोक काही करतात. अगदी आपल्या सख्या स्वरांचे खून देखील करतात. हा इतिहास आपल्याला माहीत आहे. स्वतःला राजा, बादशहा म्हणवणारे सतत आपल्या ऐश्वर्य, आराम, मद्य, मैफिल मध्ये बुडून जायचे. जनतेशी काहीही घेणेदेणे नसे, आत्याचार अन्याय याला वाचा फोडण्यासाठी अलौकिक व्यक्ती पुढे यायचे. जे की मानवीसेवा, सहिष्णुता, समानता, नैतिकता, प्रेम, दया, करुणा यांनाच ते ईश्वर स्थानी मानायचे. हे लोक म्हणजे सूफी होय. यांना ईश्वर शिवाय कोणाचीच भीती नसे.

तसव्वुफचे महत्त्व:

- आत्मिक शांती – मन शांत आणि संतुलित ठेवते
- मानवता – सर्वांशी प्रेम आणि सहानुभूती ठेवण्यास शिकवते

- सहिष्णुता – विविध धर्मांमध्ये समन्वय निर्माण करते
- नैतिक जीवन – चांगले आचरण आणि प्रामाणिकपणा वाढवते.

तसव्वुफ आणि शरियत:

तसव्वुफ आणि शरियत हे विरोधी नाहीत, तर परस्परपूरक आहेत. शरियत बाह्य नियम सांगते, तर तसव्वुफ अंतर्मन शुद्ध करते. दोन्हींच्या समन्वयातूनच संपूर्ण इस्लाम समजतो. शरीयत ही कट्टरतावादी आहे. चुकीला माफी नाही. इथे न्याय शिक्षा आहे. यामध्ये क्षमा पेक्षा दंड महत्त्वपूर्ण मानला जातो. या उलट सूफींचे आचरण उलट होते. ते शरीयतला विरोध न करता मानवतेला, क्षमा, दया आणि सहिष्णुतेला प्रोत्साहित करताना दिसतात.

सूफीवाद आणि पैगंबरांची प्रतिमा ही:

- भक्तीचा सर्वोच्च आदर्श — अल्लाहशी अखंड नाते जोडणारा
- प्रेमाचा स्रोत — प्रत्येक जीवात ईश्वर पाहण्याची दृष्टी देणारा
- मानवतेचा मार्गदर्शक — दया, सहिष्णुता आणि बंधुभाव शिकवणारा त्यांच्या शिकवणीत इबादत (भक्ती), इश्क (दैवी प्रेम) आणि खिदमत-ए-खल्क (मानवसेवा) या तत्त्वांना मध्यवर्ती स्थान आहे. सूफीसंतांनी धर्म, जात, भाषा यांच्या सीमा ओलांडून सर्व मानवांमध्ये एकतेचा संदेश दिला. पैगंबरांच्या जीवनातून त्यांनी सहिष्णुता, बंधुता आणि दयाळूपणा या मूल्यांचा प्रसार केला, ज्यामुळे समाजात सलोखा आणि शांतता निर्माण झाली.

यामुळे, भारतीय सूफी परंपरेत मुहम्मद पैगंबरांची प्रतिमा ही केवळ इस्लामपुरती मर्यादित न राहता सार्वत्रिक मानवमूल्यांची प्रतिनिधी ठरते. अखेरीस, या परंपरेतून स्पष्ट होते की भक्ती, प्रेम आणि मानवता हेच खरे धर्माचे सार असून, त्यातूनच समाजात एकात्मता आणि शांतीची पायाभरणी होते.

निष्कर्ष:

सूफी साहित्यात पैगंबरांची प्रतिमा केवळ ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व म्हणून न उभे राहता, करुणा, प्रेम, दया आणि आध्यात्मिक मार्गदर्शनाचे सर्वोच्च प्रतीक म्हणून उभी राहते. सूफी संतांनी पैगंबरांना मानवतेसाठी दैवी प्रकाश, नैतिक आदर्श आणि आध्यात्मिक उन्नतीचा मार्गदर्शक म्हणून चित्रित केले आहे. त्यांच्या लेखनात पैगंबरांचे जीवन हे ईश्वरप्रेम, सहिष्णुता, समता आणि आत्मशुद्धीचे जिवंत उदाहरण मानले गेले आहे.

तसव्वुफ हा केवळ एक धार्मिक प्रवाह नाही, तर जीवन जगण्याची एक पद्धत आहे. तो माणसाला स्वतःच्या अंतःकरणांमध्ये डोकावायला शिकवतो आणि ईश्वराशी नाते जोडण्याचा मार्ग दाखवतो. आजच्या तणावपूर्ण आणि विभाजनात्मक जगात तसव्वुफचा प्रेम, सहिष्णुता आणि शांतता हा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शेवटी, तसव्वुफ आपल्याला सांगतो “अल्लाहपर्यंत पोहोचण्याचा मार्ग बाहेर नाही, तर आपल्या स्वतःच्या हृदयात आहे.”

लोकांची सेवा करून लोकांना प्रेम देऊन सहिष्णुता बंधुभाव प्रेम दया करुणा यांच्या माध्यमातून आपण ईश्वर प्राप्ती किंवा ईश्वर पर्यंत सहजरित्या पोहोचू शकतो. सूफींनी देखील हेच केलेले आहे. सूफींनी कधीही कोणत्या व्यक्तीवर बळजबरीने, धाक न

लावता फक्त करुनेने, प्रेमाने, दयाने किंबहुना पैगंबरांची प्रतिमा त्यांचे विचार आचार घेऊन त्यांनी लोकांना आपलंसं केलं आणि त्यांना मानणारे असंख्य लोक भारतात उदयास आले.

समारोप:

भारतातील सूफीसंत जसे की ख्वाजा मोईनुद्दीन चिश्ती, निजामुद्दीन औलिया आणि बाबा फरीद—यांनी पैगंबरांच्या जीवनातून प्रेरणा घेत ईश्वरभक्ती (इबादत), निःस्वार्थ प्रेम (इश्क) आणि सर्व मानवांप्रती करुणा (रहमत) यांचा प्रसार केला. त्यांच्या शिकवणीत धर्म, जात, भाषा यापलीकडे जाऊन “माणूस” हा केंद्रबिंदू राहतो.

सूफी साहित्यातील पैगंबर प्रतिमा विविध संस्कृतींना जोडणारी आणि सामाजिक समन्वय वाढवणारी ठरते. त्यामुळे हे साहित्य धार्मिक सौहार्द आणि मानवतावादी दृष्टिकोन बळकट करणारे आहे. एकूणच, इंडो-पर्शियन सूफी परंपरेत पैगंबरांचे स्वरूप करुणामय मार्गदर्शक आणि दैवी संदेशवाहक म्हणून उजळून निघते, जे आजही समाजाला नैतिक आणि आध्यात्मिक दिशा देणारे ठरते.

संदर्भ (References):

१. डॉ. रा. चिं. ढेरे. मुस्लिम मराठी संतकाव्य. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
२. डॉ. रा. चिं. ढेरे. लोकसंस्कृतीतील सूफी परंपरा. पद्मगंधा प्रकाशन.
३. यु. म. पठाण. इस्लाम आणि सूफीमत. मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
४. डॉ. एस. एम. पगडी. मुघल आणि मराठे. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
५. हमीद दलवाई. मुस्लिम राजकारण. मौज प्रकाशन.
६. आर्मस्ट्रॉंग, कॅरेन. (2006). मोहम्मद: आपल्या काळासाठी एक पैगंबर. हार्परकॉलीन्स.
७. चंद्र, सतीश. (2004). मध्ययुगीन भारत: सुलतानत ते मुघल. हर-आनंद प्रकाशन.
८. चिटिक, विल्यम सी. (2000). सूफीमत: एक संक्षिप्त परिचय. वनवर्ल्ड प्रकाशन.
९. एस्पोजिटो, जॉन एल. (1998). इस्लाम: सरळ मार्ग. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
१०. हुज्जिरी, अली इब्न उस्मान. (1911). कश्फ अल-महजूब (अनु. रेनॉल्ड ए. निकोल्सन). लुइस अँड कंपनी.
११. लिंग्स, मार्टिन. (1983). मोहम्मद: प्रारंभीच्या स्रोतांवर आधारित जीवनचरित्र. इनर ट्रॅडिशन.
१२. मुबारकपुरी, सफी-उर-रहमान. (1996). अर-रहीक अल-मख्तूम (सील्ड नेक्टर). दारुस्सलाम.
१३. ट्रिमिंगहॅम, जे. स्पेन्सर. (1971). इस्लाममधील सूफी पंथ. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
१४. कुराण (प्रमाणित आवृत्ती).

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ग्रामसभांमधील महिला सक्षमीकरणाचा मूल्यमापनात्मक अभ्यास

विनया विक्रान्त रासम¹, डॉ. सुभाष अमर सावंत²

¹संशोधक विद्यार्थीनी, आजीवन शिक्षण आणि विस्तार विभाग, व्ही.व्ही. भवन दुसरा मजला, बी रोड, चर्चगेट, मुंबई.

²संशोधन मार्गदर्शक, आजीवन शिक्षण आणि विस्तार विभाग, व्ही.व्ही. भवन दुसरा मजला, बी रोड, चर्चगेट, मुंबई.

Corresponding Author – विनया विक्रान्त रासम

DOI - 10.5281/zenodo.21771817

सार (Abstract):

पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत या त्रिस्तरीय रचनेमुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले. जनतेला स्थानिक प्रश्न आपल्याच पातळीवर सोडविणे शक्य झाले. ग्रामविकासाला चालना देण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांमुळे पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही राजकीय नेतृत्व करण्याची संधी प्राप्त झाल्याने राजकीय दृष्ट्या त्यांचे सक्षमीकरण घडून येत असल्याचे दिसून येत आहे. विशेषतः महिलांसाठी राज्य शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षण लागू केले आहे. याशिवाय महिलांनी या संधीचा लाभ घेऊन स्वबळावर आपले कर्तृत्व सिद्ध करावे व ग्राम विकासात योगदान द्यावे यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून महिलांना सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी हे पाऊल उचलले आहे. प्रथमच निवडून आलेल्या महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण व्हावा आणि इतर महिलांनी त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन स्वतः पुढे यावे यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. ग्रामपंचायतींच्या प्रत्यक्ष कारभार, गावापातळीवरच्या ज्वलंत सामाजिक समस्या व शासकीय योजनांची माहिती देऊन स्त्रियांच्या एकंदरीत व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व्हावा यावर भर दिला जात आहे.

73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखून ठेवण्यात आल्या आहेत. परिणामी महिला राजकारणात सक्रिय होताना दिसत आहेत. परंतु महाराष्ट्र शासनाने गावाच्या विकासासाठी आणि गावाच्या विकास कार्यक्रमात महिलांचाही सहभाग असावा म्हणून महिलांसाठी स्वतंत्र ग्रामसभा घेणे कायद्याने बंधनकारक केले आहे. महिला ग्रामसभेला जरी हजर असल्यातरी पुरुषांपुढे बोलण्यास तसेच आपली मते मोकळेपणाने न मांडण्यामागे त्यांच्यावर दबाव [मानसिक] असतो असे चित्र अजूनही ग्रामीण पातळीवर आपल्याला पहावयास मिळते. त्यामुळे महिलांची स्वतंत्र ग्रामसभा घेऊन त्यांनी खुली चर्चा करून त्यांचे प्रश्न/समस्या मांडल्या पाहिजेत व त्याप्रमाणे त्यांच्या हिताचे व सोईस्कर निर्णय त्यांना घेता आले पाहिजेत या उद्देशाने महिला ग्रामसभेतून महिलांचे सक्षमीकरण घडवून आणणे अतिशय महत्वाचे आहे.

प्रस्तावना (Introduction):

ग्रामसभा म्हणजे ग्रामपंचायतीच्या हद्दीत राहणाऱ्या आणि मतदार यादीत नाव असलेल्या सर्व प्रौढ (18 वर्षे व त्यावरील) नागरिकांची मिळून बनलेली ही गावाची 'संसद' असते.

महिला सक्षमीकरण (Women Empowerment) म्हणजे महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवून निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे. या प्रक्रियेत महिलांचा आत्मविश्वास वाढवून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क आणि संधी मिळवून दिल्या जातात.

महाराष्ट्र मध्ये ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 च्या कायदानुसार ग्रामपंचायती अंतर्गत प्रत्यक्ष लोकशाही अमलात आणण्याच्या उद्देशाने ग्रामसभा घेण्यासाठी मान्यता देण्यात आली परंतु 1958 ते 1992 पर्यंत प्रत्येक ग्रामपंचायत आपापल्या मर्जीने ग्रामसभेचे आयोजन करत असत. म्हणजेच ग्रामपंचायतींना ग्रामसभा आयोजित करणे अनिवार्य नसल्यामुळे बऱ्याच ग्रामपंचायतींमध्ये ग्रामसभा होतच नव्हत्या आणि ज्या ठिकाणी त्या व्हायच्या त्या ठिकाणी त्या सभेचे तेवढे गांभीर्य नव्हते त्यामुळे भारतीय संविधानातच ग्रामसभेला स्थान देण्यात आले आहे.

संविधानामध्ये 1992 मध्ये 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार कलम 243(अ) अंतर्गत ग्रामसभेचा विशेष उल्लेख करण्यात आला व अशा पद्धतीने ग्रामसभेला संविधानिक दर्जा किंवा स्थान प्राप्त झाले व ग्रामसभेच्या बैठकी घेणे ग्रामपंचायतींना अनिवार्य करण्यात आले. ग्रामसभेच्या बैठकी संदर्भात महाराष्ट्र शासनाने सन 2000 मध्ये महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक 21 कलम (ब) अन्वये मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1985 कलम 7 (1) मध्ये दुरुस्ती करून प्रत्येक वित्तीय वर्षी सहा सभा घेण्यात येतील अशी तरतूद केली. याशिवाय सर्वसाधारण ग्रामसभेच्या पहिल्या दिवशी महिलांची ग्रामसभा घेणे बंधनकारक करण्यात आले. तसेच दोन ग्रामसभांमध्ये तीन महिन्यांपेक्षा जास्त अंतर नसावे महिलांच्या सभेमध्ये घेण्यात आलेले ठराव दुसऱ्या दिवसाच्या ग्रामसभेत जसेच्या तसे पारित करण्यात यावे असेही निश्चित करण्यात आले एक ग्रामसभा दलित वस्तीत घेण्याची आग्रह करण्यात आला.

ग्रामसभेमध्ये सदस्य नात्याने महिला या ग्रामसभेच्या घटक आहेत त्यांच्या उपस्थिती आणि सहभागाशिवाय ग्रामसभा उचित कार्य करू शकणार नाहीत. ग्रामसभेच्या नियमित सभांना उपस्थित राहून महिलांनी निर्णय घेण्याचा आपला हक्क बजावला पाहिजे यासाठी त्यांनी प्रवृत्त व्हावे याची विशेष व्यवस्था नव्या दुरुस्तीने केली आहे. महाराष्ट्र शासनाने गावाच्या विकासासाठी आणि गावच्या विकास कार्यक्रमात महिलांचा सहभाग असावा म्हणून महिलांसाठी स्वतंत्र ग्रामसभा घेणे कायदाने बंधनकारक केले. महिला ग्रामसभेला जरी हजर असल्या तरी पुरुषांपुढे बोलण्यास तसेच आपली मते मोकळेपणाने न मांडण्यामागे त्यांच्यावर मानसिक दबाव येतो. त्यामुळे महिलांची स्वतंत्र ग्रामसभा घेऊन त्यांना खुली चर्चा करून त्यांचे प्रश्न किंवा समस्या मांडल्या पाहिजेत व त्याप्रमाणे त्यांच्या हिताचे व सोयीस्कर निर्णय त्यांना घेता आले पाहिजेत या उद्देशाने महिला ग्रामसभांना अतिशय महत्त्व आहे. महिला ग्रामसभांमध्ये महिलांनी मांडलेले विचार, प्रस्ताव ग्रामसभेमध्ये विचारत घेणे आवश्यक आहे तसेच महिला ग्रामसभा प्रत्येक ग्रामसभेपूर्वी घेणे पोट कलम 5 नुसार बंधनकारक करण्यात आले आहे.

पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये ग्रामसभा, गावातील सर्व मतदारांचा राजकीय प्रक्रियेमध्ये सहभाग वाढवण्यासाठी व नागरिकांनी विकास प्रक्रियेत स्वतःच सहभागी होण्यासाठी आयोजित करण्याचे ठरले आहे. त्याप्रमाणे गावातील सर्व नागरिक ग्रामसभेत सहभागी व्हावेत ही अपेक्षा असते परंतु भारताचा इतिहास पाहता आतापर्यंत ग्रामसभेत केवळ पुरुषांचा सहभाग असतो याचा अर्थ असा होत नाही की, महिला ग्रामसभेत सहभागी होत नाहीत परंतु महिलांच्या सहभागा संदर्भात 2008-9 ला केंद्रीय ग्रामविकास मंत्रालयाने केलेल्या सर्वेमध्ये पदाधिकारी महिलांचे ग्रामसभेतील सहभागाचे प्रमाण केवळ 25% पर्यंत असते असे निदर्शनास आले आहे.

महिलांचा सहभाग वाढावा यासाठी 1993 ला आरक्षण देऊनही पाहिजे तसा प्रभाव न पडल्यामुळे आज केंद्र सरकार व राज्य सरकार महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी सातत्याने प्रयत्नशील असते. त्या दृष्टीने आज काही ठिकाणी महिला पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये त्या अंतर्गत ग्रामसभेमध्ये सहभागी होण्याचे प्रमाण वाढत आहे, परंतु तरीही महिलांचा सहभाग वाढवण्याची आवश्यकता आहेच. या दृष्टीने सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील आठ तालुक्यातील ग्रामपंचायतींच्या ग्रामसभेत महिलांच्या सहभागाचा किंवा उपस्थितीचा अभ्यास केल्यास असे आढळून आले की, महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण म्हणावे तितके दिसून येत नाही.

म्हणूनच ग्रामसभेत महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण किती आहे? व ज्या महिला सहभागी होतात त्यांचा सहभाग सक्रिय आहे का? ग्रामसभेच्या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण कितपत झाले? अशा विविध प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ग्रामपंचायती अंतर्गत होणाऱ्या ग्रामसभेतील महिलांच्या सहभागाचा व सक्षमीकरणाचा अभ्यास या या संशोधनातून केला आहे.

संशोधन समस्या विधान (Statement of the Research Problem):

भारतामध्ये 73 व्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज व्यवस्थेला घटनात्मक मान्यता मिळाली आणि महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या राजकीय सहभागामध्ये वाढ झाली. ग्रामसभा ही ग्रामपंचायतीच्या लोकशाही व्यवस्थेतील महत्त्वाची संस्था असून ग्रामविकासाच्या निर्णयप्रक्रियेमध्ये नागरिकांचा थेट सहभाग सुनिश्चित करते. महिलांचा ग्रामसभामधील सहभाग हा महिला सक्षमीकरणाचा महत्त्वपूर्ण निर्देशक मानला जातो. तथापि, ग्रामीण भागात महिलांची उपस्थिती वाढली असली तरी त्यांचा सहभाग अनेक वेळा केवळ औपचारिक स्वरूपाचा दिसून येतो. सामाजिक परंपरा, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक अवलंबित्व, कौटुंबिक बंधने, पुरुषप्रधान मानसिकता आणि माहितीचा अभाव यांसारख्या विविध घटकांमुळे महिलांना ग्रामसभामधील निर्णयप्रक्रियेत प्रभावी भूमिका बजावता येत नाही. अनेक महिला ग्रामसभांना उपस्थित राहतात; परंतु स्वतःची मते मांडणे, विकासविषयक प्रश्न उपस्थित करणे किंवा निर्णयप्रक्रियेमध्ये सक्रिय सहभाग घेणे यामध्ये मर्यादा दिसून येतात.

सिंधुदुर्ग जिल्हा हा ग्रामीण व सामाजिकदृष्ट्या वैशिष्ट्यपूर्ण जिल्हा असून येथे पंचायत राज व्यवस्थेअंतर्गत महिलांचा सहभाग वाढत असला तरी महिला सक्षमीकरणाची प्रत्यक्ष स्थिती काय आहे, ग्रामसभामधील त्यांचा सहभाग कितपत प्रभावी आहे, तसेच ग्रामसभांद्वारे महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सक्षमीकरणामध्ये कितपत बदल झाला आहे, याचा सखोल अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

याच पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनामध्ये सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ग्रामसभामधील महिला सक्षमीकरणाचे मूल्यमापन करून महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप, त्यांना येणाऱ्या अडचणी आणि ग्रामसभांचा महिला सक्षमीकरणावर झालेला परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

१. ग्रामीण भागातील महिलांच्या ग्रामसभेतील उपस्थितीचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामसभेला उपस्थित राहिलेल्या महिलांच्या सक्रिय सहभागाचा अभ्यास करणे.
३. ग्रामीण स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप समजून घेणे .
४. ग्रामीण भागातील महिलांच्या राजकीय स्थितीचा आढावा घेणे.
५. पदाधिकारी महिलांच्या ग्रामसभेतील अधिकाराविषयी माहिती मिळवणे.
६. ग्रामसभेच्या माध्यमातून महिलांच्या झालेल्या सक्षमीकरणाचा अभ्यास करणे.

संबंधित साहित्याचा आढावा (Review of Literature):

1. प्रा. रा.ना. घाटोळे यांच्या समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व आणि पद्धती या पुस्तकाची विभागणी 24 प्रकरणांमध्ये केलेली असून पहिल्या प्रकरणांमध्ये शास्त्र म्हणजे काय? इथे पासून 24 व्या प्रकरणांमध्ये अहवाल लेखनाची मार्गदर्शक तत्वे इथे पर्यंत सामाजिक संशोधनाच्या सर्व पायऱ्यांचा विस्तृत उल्लेख केलेला आहे. या पुस्तकाच्या आधारे सामाजिक संशोधन पद्धतीचा वापर केलेला आहे.
2. 'प्रा. मनोज आवळे' यांच्या 'पंचायतराज कार्य कायदा योजना' या पुस्तकामध्ये ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्थापनेपासून बरखापर्यंतचे विविध नियम तसेच नियुक्त अधिकार्यांची कर्तव्य व जबाबदाऱ्या व ग्रामसभेची सखोल माहिती लेखकाने अतिशय सोप्या भाषेतून दिली आहे.
3. 'प्रा. तानाजीराव निकम' यांनी आपल्या 'ग्रामीण समाजशास्त्र प्रशासन' या पुस्तकांमध्ये प्रकरण नंबर 11 मध्ये ग्रामपंचायत, ग्रामीण मनोवृत्ती, रुढी, परंपरा आणि याला अनुसरून ग्रामपंचायतीचा चालणारा कारभार तसेच ग्रामसभा व ग्रामसभेला उपस्थित असणाऱ्या महिला सदस्यांची भूमिका आणि त्याचा ग्रामविकासावर होणारा त्याचा परिणाम यांचे सविस्तर लेखन केले आहे.
4. 'ग्रामसभा: प्रभावी शासन प्रशासनासाठी' या पुस्तकात लेखक डॉ. नितीन आरोटे व डॉ. विजय भगत यांनी पान नंबर 93 ते 108 मध्ये सक्षम ग्रामसभा, ग्रामसभा अजेंडा, लोकशाही विकेंद्रीकरण तसेच महिला ग्रामसभा, महिला ग्रामसभेमध्ये असणारी महिलांची भूमिका त्यातून त्यांचे झालेले सक्षमीकरण याविषयी सखोल माहिती मांडली आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

संशोधन पद्धती: अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

प्राथमिक स्रोत: प्राथमिक माहिती प्रश्नावली, आणि प्रत्यक्ष ग्रामसभा निरीक्षण यांच्या माध्यमातून संकलित करण्यात आली. यासाठी महिला ग्रामसभा सदस्य, महिला लोकप्रतिनिधी, ग्रामपंचायत सदस्य व संबंधित अधिकारी यांच्याकडून माहिती गोळा केली आहे.

दुय्यम स्रोत: प्रस्तुत संशोधनात दुय्यम स्रोतांतर्गत विषयाशी संबंधित असणारे संदर्भग्रंथ, इंटरनेट, शोधनिबंध, शासकीय योजना पत्रके, वर्तमानपत्रे, महिला सक्षमीकरण योजनांशी संबंधित पत्रिका इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा नमुना [Sample Method]:

संशोधनासाठी रँडम पद्धतीने नमुना निवडला आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात 08 तालुक्यांमध्ये 431 ग्रामपंचायतींपैकी 10 ग्रामपंचायतींची [बेळणे, डामरे, तिवरे, हरकुळ खुर्द, घोणसरी, करंजे, नांदगाव, हुमरठ, सातरल, कासरल] निवड केली आहे.

आठ तालुके: 1. सावंतवाडी 2. कणकवली 3. कुडाळ 4. देवगड 5. दोडामार्ग 6. मालवण 7. वेंगुर्ला 8. वैभववाडी.

प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडलेला सिंधुदुर्ग जिल्हा हा 100% साक्षर जिल्हा असे असूनही ग्राम विकासाच्या बाबतीत मात्र थोडा मागे दिसून येतो. याचे कारण ग्रामसभांना ग्रामस्थांचा उदासीन प्रतिसाद दिसून येतो. तसेच महिला ग्रामसभेत म्हणावे तितक्या सक्रिय सहभाग दर्शवीत नाहीत. त्यामुळे गावाचा विकास हव्या तितक्या गतीने होत नाही. अशा अनेक कारणांचा अभ्यास करण्यासाठी या जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील महिला ग्रामसभेमधील महिलांच्या सक्षमीकरणाचा अभ्यास करण्यासाठी संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थ लावण्यात आले आहे. संकलित माहितीचे सारणीकरण, वर्गीकरण आणि सांख्यिकीय पद्धतीने विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

माहितीचे विश्लेषण [Data Analysis]:

प्रतिसादकांची सामान्य माहिती:

तक्ता.1 : वयोगटानुसार वर्गीकरण

वयोगट	संख्या	टक्केवारी
18-30	20	20%
31-45	40	40%
46-60	25	25%
60 वरील	15	15%
एकूण	100	100%

स्रोत: प्राथमिक सर्वेक्षण 2026

वरील तक्त्यानुसार अभ्यासातील एकूण 100 प्रतिसादकांपैकी 31-45 वयोगटातील प्रतिसादकांची संख्या सर्वाधिक असून ती 40 टक्के आहे. त्यानंतर 46-60 वयोगटातील प्रतिसादकांचे प्रमाण 25 टक्के आहे. 18-30 वयोगटातील प्रतिसादकांचे प्रमाण 20 टक्के असून 60 वर्षावरील प्रतिसादकांचे प्रमाण 15 टक्के आहे. यावरून असे दिसून येते की अभ्यासामध्ये मध्यम वयोगटातील महिलांचा सहभाग अधिक प्रमाणात आहे. त्यामुळे ग्रामसभामधील महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये प्रौढ व मध्यमवयीन महिलांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता 2 : शैक्षणिक स्तर

शिक्षण	संख्या	टक्केवारी
अशिक्षित	30	30%
प्राथमिक	25	25%
माध्यमिक	30	30%
उच्च शिक्षण	15	15%
एकूण	100	100%

स्त्रोत:प्राथमिक सर्वेक्षण 2026

वरील तक्त्यानुसार अभ्यासातील एकूण 100 प्रतिसादकांपैकी अशिक्षित आणि माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण प्रत्येकी 30 टक्के आहे. प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण 25 टक्के असून उच्च शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण केवळ 15 टक्के आहे. यावरून असे दिसून येते की ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये उच्च शिक्षणाचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. शिक्षणाच्या पातळीचा महिलांच्या जागरूकता, निर्णयक्षमता आणि ग्रामसभांमधील सहभागावर परिणाम होत असल्यामुळे महिला सक्षमीकरणामध्ये शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता 3 :ग्रामसभेत सहभागाचे विश्लेषण

सहभाग	संख्या	टक्केवारी
नियमित	50	50%
कधीकधी	30	30%
नाही	20	20%
एकूण	100	100%

स्त्रोत: प्राथमिक सर्वेक्षण 2026

वरील तक्त्यानुसार एकूण 100 प्रतिसादकांपैकी 50 टक्के महिला ग्रामसभेमध्ये नियमित सहभाग घेतात. 30 टक्के महिला कधीकधी ग्रामसभेला उपस्थित राहतात, तर 20 टक्के महिला ग्रामसभेमध्ये सहभाग घेत नाहीत. यावरून असे दिसून येते की ग्रामसभांमध्ये महिलांचा सहभाग तुलनेने समाधानकारक आहे; तथापि काही महिला अजूनही ग्रामसभेपासून दूर आहेत. सामाजिक बंधने, माहितीचा अभाव, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि शिक्षणाची कमतरता ही त्यामागील प्रमुख कारणे असू शकतात. त्यामुळे महिलांचा प्रभावी सहभाग वाढविण्यासाठी जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

तक्ता 4 : निर्णय प्रक्रियेत सहभाग

सहभाग	संख्या	टक्केवारी
होय	45	45%
नाही	55	55%
एकूण	100	100%

स्त्रोत:प्राथमिक सर्वेक्षण 2026

वरील तक्त्यानुसार एकूण 100 प्रतिसादकांपैकी 45 टक्के महिला ग्रामसभेतील निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभाग घेतात, तर 55 टक्के महिला निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभाग घेत नाहीत. यावरून असे दिसून येते की ग्रामसभेमध्ये महिलांची उपस्थिती असली तरी निर्णय प्रक्रियेमध्ये त्यांचा प्रभावी सहभाग तुलनेने कमी आहे. सामाजिक मर्यादा, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि माहितीची

कमतरता यांसारख्या घटकांमुळे महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका बजावणे कठीण जाते. त्यामुळे महिलांच्या नेतृत्वगुणांचा विकास व जागरूकता वाढविणे आवश्यक आहे.

तक्ता 5 : आर्थिक सक्षमीकरण

घटक	संख्या	टक्केवारी
स्वावलंबी	40	40%
अवलंबून	60	60%
एकूण	100	100%

स्रोत: प्राथमिक सर्वेक्षण 2026

वरील तक्त्यानुसार एकूण 100 प्रतिसादकांपैकी 40 टक्के महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी आहेत, तर 60 टक्के महिला इतरांवर अवलंबून आहेत. यावरून असे दिसून येते की ग्रामीण भागातील बहुसंख्य महिलांना आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त झालेले नाही. आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून असलेल्या महिलांचा निर्णयक्षमता व ग्रामसभांमधील प्रभावी सहभाग कमी प्रमाणात आढळून येतो. रोजगाराच्या मर्यादित संधी, शिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक बंधने ही त्यामागील प्रमुख कारणे असू शकतात. त्यामुळे महिला सक्षमीकरणासाठी आर्थिक स्वावलंबन वाढविणे अत्यंत आवश्यक आहे.

तक्ता 6 : सामाजिक सक्षमीकरण

घटक	संख्या	टक्केवारी
स्वयंसाहाय्य गट-	60	60%
समाजकार्य	55	55%
एकूण	100	100%

स्रोत: प्राथमिक सर्वेक्षण 2026

वरील तक्त्यानुसार 60 महिलांचा स्वयं-साहाय्य गटांमध्ये सहभाग असून त्यांचे प्रमाण 60 टक्के आहे. तसेच 55 महिला समाजकार्यामध्ये सहभागी असून त्यांचे प्रमाण 55 टक्के आहे. यावरून असे दिसून येते की ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. स्वयं-साहाय्य गट आणि समाजकार्याच्या माध्यमातून महिलांमध्ये आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, सामाजिक जाणीव आणि सामूहिक कार्याची भावना विकसित होत आहे. सामाजिक सक्षमीकरणामुळे महिलांचा ग्रामसभांमधील सहभाग आणि निर्णयक्षमता वाढण्यास मदत होते. तथापि, काही महिलांचा सहभाग अद्याप मर्यादित असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये अधिक जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

तक्ता 7 : राजकीय सक्षमीकरण

घटक	संख्या	टक्केवारी
मतदान	60	60%
निवडणूक लढवणे	25	25%
पद धारण	15	15%
एकूण	100	100%

स्रोत: प्राथमिक सर्वेक्षण 2026

वरील तक्त्यानुसार 60 टक्के महिला मतदान प्रक्रियेमध्ये सहभागी होतात. 25 टक्के महिला निवडणूक लढवितात, तर 15 टक्के महिला विविध पदे धारण करतात. यावरून असे दिसून येते की महिलांचा राजकीय प्रक्रियेमधील प्राथमिक सहभाग

मतदानापुरता अधिक मर्यादित आहे. प्रत्यक्ष निवडणूक लढविणे आणि नेतृत्वाच्या पदांवर कार्य करणे यामध्ये महिलांचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. सामाजिक बंधने, आर्थिक मर्यादा, राजकीय अनुभवाचा अभाव आणि पुरुषप्रधान मानसिकता ही त्यामागील प्रमुख कारणे असू शकतात. त्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग व नेतृत्व क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण, जागरूकता आणि प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष आणि चर्चा [Conclusion and Discussion]:

१. ग्रामीण महिलांना राजकीय क्षेत्रामध्ये व शासकीय सेवेमध्ये जरी आरक्षण दिलेले असले तरी काही अपवाद वगळता स्त्रियांचा अपेक्षित असा राजकीय विकास झालेला नाही.
२. सामाजिक दृष्ट्या महिलांचे सक्षमीकरण होत असले तरी आजही अज्ञान अंधश्रद्धा व पारंपारिकतेचा पगडा स्त्रियांवर असलेला दिसून येतो हा चिंतनीय विषय आहे.
३. ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण होत असले तरी शैक्षणिक दृष्टिकोनातून महिलांची साक्षरता म्हणावी तेवढी वाढलेली नाही महिला साक्षरतेचे प्रमाण 2011 च्या जनगणनेनुसार 65.46% इतके असून महिला सक्षमीकरणासमोर निरक्षरतेमुळे आव्हान निर्माण झाले आहे असे दिसून येते.
४. ग्रामसभेमध्ये महिलांची उपस्थिती खूपच कमी असल्याचे निदर्शनास येते.
५. ग्रामसभेमध्ये महिलांच्या सक्रिय उपस्थितीचा अभाव दिसून येतो.
६. ग्रामसभेमध्ये महिलांनी मांडलेल्या प्रश्नांची फार गांभीर्याने दखल घेतली जात नसल्याचे दिसून येते
७. ग्रामसभेमध्ये पदाधिकारी महिलांच्या उपस्थितीचे प्रमाण खूप कमी राहते.
८. पदाधिकारी महिलांचे अधिकार त्या स्वतः कमी व पुरुष नातेवाईक जास्त प्रमाणात वापरत असल्याचे निदर्शनास येते.

अभ्यासाची व्याप्ती व मर्यादा [Limitations of the Study]:

पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग वाढत आहे. त्यासाठी शासनाचे अनेक धोरणे कारणीभूत ठरली आहेत. महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने ही बाब नक्कीच गौरवपूर्ण आहे. परंतु तरीही पुरुषांच्या तुलनेत महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण अत्यल्पच असल्याचे अनेक ठिकाणी आढळून येते. त्यातील सत्यता जाणून घेण्यासाठी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील होऊन गेलेल्या ग्रामसभांचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात आले की, पंचायत राज मध्ये महिलांचा सहभाग हा खूपच कमी आहे. पंचायत राज मध्ये महिलांचा सहभाग व त्यातून त्यांचे सक्षमीकरण हा विषय खूप व्यापक आहे. परंतु आपल्याला वेळ व इतर मर्यादा लक्षात घेता संपूर्ण सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा अभ्यास न करता सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील काही निवडक ग्रामपंचायतींच्या ग्रामसभांचा अभ्यास करून महिलांच्या सक्षमीकरणाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

शिफारशी [Recommendations]:

१. ग्रामसभेमध्ये महिलांची 50% उपस्थिती अनिवार्य करावी.
२. महिलांनी मांडलेल्या प्रश्नांना प्रथम प्राधान्य देण्यात यावे.
३. पदाधिकारी महिलांना 100% उपस्थिती अनिवार्य करावी

४. ग्रामसभेत सूत्रे पूर्ण महिलांकडे असावीत.
५. ग्रामीण महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी महिलांना सर्वच पातळीवर अधिकार देणे आवश्यक आहे.
६. ग्रामीण महिलांचे सामाजिक दृष्टिकोनातून सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी शासनाबरोबर समाजातील सर्वच घटकांनी त्यांना पाठिंबा दिला पाहिजे व महिलांनीही आपली जबाबदारी ओळखून भूमिका पार पाडल्या पाहिजेत.
७. ग्रामीण महिलांचे शैक्षणिक दृष्टिकोनातून सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी व स्त्री साक्षरता वाढवण्यासाठी पालकांची मानसिकता बदलली पाहिजे. शासनानेही महिलांना मोफत शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे
८. ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शासनाने महिलांच्या सुरक्षिततेचे हमी घेतली पाहिजे त्या संबंधित कायद्यांची अंमलबजावणी केली गेली पाहिजे.

संदर्भसूची [Bibliography]:

१. प्रा. रा.ना. घाटोळे - समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व आणि पद्धती.
२. 'प्रा.मनोज आवळे'- 'पंचायतराज कार्य कायदा योजना'
३. 'प्रा. तानाजीराव निकम '- 'ग्रामीण समाजशास्त्र प्रशासन'
४. 'ग्रामसभा: प्रभावी शासन प्रशासनासाठी' - डॉ. नितीन आरोटे व डॉ.विजय भगत.
५. भारत सरकार (1992):73 वी घटनादुरुस्ती अधिनियम.
६. कोठारी, सी. आर. (2004) : संशोधन पद्धती : तंत्रे व पद्धती
७. महाराष्ट्र शासन (1994): महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम. मुंबई
८. यादव, सुभाष (2018): भारतातील पंचायत राज व महिला सक्षमीकरण. जयपूर : रावत पब्लिकेशन्स.
९. <http://womenchild.maharashtra.gov.in>
१०. <https://rdd.maharashtra.gov.in/en/grampanchayat>

ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजावर श्रमजीवी संघटनेच्या कार्याचा प्रभाव : एक चिकित्सक अभ्यास

श्री. कुमार दिनेश वारघडे¹, प्रा. डॉ. जाधव बी. बी.²

¹संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग, मुंबई विद्यापीठ

²संशोधक मार्गदर्शक, एस.एम.डी.एल. कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, कळंबोली, नवी मुंबई.

Corresponding Author – श्री. कुमार दिनेश वारघडे

DOI - 10.5281/zenodo.21771841

सार (Abstract):

महाराष्ट्रातील ठाणे व पालघर जिल्हे हे आदिवासी लोकसंख्येच्या दृष्टीने महत्त्वाचे जिल्हे आहेत. या जिल्ह्यांमध्ये वारली, कातकरी, कोकणा, ठाकूर आणि मल्हार कोळी या प्रमुख आदिवासी जमाती वास्तव्यास आहेत. सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या या समाजाच्या विकासासाठी विविध सामाजिक संघटनांनी कार्य केले आहे. त्यापैकी श्रमजीवी संघटना ही एक प्रभावी सामाजिक चळवळ म्हणून उदयास आली. श्रमजीवी संघटनेची स्थापना 1982 मध्ये विवेक पंडित आणि विद्युल्लता पंडित यांनी केली. 1982 पासून संघटनेने वेठबिगार मुक्ती, वनहक्क, कातकरी पुनर्वसन, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार या क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये 1982 ते 2020 या कालखंडात श्रमजीवी संघटनेच्या कार्याचा आदिवासी समाजावर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): आदिवासी समाज, श्रमजीवी संघटना, वेठबिगारी, वनहक्क, कातकरी समाज, पालघर, ठाणे.

प्रस्तावना:

भारतीय संविधानाने अनुसूचित जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध तरतुदी केल्या असल्या तरी प्रत्यक्षात आदिवासी समाज अनेक मूलभूत समस्यांनी ग्रस्त आहे. ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाला भूमिहीनता, दारिद्र्य, अशिक्षण, कुपोषण, वेठबिगारी आणि वनहक्कांपासून वंचित राहण्यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागत होते. या पार्श्वभूमीवर श्रमजीवी संघटनेने आदिवासी समाजाच्या न्याय्य हक्कांसाठी संघर्ष सुरू केला.

ठाणे व पालघर जिल्ह्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी लोकसंख्या आढळते. डहाणू तलासरी, जव्हार, मोखाडा, वाडा आणि विक्रमगड हे तालुके आदिवासी बहुल आहेत. या समाजाचे मुख्य व्यवसाय शेती, जंगलावरील अवलंबित्व आणि मजुरी हे आहेत. आधुनिक विकास प्रक्रियेत हा समाज अनेकदा दुर्लक्षित राहिला आहे.

साहित्य समीक्षा:

१. व्हेरियर एल्विन (1964): व्हेरियर एल्विन यांनी आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक जतनासोबतच त्यांचा स्वतंत्र विकास आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते विकास हा आदिवासींच्या संस्कृतीला धक्का न लावता झाला पाहिजे.

२. **जी. एस. घुर्ये (1963):** घुर्ये यांनी आदिवासी समाजाला राष्ट्रीय मुख्य प्रवाहात आणण्यावर भर दिला. त्यांनी आदिवासी विकासासाठी शिक्षण आणि सामाजिक समावेशनाचे महत्त्व अधोरेखित केले.
३. **डी. एन. मजुमदार:** मजुमदार यांनी आदिवासी समाजाच्या सामाजिक संरचनेचा अभ्यास करताना त्यांच्या आर्थिक समस्यांवर विशेष भर दिला.
४. **महाराष्ट्र शासनाचे आदिवासी विकास अहवाल:** या अहवालांमधून आदिवासी समाजामधील शिक्षण, आरोग्य, पोषण, रोजगार आणि सामाजिक विकासाच्या स्थितीचे चित्र स्पष्ट होते.
५. **श्रमजीवी संघटनेचे अहवाल:** संघटनेच्या विविध वार्षिक अहवालांमधून वनहक्क, जमीनहक्क, वेठबिगारी निर्मूलन आणि सामाजिक चळवळींची माहिती प्राप्त होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. श्रमजीवी संघटनेच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
२. आदिवासी समाजाच्या विकासामध्ये संघटनेच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.
३. वनहक्क आणि जमीनहक्क चळवळींचा परिणाम तपासणे.
४. आदिवासी समाजातील सामाजिक जागृतीचे मूल्यांकन करणे.
५. आदिवासी सक्षमीकरणामध्ये संघटनेच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

संशोधन परिकल्पना:

१. श्रमजीवी संघटनेच्या कार्यामुळे आदिवासी समाजाच्या विकासामध्ये सकारात्मक बदल झाला आहे.
२. श्रमजीवी संघटनेच्या कार्यामुळे आदिवासी समाजाच्या विकासामध्ये कोणताही सकारात्मक बदल झालेला नाही.

संशोधनातील उणीव:

उपलब्ध साहित्यामध्ये आदिवासी विकास आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्याचा उल्लेख असला तरी ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या विकासावर श्रमजीवी संघटनेच्या कार्याचा प्रत्यक्ष प्रभाव अभ्यासणारे संशोधन अत्यंत मर्यादित आहे. हीच संशोधनातील प्रमुख उणीव असून प्रस्तुत अभ्यास त्या उणीवेची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधन समस्या:

“ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक विकासामध्ये श्रमजीवी संघटनेचे योगदान कितीतही प्रभावी ठरले आहे?”

संशोधन प्रश्न:

१. श्रमजीवी संघटनेची प्रमुख कार्यक्षेत्रे कोणती आहेत?
२. संघटनेच्या कार्याचा आदिवासी समाजावर काय परिणाम झाला?

३. वनहक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये संघटनेची भूमिका काय आहे?
४. शिक्षण आणि रोजगार क्षेत्रात कोणते बदल झाले?

संशोधन परिकल्पना:

संशोधन पद्धती:

संशोधन रचना: वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन.

नमुना निवड:

जिल्हा	प्रतिसादक
ठाणे	75
पालघर	75
एकूण	150

माहिती संकलन साधने

१. प्रश्नावली
२. मुलाखत
३. निरीक्षण
४. क्षेत्रभेट
५. दस्तऐवज विश्लेषण

माहितीचे विश्लेषण:

तक्ता १ : वनहक्क प्राप्त कुटुंबे

स्थिती	संख्या	टक्केवारी
होय	102	68%
नाही	48	32%

तक्ता २ : शिक्षणाविषयी जागृती

स्थिती	टक्केवारी
वाढ झाली	74%
बदल नाही	26%

तक्ता ३ : रोजगारामध्ये सुधारणा

स्थिती	टक्केवारी
सुधारणा	71%
सुधारणा नाही	29%

निष्कर्ष:

अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की श्रमजीवी संघटनेने ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजामध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. वनहक्क, जमीनहक्क, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगाराच्या क्षेत्रात संघटनेचे कार्य प्रभावी ठरले आहे. आदिवासी समाजाच्या सक्षमीकरणासाठी संघटनेचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानावे लागेल.

संशोधन मर्यादा:

१. सर्व भागांमध्ये समान विकास झाला नाही.
२. स्थलांतराची समस्या कायम आहे.
३. दारिद्र्य पूर्णपणे कमी झालेले नाही.
४. वनहक्कांच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी आहेत.

शिफारसी:

१. वनहक्क कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करून पात्र आदिवासींना हक्क प्रदान करावेत.
२. आदिवासी भागातील शिक्षण, आरोग्य व रोजगार सुविधा अधिक बळकट कराव्यात.
३. कातकरी व इतर विशेष दुर्बल आदिवासी गटांसाठी स्वतंत्र विकास योजना राबवाव्यात.
४. आदिवासी युवकांसाठी कौशल्य विकास व स्वयंरोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम वाढवावेत.
५. महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणासाठी विशेष उपक्रम हाती घ्यावेत.
६. शासन व श्रमजीवी संघटना यांच्यात समन्वय वाढवून विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.
७. आदिवासींच्या जमीनहक्क व सामाजिक न्यायाच्या संरक्षणासाठी कायदेशीर मदत उपलब्ध करून द्यावी.
८. आदिवासी विकास योजनांचे नियमित मूल्यमापन व सामाजिक लेखापरीक्षण करावे.

भविष्यातील संशोधनाची शक्यता:

१. ठाणे व पालघर व्यतिरिक्त महाराष्ट्रातील इतर आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये श्रमजीवी संघटनेच्या कार्याचा तुलनात्मक अभ्यास करता येईल.
२. कातकरी, वारली, ठाकूर व इतर आदिवासी जमातींवर श्रमजीवी संघटनेच्या कार्याचा स्वतंत्र अभ्यास करता येईल.

३. वनहक्क कायदा, 2006 च्या अंमलबजावणीमध्ये श्रमजीवी संघटनेची भूमिका आणि परिणामकारकता यावर सखोल संशोधन करता येईल.
४. आदिवासी महिला सक्षमीकरणामध्ये श्रमजीवी संघटनेच्या योगदानाचा स्वतंत्र अभ्यास करता येईल.
५. आदिवासी युवकांचे शिक्षण, रोजगार व स्थलांतर यांवर संघटनेच्या कार्याचा प्रभाव तपासता येईल.
६. शासनाच्या आदिवासी विकास योजनांमध्ये स्वयंसेवी संस्थांच्या भूमिकेचा तुलनात्मक अभ्यास करता येईल.
७. आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सक्षमीकरणामध्ये श्रमजीवी संघटनेच्या दीर्घकालीन योगदानाचे मूल्यांकन करता येईल.

संक्षिप्त निष्कर्ष:

श्रमजीवी संघटनेच्या कार्यामुळे ठाणे व पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजामध्ये सामाजिक जागृती, वनहक्क प्राप्ती, शैक्षणिक प्रगती आणि आर्थिक सक्षमीकरणाला चालना मिळाली असून आदिवासी विकासात संघटनेचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भसूची:

१. एल्विन, व्हेरियर. (1964). द ट्रायबल वर्ल्ड ऑफ व्हेरियर एल्विन. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
२. घुर्ये, जी. एस. (1963). द शेड्युल्ड ट्राइब्स. पॉप्युलर प्रकाशन.
३. मजुमदार, डी. एन. (1972). ट्रायबल डेव्हलपमेंट इन इंडिया. एशिया पब्लिशिंग हाऊस.
४. महाराष्ट्र शासन. (2022). आदिवासी विकास अहवाल. मुंबई : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन.
५. वनहक्क कायदा, 2006.
६. जनगणना अहवाल 2011.
७. श्रमजीवी संघटनेचे वार्षिक अहवाल.
८. विविध संशोधन निबंध आणि जर्नल लेख.

महाराष्ट्रातील स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालयीन सेवांचे मूल्यांकनाचा चिकित्सक अभ्यास

सोमनाथ मारुती कारंडे¹, डॉ. एन. आर काटे²

¹संशोधक विद्यार्थी, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड.

²ग्रंथपाल, श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख महिला महाविद्यालय, लातूर.

Corresponding Author – सोमनाथ मारुती कारंडे

DOI - 10.5281/zenodo.21771863

सार (Abstract):

स्वायत्त महाविद्यालयांमधील ग्रंथालय व्यवस्थापन हे उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तावृद्धीचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. स्वायत्ततेमुळे ग्रंथालयांना संग्रह विकास, अर्थसंकल्पीय नियोजन, ग्रंथालय स्वयंचलन, डिजिटल ग्रंथालय उभारणी आणि ई-संसाधनांच्या उपलब्धतेबाबत स्वतंत्र निर्णय घेता येतात. त्यामुळे विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधकांना अद्ययावत व गुणवत्तापूर्ण माहिती संसाधने अधिक प्रभावीपणे उपलब्ध होतात. Library Management System (LMS), डिजिटल ग्रंथालय, ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, Institutional Repository, INFLIBNET, N-LIST, Shodhganga आणि National Digital Library of India (NDLI) यांसारख्या आधुनिक माहिती स्रोतांमुळे अध्यापन, अध्ययन आणि संशोधन प्रक्रियेला मोठी चालना मिळाली आहे. तथापि, प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता, मर्यादित अर्थसंकल्प, डिजिटल पायाभूत सुविधांतील अडचणी आणि गुणवत्ता निकषांची सातत्याने पूर्तता करणे ही महत्त्वाची आव्हाने आहेत. या पार्श्वभूमीवर पुरेसा निधी, सक्षम मनुष्यबळ, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, डिजिटल ग्रंथालयांचा विस्तार, प्रभावी संग्रह विकास धोरण आणि गुणवत्ता हमी प्रणाली यांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे. यामुळे स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालये आधुनिक, तंत्रज्ञानस्नेही आणि संशोधनाभिमुख ज्ञान संसाधन केंद्रे म्हणून अधिक सक्षमपणे विकसित होऊ शकतील.

प्रस्तावना:

ग्रंथालय हे कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचे ज्ञानकेंद्र, बौद्धिक संसाधनांचे भांडार आणि संशोधन संस्कृतीचे मूलभूत अधिष्ठान मानले जाते. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात ग्रंथालयांची भूमिका केवळ पाठ्यपुस्तके, संदर्भग्रंथ किंवा नियतकालिके उपलब्ध करून देण्यापुरती मर्यादित राहिलेली नाही; तर ती अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेची गुणवत्ता वाढविणे, संशोधनाला चालना देणे, माहिती साक्षरता वाढविणे, डिजिटल कौशल्ये विकसित करणे आणि आजीवन शिक्षणाची वृत्ती निर्माण करणे या व्यापक उद्दिष्टांशी निगडित आहे. आधुनिक ज्ञानाधिष्ठित समाजात ग्रंथालये ही ज्ञानाचे संकलन, संवर्धन, संघटन, प्रसार आणि उपयोग यांची केंद्रे बनली असून ती शिक्षणव्यवस्थेच्या गुणवत्तेचा एक महत्त्वपूर्ण निर्देशक मानली जातात.

भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्ये गेल्या काही दशकांत व्यापक बदल घडून आले आहेत. जागतिकीकरण, उदारीकरण, माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानातील प्रगती, डिजिटल संसाधनांचा वाढता वापर, मुक्त प्रवेश (Open Access) चळवळ, ई-संसाधनांची उपलब्धता, ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली आणि संशोधनाच्या वाढत्या गरजा यांमुळे महाविद्यालयीन ग्रंथालयांचे स्वरूप आणि कार्यपद्धती मोठ्या प्रमाणावर बदलत आहेत. आजचे ग्रंथालय हे केवळ मुद्रित साहित्याचे संग्रहालय नसून ते

हायब्रिड (Hybrid Library), डिजिटल (Digital Library), व्हर्च्युअल (Virtual Library) आणि नॉलेज रिसोर्स सेंटर या स्वरूपात विकसित होत आहे. विद्यार्थी, संशोधक आणि शिक्षक यांना कोणत्याही वेळी व कोणत्याही ठिकाणाहून माहिती उपलब्ध करून देणे ही आधुनिक ग्रंथालयांची मूलभूत गरज बनली आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP-2020) ने भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्ये गुणवत्तापूर्ण, संशोधनाभिमुख, विद्यार्थीकेंद्रित आणि तंत्रज्ञानाधिष्ठित शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले आहे. या धोरणात डिजिटल शिक्षण, बहुविषयक शिक्षण (Multidisciplinary Education), संशोधन संस्कृतीचा विकास, मुक्त शैक्षणिक साधनांचा वापर, माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा प्रभावी उपयोग, Academic Bank of Credits (ABC), National Digital Library, ई-संसाधने, मुक्त प्रवेश नियतकालिके, संशोधन डेटाबेस आणि माहिती साक्षरता यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. या सर्व उद्दिष्टांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी महाविद्यालयीन ग्रंथालयांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यामुळे ग्रंथालयांची गुणवत्ता, सेवा, तांत्रिक सुविधा आणि संसाधनांचे व्यवस्थापन हे उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेशी थेट संबंधित झाले आहे.

याच पार्श्वभूमीवर महाविद्यालयांना प्रदान करण्यात येणारी स्वायत्तता ही उच्च शिक्षणातील एक महत्त्वपूर्ण सुधारणा मानली जाते. स्वायत्त महाविद्यालयांना अभ्यासक्रम निर्मिती, मूल्यांकन प्रणाली, संशोधन प्रोत्साहन, शैक्षणिक नवोपक्रम, आर्थिक नियोजन आणि संस्थात्मक विकास याबाबत अधिक स्वातंत्र्य प्राप्त होते. या स्वातंत्र्यामुळे ग्रंथालयांनाही स्वतंत्र धोरण आखण्याची, अभ्यासक्रमाशी सुसंगत संग्रह विकसित करण्याची, डिजिटल माहिती स्रोतांची खरेदी करण्याची, आधुनिक तंत्रज्ञान स्वीकारण्याची, विद्यार्थी व संशोधकांच्या बदलत्या गरजांनुसार नवीन सेवा सुरू करण्याची तसेच संशोधनाभिमुख वातावरण निर्माण करण्याची संधी उपलब्ध होते.

राष्ट्रीय मूल्यांकन व मानांकन परिषद (NAAC) च्या मूल्यांकन प्रक्रियेत ग्रंथालय सेवांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. ग्रंथालयाचा संग्रह, स्वयंचलन, ई-संसाधनांची उपलब्धता, वापरकर्त्यांचा वापर, डिजिटल सुविधा, संशोधन सहाय्य, माहिती साक्षरता कार्यक्रम, ग्रंथालयाचा संस्थात्मक विकासातील सहभाग आणि नवीन उपक्रम या बाबी संस्थेच्या गुणवत्तेचे महत्त्वाचे निर्देशक ठरतात. त्यामुळे स्वायत्त महाविद्यालयांमधील ग्रंथालयांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करणे ही शैक्षणिक गुणवत्तेच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक बाब ठरते. सद्यस्थिती स्थितीत उच्च शिक्षणामध्ये गुणवत्ता, उत्तरदायित्व, परिणामकारकता संसाधनांचा कार्यक्षम वापर आणि विद्यार्थी समाधान यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे ग्रंथालय सेवांचे मूल्यांकन केवळ संग्रहाच्या प्रमाणावर आधारित न राहता सेवा गुणवत्ता, डिजिटल प्रवेश, संशोधन सहाय्य, माहिती साक्षरता, वापरकर्त्यांचे समाधान, तांत्रिक पायाभूत सुविधा, नवोपक्रम आणि संस्थात्मक विकासातील योगदान या बहुआयामी निकषांच्या आधारे करणे आवश्यक झाले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. महाराष्ट्रातील स्वायत्त महाविद्यालयांच्या ग्रंथालय व्यवस्थापनाचा परिचय देणे.
२. विविध ग्रंथालय सेवांचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण करणे.
३. ग्रंथालयीन सेवांच्या कमतरता, आव्हाने आणि शिफारशी सुचवणे.

महाराष्ट्रातील स्वायत्त महाविद्यालयांचा परिचय:

महाराष्ट्र भारतातील उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात अग्रेसर राज्यांपैकी एक आहे. येथे सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (SPPU), मुंबई विद्यापीठ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ (औरंगाबाद), शिवाजी विद्यापीठ (कोल्हापूर), राष्ट्रीय प्रौद्योगिकी संस्था (NITs) आणि इतर विद्यापीठांशी संलग्न असलेली अनेक स्वायत्त महाविद्यालये कार्यरत आहेत. स्वायत्त महाविद्यालयांना युनिव्हर्सिटी ग्रांट्स कमिशन (UGC) आणि संबंधित विद्यापीठाकडून स्वायत्त दर्जा प्रदान केला जातो, ज्यामुळे त्यांना अभ्यासक्रम, परीक्षा पद्धती आणि प्रशासकीय बाबतीत अधिक स्वातंत्र्य मिळते. महाराष्ट्रात ३१४ स्वायत्त महाविद्यालये महाराष्ट्राच्या उच्च शिक्षण क्षमतेत (Gross Enrolment Ratio - GER) महत्त्वपूर्ण वाढ करत आहेत. NEP २०२० नुसार ५०% GER च्या ध्येयाकडे वाटचाल करताना या संस्था मल्टिडिसिप्लिनरी शिक्षण, स्किल डेव्हलपमेंट आणि रिसर्च कल्चर जोपासत आहेत. ग्रंथालये या प्रक्रियेत मध्यवर्ती भूमिका बजावतात, कारण स्वायत्ततेमुळे ग्रंथालय विकासासाठी स्वतंत्र धोरणे आणि निधी उपलब्ध होतो.

स्वायत्त महाविद्यालय म्हणजे काय?

स्वायत्त महाविद्यालये विद्यापीठाशी संलग्न असतात, परंतु पदवी प्रदान करताना विद्यापीठाचे नाव येते. मात्र, अभ्यासक्रम तयार करणे, परीक्षा घेणे, मूल्यमापन करणे आणि नवीन अभ्यासक्रम सुरू करण्यासारख्या बाबतीत त्यांना स्वतंत्र अधिकार असतात. हे UGC च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार होते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP २०२०) नंतर स्वायत्ततेची संकल्पना अधिक बळकट झाली आहे, ज्यामुळे महाविद्यालयांना लवचिक अभ्यासक्रम, बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम राबवता येतात.

महाराष्ट्रातील स्वायत्त महाविद्यालयांची संख्या (वर्षानुसार वाढ):

वर्ष	स्वायत्त महाविद्यालयांची संख्या	वार्षिक वाढ (%)
2020	100	—
2022	150	50.00
2024	250	66.67
2025	314	25.60

स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालय व्यवस्थापन:

ग्रंथालय हे कोणत्याही उच्च शिक्षण संस्थेचे बौद्धिक केंद्र मानले जाते. अध्यापन, अध्ययन, संशोधन, नवोपक्रम आणि ज्ञाननिर्मिती या सर्व प्रक्रियांचा पाया सक्षम ग्रंथालय व्यवस्थेवर अवलंबून असतो. स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालयाचे महत्त्व अधिक वाढते, कारण अशा संस्थांना अभ्यासक्रम, संशोधन, परीक्षा आणि शैक्षणिक नियोजनामध्ये स्वतंत्र निर्णय घेण्याचे अधिकार प्राप्त असतात. या अधिकारांमुळे ग्रंथालय व्यवस्थापन अधिक गतिमान, तंत्रज्ञानाभिमुख आणि वापरकर्ताकेंद्रित बनते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020), राष्ट्रीय मूल्यांकन व मान्यता परिषद (NAAC), राष्ट्रीय संस्थात्मक क्रमवारी आराखडा (NIRF) आणि विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) यांच्या गुणवत्ताविषयक निकषांमध्ये आधुनिक ग्रंथालय

व्यवस्थापनाला अत्यंत महत्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. परिणामी, महाराष्ट्रातील स्वायत्त महाविद्यालयांनी डिजिटल ग्रंथालये, ई-संसाधने, स्वयंचलित ग्रंथालय प्रणाली, मुक्त प्रवेश (Open Access), संस्थात्मक संग्रह आणि संशोधन सहाय्य सेवा विकसित करण्यावर विशेष भर दिला आहे.

१. स्वायत्त महाविद्यालयांमधील ग्रंथालय व्यवस्थापनाची रचना:

स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन स्वतंत्र, नियोजनबद्ध आणि गुणवत्ताभिमुख पद्धतीने केले जाते. ग्रंथालय हे संस्थेच्या शैक्षणिक आणि संशोधनात्मक कार्याचे प्रमुख ज्ञानकेंद्र असल्यामुळे त्याच्या प्रभावी व्यवस्थापनासाठी बहुतांश स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालय सल्लागार समिती स्थापन करण्यात येते. या समितीमध्ये प्राचार्य (अध्यक्ष), ग्रंथपाल (सदस्य सचिव), विविध शैक्षणिक विभागांचे प्रमुख, शिक्षक प्रतिनिधी, विद्यार्थी प्रतिनिधी, व्यवस्थापनाचे प्रतिनिधी तसेच आवश्यकतेनुसार बाह्य तज्ज्ञ यांचा समावेश केला जातो. ही समिती ग्रंथालयाच्या सर्वांगीण विकासासाठी धोरणात्मक नियोजन करते आणि संस्थेच्या शैक्षणिक उद्दिष्टांशी सुसंगत अशी ग्रंथालय व्यवस्था विकसित करण्यासाठी कार्यरत असते.

ग्रंथालय सल्लागार समितीची प्रमुख जबाबदारी म्हणजे ग्रंथालय विकास धोरण निश्चित करणे, वार्षिक ग्रंथालय अर्थसंकल्पाचे नियोजन व मंजूरी देणे, नवीन पुस्तके, संदर्भग्रंथ, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय नियतकालिके, ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स आणि इतर माहिती संसाधनांच्या खरेदीस मान्यता देणे, तसेच डिजिटल ग्रंथालय, ई-संसाधने आणि ग्रंथालय स्वयंचलन यांसाठी आवश्यक नियोजन करणे होय. याशिवाय विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधक यांच्या माहितीविषयक गरजांचे नियमित सर्वेक्षण करून त्यानुसार ग्रंथालय सेवा विकसित करणे, माहिती साक्षरता कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, संग्रह विकास धोरणाची अंमलबजावणी करणे आणि NAAC, NIRF तसेच UGC यांच्या गुणवत्ता निकषांनुसार ग्रंथालय सेवांमध्ये सातत्याने सुधारणा करणे ही देखील समितीची महत्वाची कार्ये आहेत. समिती नियमित बैठका घेऊन ग्रंथालय सेवांचे मूल्यमापन करते, वापरकर्त्यांच्या अभिप्रायाचा आढावा घेते आणि आवश्यक सुधारणा सुचविते.

स्वायत्त महाविद्यालयांच्या ग्रंथालय व्यवस्थापनाची सर्वात महत्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे निर्णय प्रक्रियेमध्ये लवचिकता आणि गतिमानता. विद्यापीठाच्या दीर्घ प्रशासकीय प्रक्रियेवर अवलंबून राहण्याची आवश्यकता नसल्यामुळे ग्रंथालय सल्लागार समिती स्थानिक शैक्षणिक गरजा, अभ्यासक्रमातील बदल, संशोधनाच्या आवश्यकता आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती लक्षात घेऊन त्वरित निर्णय घेऊ शकते. त्यामुळे नवीन पुस्तके आणि ई-संसाधनांची खरेदी, डिजिटल ग्रंथालयाचा विस्तार, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब, तसेच विद्यार्थी व संशोधकांना अद्ययावत माहिती संसाधने उपलब्ध करून देण्याची प्रक्रिया अधिक जलद आणि परिणामकारक बनते. परिणामी, स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालय व्यवस्थापन अधिक कार्यक्षम, उत्तरदायी, वापरकर्ताकेंद्रित आणि गुणवत्तावर्धक स्वरूपाचे बनून संस्थेच्या शैक्षणिक उत्कृष्टतेला बळकटी प्रदान करते.

२. ग्रंथालय स्वयंचलन:

आधुनिक स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालय व्यवस्थापन अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि तंत्रज्ञानाधारित करण्यासाठी ग्रंथालय स्वयंचलन या संकल्पनेचा व्यापक अवलंब करण्यात आला आहे. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) प्रभावी वापरामुळे ग्रंथालयातील पारंपरिक हस्तलिखित आणि वेळखाऊ प्रक्रिया संगणकीकृत करण्यात आल्या आहेत. स्वयंचलनामुळे पुस्तकांची नोंदणी, वर्गीकरण, सूचीकरण, सदस्य नोंदणी, पुस्तकांचे वितरण व परतावा, दंड व्यवस्थापन, पुस्तक साठ्याची पडताळणी, नियतकालिकांचे व्यवस्थापन तसेच विविध प्रकारचे सांख्यिकीय अहवाल तयार करणे ही सर्व कार्ये

अधिक वेगवान, अचूक आणि विश्वासाह पद्धतीने पार पाडली जातात. यामुळे ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांचा प्रशासकीय ताण कमी होऊन ते माहिती सेवा, संशोधन सहाय्य आणि वापरकर्त्यांभिमुख उपक्रमांवर अधिक लक्ष केंद्रित करू शकतात.

महाराष्ट्रातील स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालय स्वयंचलनासाठी विविध Library Management System (LMS) सॉफ्टवेअरचा वापर केला जातो. त्यामध्ये SOUL (Software for University Libraries) हे INFLIBNET केंद्राने विकसित केलेले सॉफ्टवेअर विशेषतः विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांसाठी लोकप्रिय आहे. तसेच Koha ही मुक्त स्रोत (Open Source) प्रणाली कमी खर्चात प्रभावी ग्रंथालय व्यवस्थापनासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते. याशिवाय LibSys, NewGenLib, e-Granthalaya आणि SLIM21 यांसारख्या आधुनिक ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रणालींचाही विविध स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये वापर केला जातो. या सॉफ्टवेअरच्या साहाय्याने ग्रंथालयातील सर्व माहिती एकाच डिजिटल प्रणालीमध्ये एकत्रितपणे व्यवस्थापित केली जाते, ज्यामुळे माहिती शोधणे, अद्ययावत करणे आणि विविध प्रकारचे अहवाल तयार करणे अत्यंत सुलभ होते.

ग्रंथालय स्वयंचलनामुळे विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधकांसाठी अनेक आधुनिक सुविधा उपलब्ध होतात. Online Public Access Catalogue (OPAC) च्या माध्यमातून वापरकर्ते ग्रंथालयातील उपलब्ध पुस्तके, संदर्भग्रंथ, नियतकालिके आणि इतर माहिती संसाधने ऑनलाइन शोधू शकतात. Barcode आणि RFID (Radio Frequency Identification) तंत्रज्ञानामुळे पुस्तकांचे वितरण, परतावा आणि साठा पडताळणी जलद व अचूक पद्धतीने करता येते. सदस्य व्यवस्थापन प्रणालीद्वारे प्रत्येक वापरकर्त्याची माहिती, पुस्तक व्यवहार आणि थकबाकी यांची नोंद संगणकीकृत स्वरूपात ठेवली जाते. तसेच ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, डिजिटल डेटाबेस आणि इतर ऑनलाइन माहिती स्रोतांचा प्रवेश सुलभ केला जातो. पुस्तक परताव्याच्या तारखा, नवीन पुस्तकांची उपलब्धता किंवा इतर महत्वाच्या सूचना SMS आणि ई-मेल द्वारे वापरकर्त्यांना पाठविण्याची सुविधा देखील उपलब्ध असते. अनेक ग्रंथालयांमध्ये ऑनलाइन पुस्तक आरक्षण आणि नूतनीकरण सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे, ज्यामुळे वापरकर्त्यांचा वेळ वाचतो आणि सेवेची कार्यक्षमता वाढते.

याशिवाय, स्वयंचलित ग्रंथालय प्रणाली वापर आकडेवारीचे विश्लेषण, सर्वाधिक वापरली जाणारी पुस्तके, विभागनिहाय माहिती संसाधनांचा वापर, ई-संसाधनांचा उपयोग, सदस्यसंख्या आणि इतर सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण करून विविध प्रकारचे डिजिटल अहवाल तयार करण्यास सक्षम असते. या अहवालांचा उपयोग ग्रंथालयाच्या विकासाचे नियोजन, संग्रह विकास धोरण निश्चित करणे, अर्थसंकल्पाचे प्रभावी नियोजन करणे तसेच NAAC, NIRF आणि UGC यांच्या गुणवत्ता निकषांनुसार आवश्यक दस्तऐवजीकरण तयार करण्यासाठी केला जातो.

अशा प्रकारे, ग्रंथालय स्वयंचलनामुळे स्वायत्त महाविद्यालयांमधील ग्रंथालये पारंपरिक व्यवस्थापन पद्धतीपासून आधुनिक, डिजिटल आणि वापरकर्ताकेंद्रित ज्ञान संसाधन केंद्रांमध्ये रूपांतरित झाली आहेत. यामुळे माहितीची उपलब्धता, सेवेची गुणवत्ता, व्यवस्थापनातील पारदर्शकता आणि संशोधनाला मिळणारे सहाय्य यामध्ये लक्षणीय वाढ होऊन उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तावृद्धीस महत्त्वपूर्ण हातभार लागतो.

३. संग्रह विकास धोरण:

स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालयाचा दर्जा, उपयुक्तता आणि शैक्षणिक गुणवत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी संग्रह विकास धोरण अत्यंत महत्वाचे मानले जाते. हे धोरण ग्रंथालयातील माहिती संसाधनांची निवड, खरेदी, संवर्धन, वापर, पुनरावलोकन आणि कालबाह्य साहित्याचे व्यवस्थापन यासाठी मार्गदर्शक म्हणून कार्य करते. स्वायत्ततेमुळे महाविद्यालयांना अभ्यासक्रमातील

बदल, संशोधनाच्या वाढत्या गरजा, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020), उद्योग क्षेत्रातील बदल, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि विद्यार्थ्यांच्या अपेक्षा यांचा विचार करून स्वतंत्र व लवचिक संग्रह विकास धोरण तयार करण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त होते. त्यामुळे पारंपरिक ग्रंथसंपदेबरोबरच आधुनिक डिजिटल माहिती संसाधनांचाही संतुलित विकास साधता येतो.

संग्रह विकास धोरणांतर्गत विविध शैक्षणिक शाखांच्या अभ्यासक्रमांनुसार आवश्यक पाठ्यपुस्तके, संदर्भग्रंथ, संशोधनासाठी उपयुक्त विशेष ग्रंथ, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय दर्जाची नियतकालिके, ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, संशोधन प्रबंध, प्रकल्प अहवाल, प्रश्नपत्रिका संग्रह, मल्टीमीडिया संसाधने तसेच मुक्त प्रवेश (Open Access) स्वरूपातील माहिती स्रोतांचा समावेश केला जातो. याशिवाय संस्थेच्या अभ्यासक्रमाशी संबंधित सरकारी अहवाल, धोरणपत्रे, संशोधन डेटाबेस, परिषद कार्यवृत्ते, पेटंट माहिती, ई-डेटाबेस आणि इतर डिजिटल माहिती साधनांची उपलब्धताही सुनिश्चित केली जाते. यामुळे विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधकांना अद्ययावत, विश्वासार्ह आणि विविध स्वरूपातील माहिती एकाच ठिकाणी उपलब्ध होते.

स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये संग्रह विकास करताना केवळ पुस्तकांची संख्या वाढविण्यावर भर दिला जात नाही, तर संग्रहाची गुणवत्ता, उपयुक्तता आणि अद्ययावतता यांनाही तितकेच महत्त्व दिले जाते. प्रत्येक शैक्षणिक विभागाकडून आवश्यक ग्रंथांची मागणी मागविणे, शिक्षक आणि संशोधकांच्या शिफारशींचा विचार करणे, विद्यार्थ्यांच्या वापराच्या आकडेवारीचे विश्लेषण करणे तसेच अभ्यासक्रमातील बदलांनुसार नवीन साहित्याची खरेदी करणे ही प्रक्रिया नियमितपणे राबविली जाते. संशोधनाभिमुख महाविद्यालयांमध्ये विशेष संशोधन संग्रह, स्थानिक इतिहास संग्रह, दुर्मिळ ग्रंथ, हस्तलिखिते, संस्थात्मक प्रकाशने आणि डिजिटल रिपॉझिटरी विकसित करण्यालाही प्राधान्य दिले जाते.

राष्ट्रीय मूल्यांकन व मान्यता परिषद (NAAC) आणि विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) यांच्या गुणवत्ता निकषांनुसार ग्रंथालयातील संग्रहाचे दरवर्षी स्टॉक व्हेरिफिकेशन आणि कालबाह्य, जीर्ण किंवा वापरात नसलेल्या साहित्याचे पुनरावलोकन केले जाते. त्याचबरोबर नव्या आवृत्त्या, संशोधनाधारित साहित्य, आधुनिक संदर्भग्रंथ आणि डिजिटल माहिती संसाधनांचा सातत्याने समावेश करून संग्रह अद्ययावत ठेवला जातो. यामुळे ग्रंथालयातील माहिती संसाधने बदलत्या शैक्षणिक, संशोधनात्मक आणि व्यावसायिक गरजांशी सुसंगत राहतात.

स्वायत्त महाविद्यालयांमधील संग्रह विकास धोरण हे केवळ ग्रंथसंपदा वाढविण्यापुरते मर्यादित नसून, ज्ञान संसाधनांचे वैज्ञानिक नियोजन, गुणवत्तापूर्ण माहितीची उपलब्धता, संशोधनाला चालना आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाला बळकटी देणारी एक व्यापक व गतिशील प्रक्रिया आहे. प्रभावी संग्रह विकास धोरणामुळे ग्रंथालय हे संस्थेच्या शैक्षणिक उत्कृष्टतेचे, संशोधन संस्कृतीचे आणि ज्ञाननिर्मितीचे प्रभावी केंद्र म्हणून विकसित होण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान देते.

४. डिजिटल ग्रंथालय आणि ई-संसाधने:

माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) झपाट्याने होत असलेल्या विकासांमुळे उच्च शिक्षण क्षेत्रात डिजिटल ग्रंथालयांची संकल्पना अधिक महत्त्वाची बनली आहे. स्वायत्त महाविद्यालयांना शैक्षणिक व प्रशासकीय स्वातंत्र्य प्राप्त असल्यामुळे डिजिटल ग्रंथालयांची उभारणी, विस्तार आणि आधुनिकीकरण अधिक प्रभावीपणे करता येते. स्वायत्ततेमुळे ग्रंथालयांना पारंपरिक मुद्रित साहित्याबरोबरच विविध प्रकारची डिजिटल माहिती संसाधने उपलब्ध करून देण्याचे स्वातंत्र्य मिळते. त्यामुळे विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधकांना कोणत्याही वेळेस व कोणत्याही ठिकाणाहून (24x7 Anywhere Access) आवश्यक शैक्षणिक माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठी अत्याधुनिक डिजिटल सेवा विकसित करण्यात येतात. यामुळे ज्ञानसंपादनाची प्रक्रिया अधिक गतिमान, लवचिक आणि संशोधनाभिमुख बनते.

स्वायत्त महाविद्यालयांमधील डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये डिजिटल लायब्ररी पोर्टल ही प्रमुख सुविधा उपलब्ध असते. या पोर्टलद्वारे वापरकर्ते ग्रंथालयातील मुद्रित व डिजिटल संग्रह, ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, संदर्भ साहित्य आणि विविध ऑनलाइन डेटाबेस यांचा एकाच ठिकाणाहून वापर करू शकतात. अनेक महाविद्यालयांनी Institutional Repository विकसित करून संस्थेतील संशोधन प्रबंध, संशोधन लेख, परिषद कार्यवृत्ते, प्रकल्प अहवाल, संस्थात्मक प्रकाशने आणि इतर शैक्षणिक साहित्याचे डिजिटल जतन केले आहे. तसेच विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी मागील वर्षांच्या प्रश्नपत्रिकांचा डिजिटल संग्रह, ई-थीसिस, व्हिडिओ व्याख्याने, ऑनलाइन अभ्यास साहित्य, ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, मल्टिमीडिया संसाधने आणि डिजिटल संदर्भ साहित्य सहज उपलब्ध करून दिले जाते. Remote Access सुविधेमुळे विद्यार्थी आणि संशोधक महाविद्यालयाच्या परिसरात उपस्थित नसतानाही अधिकृत संकेतशब्दाद्वारे घरातून किंवा इतर कोणत्याही ठिकाणाहून ग्रंथालयातील ई-संसाधनांचा वापर करू शकतात. याशिवाय मोबाईल लायब्ररी सेवा आणि मोबाईल-अनुकूल ग्रंथालय पोर्टलद्वारे स्मार्टफोन आणि टॅबलेटच्या माध्यमातूनही माहिती संसाधनांचा सहज वापर करता येतो.

डिजिटल ग्रंथालयाच्या प्रभावी कार्यासाठी अनेक स्वायत्त महाविद्यालये राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या डिजिटल माहिती नेटवर्कशी संलग्न असतात. INFLIBNET (Information and Library Network Centre) च्या माध्यमातून विविध ई-संसाधनांचा प्रवेश उपलब्ध करून दिला जातो. N-LIST (National Library and Information Services Infrastructure for Scholarly Content) या उपक्रमाद्वारे हजारो ई-पुस्तके आणि ई-जर्नल्सचा वापर करता येतो. संशोधकांसाठी Shodhganga या राष्ट्रीय डिजिटल प्रबंध संग्रहामध्ये भारतातील विद्यापीठांमध्ये सादर केलेले संशोधन प्रबंध उपलब्ध असतात, तर e-ShodhSindhu द्वारे उच्च दर्जाचे आंतरराष्ट्रीय संशोधन डेटाबेस आणि ई-जर्नल्सचा प्रवेश मिळतो. याशिवाय National Digital Library of India (NDLI) या राष्ट्रीय डिजिटल ग्रंथालयामध्ये विविध विषयांवरील लाखो डिजिटल शैक्षणिक संसाधने उपलब्ध आहेत. तसेच DOAJ (Directory of Open Access Journals) सारख्या मुक्त प्रवेश (Open Access) प्लॅटफॉर्मद्वारे संशोधकांना जगभरातील दर्जेदार मुक्त संशोधन नियतकालिकांचा विनामूल्य वापर करता येतो.

डिजिटल ग्रंथालय आणि ई-संसाधनांच्या उपलब्धतेमुळे अध्यापन, अध्ययन आणि संशोधन प्रक्रियेमध्ये गुणात्मक बदल घडून आले आहेत. विद्यार्थी अद्ययावत संदर्भ साहित्याचा वेगाने शोध घेऊ शकतात, शिक्षक अध्यापनासाठी नवीन माहितीचा उपयोग करू शकतात, तर संशोधकांना जागतिक स्तरावरील संशोधन साहित्य सहज उपलब्ध होते. यामुळे संशोधनाची गुणवत्ता, माहिती साक्षरता (Information Literacy), स्वयंअध्ययनाची क्षमता आणि ज्ञाननिर्मितीची प्रक्रिया अधिक सक्षम बनते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020), राष्ट्रीय मूल्यांकन व मान्यता परिषद (NAAC) आणि विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) यांनी डिजिटल शिक्षण आणि ई-संसाधनांच्या प्रभावी वापरावर दिलेल्या भराच्या पार्श्वभूमीवर स्वायत्त महाविद्यालयांमधील डिजिटल ग्रंथालये ही उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तावृद्धीची, संशोधन संस्कृतीच्या विकासाची आणि ज्ञानाच्या लोकशाहीकरणाची एक प्रभावी साधने म्हणून उदयास आली आहेत.

५. स्वायत्ततेमुळे ग्रंथालय व्यवस्थापनास मिळणारे फायदे:

स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालय व्यवस्थापनाला प्राप्त झालेली स्वायत्तता ही उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तावृद्धीसाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. स्वायत्ततेमुळे ग्रंथालय प्रमुख, ग्रंथालय सल्लागार समिती आणि संस्थेच्या शैक्षणिक प्रशासनाला ग्रंथालयाच्या नियोजन, विकास, अर्थसंकल्प, संग्रह विकास आणि डिजिटल सेवांबाबत स्वतंत्र निर्णय घेण्याचे अधिकार प्राप्त

होतात. त्यामुळे विद्यापीठाच्या दीर्घ प्रशासकीय प्रक्रियेवर अवलंबून राहण्याची आवश्यकता कमी होते आणि संस्थेच्या शैक्षणिक गरजांनुसार ग्रंथालयाचा विकास अधिक गतिमान, लवचिक आणि परिणामकारक पद्धतीने करता येतो.

स्वायत्ततेचा सर्वात महत्त्वाचा लाभ म्हणजे पुस्तक खरेदी प्रक्रिया अधिक जलद आणि कार्यक्षम होते. अभ्यासक्रमामध्ये बदल झाल्यानंतर किंवा नवीन विषयांचा समावेश झाल्यानंतर आवश्यक पाठ्यपुस्तके, संदर्भग्रंथ, संशोधन साहित्य आणि नियतकालिके त्वरित खरेदी करून विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देता येतात. तसेच विविध शैक्षणिक विभागांच्या आवश्यकतांनुसार विभागनिहाय विशेष संदर्भग्रंथ, संशोधन साहित्य आणि अद्ययावत माहिती संसाधनांची उपलब्धता सुनिश्चित करता येते. यामुळे अध्यापन, अध्ययन आणि संशोधन प्रक्रियेला आवश्यक असलेले साहित्य वेळेवर उपलब्ध होऊन शैक्षणिक गुणवत्तेत वाढ होते.

स्वायत्ततेमुळे डिजिटल ग्रंथालयाच्या विकासालाही विशेष गती मिळते. संस्था स्वतःच्या गरजांनुसार ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, संशोधन डेटाबेस, डिजिटल रिपॉझिटरी, ऑनलाइन प्रश्नपत्रिका संग्रह, ई-थीसिस आणि इतर ई-संसाधनांचे सदस्यत्व जलद गतीने घेऊ शकते. Remote Access, मोबाईल लायब्ररी सेवा आणि डिजिटल माहिती प्रणाली विकसित करून विद्यार्थी व संशोधकांना २४x७ माहिती उपलब्ध करून देणे शक्य होते. परिणामी, माहितीची उपलब्धता, संशोधन क्षमता आणि ज्ञानसंपादनाची गुणवत्ता लक्षणीयरीत्या वाढते.

ग्रंथालयाच्या अर्थसंकल्पीय नियोजनामध्येही स्वायत्ततेमुळे अधिक लवचिकता प्राप्त होते. संस्था स्थानिक शैक्षणिक गरजा, नवीन अभ्यासक्रम, संशोधन प्रकल्प, विद्यार्थी संख्या आणि तांत्रिक आवश्यकतांचा विचार करून ग्रंथालयासाठी निधीचे प्राधान्यक्रम निश्चित करू शकते. त्यामुळे आवश्यक त्या विभागांना अधिक संसाधने उपलब्ध करून देता येतात तसेच आधुनिक तंत्रज्ञान, ग्रंथालय स्वयंचलन, RFID प्रणाली, डिजिटल सेवा आणि ई-संसाधनांसाठी योग्य प्रमाणात आर्थिक तरतूद करता येते.

स्वायत्ततेचा आणखी एक महत्त्वाचा लाभ म्हणजे संशोधनाभिमुख आणि विशेष संग्रह विकसित करण्याची संधी. महाविद्यालये आपल्या शैक्षणिक वैशिष्ट्यानुसार विशिष्ट विषयांवरील संशोधन साहित्य, स्थानिक इतिहास, दुर्मिळ ग्रंथ, प्रबंध, उद्योगविषयक माहिती, सरकारी अहवाल, धोरणपत्रे आणि विशेष डेटाबेस यांचा स्वतंत्र संग्रह तयार करू शकतात. त्याचबरोबर उद्योग क्षेत्राच्या गरजांचा विचार करून उद्योगाभिमुख आणि कौशल्याधारित साहित्याचा समावेश केल्यामुळे विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता आणि व्यावसायिक कौशल्ये विकसित होण्यास मदत होते.

स्वायत्त ग्रंथालय व्यवस्थापनामुळे विद्यार्थीकेंद्रित नवीन सेवा सुरू करण्यासही प्रोत्साहन मिळते. माहिती साक्षरता कार्यक्रम, संशोधन सहाय्य सेवा, संदर्भ सेवा, डिजिटल प्रशिक्षण कार्यशाळा, ऑनलाइन पुस्तक आरक्षण, ई-लर्निंग सुविधा, वाचन मंडळे, संशोधन मार्गदर्शन आणि वापरकर्त्यांच्या गरजांनुसार विविध अभिनव सेवा विकसित करता येतात. यामुळे ग्रंथालय हे केवळ पुस्तकांचे संग्रहालय न राहता ज्ञाननिर्मिती, संशोधन आणि कौशल्य विकासाचे सक्रिय केंद्र बनते. याशिवाय, स्वायत्ततेमुळे NAAC, NIRF आणि UGC यांच्या गुणवत्ता निकषांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे अधिक सुलभ होते. ग्रंथालयातील संग्रह विकास, डिजिटल सुविधा, ई-संसाधनांचा वापर, माहिती साक्षरता उपक्रम, वापरकर्त्यांच्या अभिप्रायाचे विश्लेषण आणि गुणवत्तेचे सातत्यपूर्ण मूल्यमापन यासाठी आवश्यक निर्णय संस्थात्मक स्तरावर त्वरित घेता येतात. त्यामुळे संस्थेची गुणवत्ता, मानांकन आणि राष्ट्रीय स्तरावरील क्रमवारी सुधारण्यास मदत होते.

एकूणच, स्वायत्ततेमुळे ग्रंथालय व्यवस्थापनामधील प्रशासकीय विलंब कमी होतो, निर्णय प्रक्रिया अधिक वेगवान व परिणामकारक बनते आणि शैक्षणिक गरजांनुसार तात्काळ कृती करणे शक्य होते. परिणामी, ग्रंथालयाचा सर्वांगीण विकास,

माहिती संसाधनांची गुणवत्ता, संशोधन सहाय्य, डिजिटल सेवा आणि विद्यार्थीकेंद्रित सुविधा यांमध्ये लक्षणीय सुधारणा होऊन स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालये आधुनिक, कार्यक्षम आणि जागतिक दर्जाच्या ज्ञान संसाधन केंद्रांमध्ये विकसित होण्यास महत्त्वपूर्ण चालना मिळते.

स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालय व्यवस्थापनासमोरील प्रमुख आव्हाने:

स्वायत्ततेमुळे ग्रंथालय व्यवस्थापनामध्ये कार्यक्षमता, तंत्रज्ञानाचा वापर, निर्णय प्रक्रियेतील गतिमानता आणि शैक्षणिक गुणवत्तेमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली असली, तरीही अनेक स्वायत्त महाविद्यालयांना विविध प्रशासकीय, आर्थिक, तांत्रिक आणि शैक्षणिक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. ही आव्हाने ग्रंथालयाच्या सर्वांगीण विकासावर तसेच अध्यापन, अध्ययन आणि संशोधन सेवांच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणारी आहेत.

१. कर्मचारी कमतरता:

स्वायत्त महाविद्यालयांमधील ग्रंथालय व्यवस्थापनासमोरील सर्वात महत्वाचे आव्हान म्हणजे प्रशिक्षित आणि पात्र मनुष्यबळाची कमतरता. अनेक महाविद्यालयांमध्ये सुमारे १ ग्रंथालय कर्मचारी : १००० विद्यार्थी असे प्रमाण आढळते, जे प्रभावी ग्रंथालय सेवांसाठी अपुरे मानले जाते. कर्मचारी अपुरे असल्यामुळे ग्रंथालयातील पुस्तकांचे वर्गीकरण, सूचीकरण, संदर्भ सेवा, डिजिटल माहिती व्यवस्थापन, ई-संसाधनांचे व्यवस्थापन, वापरकर्त्यांना मार्गदर्शन तसेच ग्रंथालय स्वयंचलनाशी संबंधित विविध कामांमध्ये विलंब होतो. परिणामी, विद्यार्थी आणि संशोधकांना तत्काळ व दर्जेदार सेवा मिळण्यात अडचणी निर्माण होतात. याशिवाय, डिजिटल ग्रंथालयाचा विस्तार, माहिती साक्षरता कार्यक्रम आणि संशोधन सहाय्य सेवा प्रभावीपणे राबविणेही कठीण होते.

२. अपुरा अर्थसंकल्प:

स्वायत्त महाविद्यालयांमध्ये ग्रंथालयाच्या विकासासाठी आवश्यक असलेला निधी अनेकदा मर्यादित असतो. अनेक संस्थांमध्ये ग्रंथालयासाठी वार्षिक सुमारे ₹८ ते ₹१२ लाख इतकाच अर्थसंकल्प उपलब्ध असतो. आधुनिक ग्रंथालयासाठी आवश्यक असलेली नवीन पुस्तके, संदर्भग्रंथ, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय नियतकालिके, ई-जर्नल्स, ई-पुस्तके, संशोधन डेटाबेस, RFID प्रणाली, ग्रंथालय स्वयंचलन, संगणकीय उपकरणे, सर्व्हर देखभाल आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांचा खर्च सातत्याने वाढत आहे. त्यामुळे उपलब्ध निधी अनेकदा अपुरा पडतो. याचा परिणाम संग्रह विकास, डिजिटल सेवा विस्तार आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या अवलंबावर होतो. आर्थिक मर्यादांमुळे अनेक महाविद्यालयांना अद्ययावत माहिती संसाधने वेळेवर उपलब्ध करून देणे कठीण जाते.

३. डिजिटल परिवर्तनातील अडचणी:

डिजिटल ग्रंथालयाची उभारणी आणि ई-संसाधनांचा प्रभावी वापर हे स्वायत्त महाविद्यालयांसाठी महत्वाचे उद्दिष्ट असले तरी त्यामध्ये अनेक तांत्रिक अडचणी येतात. काही संस्थांमध्ये उच्च गतीच्या इंटरनेट सुविधेचा अभाव असल्यामुळे ऑनलाइन माहिती सेवांची गुणवत्ता प्रभावित होते. सर्व्हरची स्थापना, देखभाल आणि नियमित अद्ययावत करणे यासाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गुंतवणूक करावी लागते. त्याचबरोबर सायबर सुरक्षा, डिजिटल माहितीचे संरक्षण, डेटा बॅकअप, डिजिटल कॉपीराइटचे पालन आणि ई-संसाधनांच्या परवान्यांचे व्यवस्थापन ही अतिरिक्त जबाबदारी असते. आंतरराष्ट्रीय संशोधन डेटाबेस आणि ई-

जर्नल्सच्या वाढत्या सदस्यत्व शुल्कामुळे आर्थिक ताण निर्माण होतो, ज्यामुळे अनेक महाविद्यालयांना सर्व आवश्यक डिजिटल संसाधने उपलब्ध करून देणे शक्य होत नाही.

४. माहिती साक्षरतेचा अभाव:

आधुनिक ग्रंथालयांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, संशोधन डेटाबेस आणि डिजिटल माहिती स्रोत उपलब्ध असले तरी सर्व विद्यार्थी आणि संशोधक या संसाधनांचा प्रभावी वापर करू शकत नाहीत. माहिती शोधण्याची कौशल्ये, योग्य डेटाबेसची निवड, संदर्भ व्यवस्थापन, संशोधन साहित्याचे मूल्यांकन आणि डिजिटल माहितीचा नैतिक वापर याबाबत अनेक विद्यार्थ्यांमध्ये पुरेसे ज्ञान नसते. त्यामुळे उपलब्ध डिजिटल संसाधनांचा अपेक्षित प्रमाणात वापर होत नाही. ही समस्या दूर करण्यासाठी माहिती साक्षरता कार्यक्रम, डिजिटल कौशल्य विकास कार्यशाळा, ग्रंथालय परिचय कार्यक्रम आणि संशोधन मार्गदर्शन सत्रे नियमितपणे आयोजित करणे आवश्यक ठरते.

५. गुणवत्तेची सातत्यपूर्ण जपणूक:

राष्ट्रीय मूल्यांकन व मान्यता परिषद (NAAC), राष्ट्रीय संस्थात्मक क्रमवारी आराखडा (NIRF) आणि विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) यांच्या गुणवत्ता निकषांमध्ये सातत्याने बदल होत असल्यामुळे ग्रंथालय व्यवस्थापनालाही नियमितपणे अद्ययावत राहावे लागते. ग्रंथालय सेवांची गुणवत्ता, डिजिटल सुविधा, संग्रह विकास, माहिती संसाधनांचा वापर, संशोधन सहाय्य सेवा, दस्तऐवजीकरण, वापरकर्त्यांचा अभिप्राय, सांख्यिकीय नोंदी आणि गुणवत्ता हमी प्रणाली यांचे सातत्यपूर्ण मूल्यमापन करणे आवश्यक असते. यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ, आर्थिक संसाधने आणि प्रभावी नियोजनाची आवश्यकता असते. गुणवत्ता निकषांचे पालन करण्यात झालेला विलंब संस्थेच्या मानांकन प्रक्रियेवर आणि शैक्षणिक प्रतिमेवर प्रतिकूल परिणाम करू शकतो.

स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालय व्यवस्थापनासाठी शिफारशी:

स्वायत्त महाविद्यालयांमधील ग्रंथालय व्यवस्थापन अधिक प्रभावी, तंत्रज्ञानाधारित आणि संशोधनाभिमुख करण्यासाठी पुढील सात शिफारशी सुचविण्यात येतात.

१. ग्रंथालयासाठी पुरेसा अर्थसंकल्प उपलब्ध करणे:

स्वायत्त महाविद्यालयांनी ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र आणि पुरेसा वार्षिक अर्थसंकल्प निश्चित करावा. मुद्रित व डिजिटल ग्रंथसंपदा, ई-जर्नल्स, संशोधन डेटाबेस, RFID प्रणाली, डिजिटल ग्रंथालय आणि आधुनिक तांत्रिक सुविधांसाठी नियमित निधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तसेच शासन, UGC, CSR आणि इतर निधी स्रोतांचा प्रभावी वापर करावा.

२. प्रशिक्षित मनुष्यबळाची नियुक्ती व क्षमता विकास:

ग्रंथालयांमध्ये पात्र ग्रंथपाल आणि सहाय्यक कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढवावी. ग्रंथालय स्वयंचलन, डिजिटल माहिती व्यवस्थापन, संशोधन सहाय्य, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि माहिती साक्षरता यांसारख्या विषयांवर नियमित प्रशिक्षण, कार्यशाळा आणि कौशल्यविकास कार्यक्रम आयोजित करावेत.

३. डिजिटल ग्रंथालय आणि ई-संसाधनांचा विस्तार:

सर्व स्वायत्त महाविद्यालयांनी आधुनिक डिजिटल ग्रंथालय विकसित करून ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, Institutional Repository, Remote Access, मोबाईल लायब्ररी सेवा आणि राष्ट्रीय डिजिटल माहिती स्रोतांचा प्रभावी वापर वाढवावा. ग्रंथालय स्वयंचलनासाठी Koha, SOUL किंवा तत्सम आधुनिक प्रणालींचा अवलंब करावा.

४. माहिती साक्षरता आणि संशोधन सहाय्य सेवा बळकट करणे:

विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधकांसाठी नियमित माहिती साक्षरता कार्यक्रम आयोजित करून ई-संसाधनांचा प्रभावी वापर, संशोधन डेटाबेस, संदर्भ व्यवस्थापन, संशोधन नीतिमत्ता आणि साहित्यचौर्य प्रतिबंध याबाबत मार्गदर्शन करावे.

५. संग्रह विकास धोरण अद्ययावत करणे:

प्रत्येक स्वायत्त महाविद्यालयाने अभ्यासक्रम, संशोधन आणि उद्योग क्षेत्राच्या गरजांनुसार मुद्रित व डिजिटल माहिती संसाधनांचा समतोल साधणारे अद्ययावत संग्रह विकास धोरण तयार करावे. नियमित Stock Verification आणि Weeding प्रक्रियेद्वारे संग्रह अद्ययावत ठेवावा.

६. गुणवत्ता हमी व नियमित मूल्यमापन:

ग्रंथालय सेवांचे नियमित मूल्यमापन करून NAAC, NIRF आणि UGC यांच्या गुणवत्ता निकषांनुसार आवश्यक सुधारणा कराव्यात. वापरकर्त्यांचा अभिप्राय, सेवा समाधान सर्वेक्षण, वापर आकडेवारीचे विश्लेषण आणि वार्षिक ग्रंथालय लेखापरीक्षण यांचा समावेश गुणवत्ता व्यवस्थापन प्रक्रियेत करावा.

७. संसाधन सामायिकीकरण आणि संस्थात्मक सहकार्य वाढविणे:

स्वायत्त महाविद्यालयांनी विद्यापीठे, संशोधन संस्था आणि इतर महाविद्यालयांशी सामंजस्य करार (MoUs) करून संसाधनांचे आदान-प्रदान, Inter-Library Loan (ILL), Document Delivery Services (DDS), संयुक्त ई-संसाधन सदस्यत्व आणि संशोधन सहकार्याला प्रोत्साहन द्यावे. यामुळे कमी खर्चात अधिक गुणवत्तापूर्ण माहिती संसाधने उपलब्ध होतील आणि संशोधन संस्कृतीला चालना मिळेल.

निष्कर्ष:

स्वायत्त महाविद्यालयांमधील ग्रंथालय व्यवस्थापनाने तंत्रज्ञान, संशोधन आणि डिजिटल सेवांच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती केली असली, तरी कर्मचारी कमतरता, मर्यादित अर्थसंकल्प, डिजिटल परिवर्तनातील अडचणी, माहिती साक्षरतेचा अभाव आणि गुणवत्ता टिकवून ठेवण्याचे आव्हान या समस्या अद्यापही कायम आहेत. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी पुरेसा निधी, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, अत्याधुनिक तांत्रिक सुविधा, नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम, प्रभावी व्यवस्थापन आणि दीर्घकालीन धोरणात्मक नियोजन आवश्यक आहे. या उपाययोजनांद्वारे स्वायत्त महाविद्यालयांतील ग्रंथालये अधिक सक्षम, संशोधनाभिमुख, तंत्रज्ञानस्नेही आणि जागतिक दर्जाची ज्ञान संसाधन केंद्रे म्हणून विकसित होऊ शकतील.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. डोंगरे, एस. डी. (2018). *ग्रंथालय व माहितीशास्त्राची तत्त्वे*. पुणे: निराली प्रकाशन.
२. पाटील, एस. बी. (2020). *आधुनिक ग्रंथालय व्यवस्थापन*. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
३. महाराष्ट्र शासन. (2017). *महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम, २०१६*. मुंबई: उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग.
४. सावंत, बी. एस. (2019). *डिजिटल ग्रंथालय आणि माहिती तंत्रज्ञान*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
५. शिंदे, आर. पी. (2021). *उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता आणि NAAC मूल्यांकन*. पुणे: प्रशांत पब्लिकेशन्स.
६. वाघमारे, एम. जी. (2018). *ग्रंथालय स्वयंचलन आणि माहिती सेवा*. औरंगाबाद: विद्या बुक्स पब्लिशर्स.

୨. Association of College and Research Libraries. (2016). *Framework for information literacy for higher education*. American Library Association.
୬. Information and Library Network (INFLIBNET) Centre. (2023). *Annual report 2022–23*. INFLIBNET Centre.
୯. National Assessment and Accreditation Council. (2023). *Manual for affiliated/autonomous colleges*. NAAC.
୧୦. National Education Policy 2020. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education, Government of India.
୧୧. Ranganathan, S. R. (1963). *The five laws of library science* (2nd ed.). Asia Publishing House.
୧୨. University Grants Commission. (2023). *Guidelines for autonomous colleges*. University Grants Commission.
୧୩. University Grants Commission. (2020). *Quality mandate for higher educational institutions*. University Grants Commission.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या दुसऱ्या शासन कार्यकाळातील (२०१९-२०२४) भारताचे 'शेजारी प्रथम'

धोरण: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

कबीर राजू रणवीर^१, डॉ. संदीप विलासराव घोडके^२

^१संशोधक विद्यार्थी, डी.जी.तटकरे महाविद्यालय, तळा, जि.रायगड, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

^२संशोधक मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर महाविद्यालय, फुंडे-उरण जि.रायगड

Corresponding Author – कबीर राजू रणवीर

DOI - 10.5281/zenodo.21771879

सारांश (Abstract):

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या दुसऱ्या शासन कार्यकाळात (२०१९-२०२४) भारताच्या 'शेजारी प्रथम' (Neighbourhood First) धोरणाचे ध्येय ऐतिहासिक मैत्री, विश्वास आणि सहकार्याद्वारे प्रादेशिक संबंध अधिक दृढ करणे हे होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात या धोरणाची भूतान, श्रीलंका, बांगलादेश, नेपाळ, मालदीव, म्यानमार, पाकिस्तान आणि चीन या प्रमुख शेजारी राष्ट्रांशी झालेली अंमलबजावणी तपासली आहे. या काळात, धोरणाने भूतान आणि बांगलादेशसोबत आर्थिक व संपर्क भागीदारी अधिक मजबूत केली, तर श्रीलंकेतील आर्थिक संकटाच्या वेळी भारताने दिलेली \$३.८ अब्जपेक्षा अधिकची मदत हे 'शेजार धर्म' पाळण्याचे महत्त्वपूर्ण उदाहरण ठरले. तथापि, पाकिस्तानसोबत दहशतवादामुळे द्विपक्षीय संवाद पूर्णपणे थांबला आणि चीनसोबत गलवान खोऱ्यातील संघर्षामुळे संबंधात मोठा तणाव निर्माण झाला. म्यानमारमधील लष्करी उठाव आणि मालदीवमधील भू-राजकीय बदल यांसारख्या अंतर्गत अस्थिरतेमुळे धोरणात्मक अडथळे आले, ज्यामुळे भारताला म्यानमार सीमेवर मुक्त संचार करार (FMR) रद्द करणे आणि कुंपण घालणे असे कठोर सुरक्षा निर्णय घ्यावे लागले. एकंदरीत, 'शेजारी प्रथम' धोरणाने विकासात्मक भागीदारी वाढवली असली तरी, चीनचा वाढता प्रभाव, सीमावाद, आणि अंतर्गत राजकीय अस्थिरता यांसारख्या संरचनात्मक आणि भू-राजकीय आव्हानांमुळे त्याची परिणामकारकता मर्यादित राहिली. या धोरणाचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी विश्वास निर्माण करणारे उपाय (CBMs), सीमा विवादांवर संवाद आणि प्रादेशिक बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे.

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण हे त्याच्या भौगोलिक सीमा आणि शेजारील राष्ट्रांच्या स्थितीवर अवलंबून असते. 'शेजारी बदलता येत नाहीत, पण त्यांच्याशी असलेले संबंध सुधारता येतात' या उक्तीनुसार भारताने नेहमीच आपल्या शेजाऱ्यांशी सौदार्हाचे संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. २०१४ मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सत्तेवर आल्यापासून 'शेजारी प्रथम' (Neighbourhood First Policy) हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे केंद्रस्थान राहिले आहे. २०१९ ते २०२४ या दुसऱ्या कार्यकाळात हे धोरण केवळ राजकीय भेटीगाठीपुरते मर्यादित न राहता ते 'संवाद, सहकार्य आणि संपर्क' (Dialogue, Cooperation, and Connectivity) या त्रिसूत्रीवर आधारित होते. या काळात जगाने कोविड-१९ महामारी, रशिया-युक्रेन युद्धामुळे विस्कळीत झालेली जागतिक पुरवठा साखळी आणि दक्षिण आशियातील बदलती सत्तासमीकरणे अनुभवली. या पार्श्वभूमीवर भारताने 'सागर' (SAGAR) संकल्पनेद्वारे सागरी सुरक्षा आणि विकासाला प्राधान्य दिले. या कालखंडात भारताने

श्रीलंकेच्या आर्थिक संकटात दिलेली ३.८ अब्ज डॉलरची मदत, बांगलादेशसोबतचा 'कुशियारा नदी' करार आणि नेपाळ-भूतानसोबतचे ऊर्जा प्रकल्प यांतून आपली 'प्रथम प्रतिसाद देणारा देश' (First Responder) ही प्रतिमा जपली. मात्र, याच काळात गलवान खोऱ्यातील चीनसोबतचा संघर्ष आणि अफगाणिस्तानमधील तालिबानची सत्ता यामुळे भारतासमोर नवीन सामरिक पेच उभे राहिले. पाकिस्तानसोबतच्या संबंधांत 'दहशतवाद आणि चर्चा एकत्र होऊ शकत नाहीत' ही भारताची भूमिका अधिक ठाम झाली. प्रस्तुत शोधनिबंधात मोदी सरकारच्या दुसऱ्या कार्यकाळातील या धोरणाच्या यशाचा, त्यापुढील आव्हानांचा आणि बदलत्या भू-राजकीय संदर्भात भारताने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधन गृहीतके :

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या दुसऱ्या कार्यकाळात भारताने शेजारील देशांशी (विशेषतः भूतान, बांगलादेश आणि श्रीलंका) आर्थिक आणि पायाभूत सुविधांच्या माध्यमातून संबंध अधिक दृढ केले आहेत. दक्षिण आशियाई देशांमध्ये चीनच्या वाढत्या आर्थिक गुंतवणुकीमुळे आणि 'ऋण सापळा' (Debt Trap) धोरणामुळे भारताच्या 'शेजारी प्रथम' धोरणासमोर मोठी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. शेजारील देशांमधील अंतर्गत राजकीय अस्थिरता (उदा. म्यानमार, मालदीव) आणि सीमापार दहशतवाद (पाकिस्तान) यामुळे भारताच्या प्रादेशिक सुरक्षा धोरणात अधिक कठोरता आली आहे. सांस्कृतिक संबंध, आपत्कालीन मदत (Vaccine Maitri) आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटी यांमुळे भारताची 'विश्वासाई शेजारी' ही प्रतिमा अधिक उजळ झाली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

धोरणाचे स्वरूप समजून घेणे: पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या दुसऱ्या कार्यकाळातील (२०१९-२०२४) 'शेजारी प्रथम' (Neighbourhood First) धोरणाचे स्वरूप आणि त्यामागील ध्येय-धोरणांचे विश्लेषण करणे. अंमलबजावणीचा अभ्यास: भूतान, श्रीलंका, बांगलादेश, नेपाळ, मालदीव आणि म्यानमार यांसारख्या प्रमुख शेजारी राष्ट्रांशी असलेल्या संबंधांमधील प्रगती आणि अंमलबजावणीचा आढावा घेणे. आव्हानांचे विश्लेषण: चीनचा वाढता प्रभाव, सीमा विवाद आणि शेजारील देशांमधील अंतर्गत राजकीय अस्थिरता यांमुळे या धोरणासमोर निर्माण झालेल्या आव्हानांची तपासणी करणे. सुरक्षा आणि तणावाचा अभ्यास: पाकिस्तानसोबतचा थांबलेला संवाद आणि चीनसोबतचा सीमा संघर्ष (गलवान खोरे) यांसारख्या तणावपूर्ण स्थितीचे या धोरणावरील परिणाम अभ्यासणे. भविष्यातील उपाययोजना सुचवणे: 'शेजारी प्रथम' धोरणाचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि प्रादेशिक सहकार्य वाढवण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक शिफारसी मांडणे.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या दुसऱ्या शासन कार्यकाळात भारताचे 'शेजारी प्रथम' धोरण (२०१९-२०२४):

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या दुसऱ्या शासन कार्यकाळात 'शेजारी प्रथम' या धोरणांतर्गत भूतानला भारताच्या परराष्ट्र धोरणात महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले, ज्यामुळे दोन्ही देशांमधील ऐतिहासिक मैत्री, विश्वास आणि सहकार्य अधिक दृढ झाले. या काळात ऑगस्ट २०१९ मध्ये पंतप्रधान मोदींची भूतान भेट आणि भूतानचे राजा जिग्मे खेसर नामग्याल वांगचुक यांच्यासारख्या उच्च-स्तरीय पाहुण्यांच्या नियमित भेटींमुळे धोरणात्मक निर्णय आणि अंमलबजावणीत सुसूत्रता राखली गेली. आर्थिक भागीदारी हा या संबंधांचा मुख्य आधारस्तंभ राहिला; भारताने भूतानच्या १२ व्या पंचवार्षिक योजनेसाठी ₹५,००० कोटी रुपयांचे भरीव

अनुदान सहाय्य केले आणि पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण तसेच कृषी क्षेत्रातील अनेक प्रकल्प राबवले. ऊर्जा क्षेत्रात, मंगडेछू जलविद्युत प्रकल्प (७२० मेगावॉट) २०१९ मध्ये कार्यान्वित झाला, ज्यामुळे भूतानची उत्पादन क्षमता वाढली आणि भारताला वीज निर्यात सुरू झाली, तसेच पुनात्सांगछू-१ आणि २ प्रकल्पांचे कामही वेगाने पुढे सरकले. याव्यतिरिक्त, भूतानच्या डिजिटल उपक्रमांना मदत, मुक्त व्यापार व्यवस्था कायम ठेवणे, अत्यावश्यक वस्तूंच्या पुरवठ्यात विशेष सूट देणे आणि गेलेफू-कोक्राझार मार्गासारख्या सीमापार रेल्वे संपर्क (Cross-Border Rail Link) कामांना गती देणे, हे कनेक्टिव्हिटी सुधारण्याचे महत्त्वपूर्ण प्रयत्न होते. शैक्षणिक शिष्यवृत्ती आणि बौद्ध वारशावरील लक्ष केंद्रित करून लोक-लोकांशी असलेले संबंध अधिक मजबूत करण्यात आले. अशाप्रकारे, २०१९ ते २०२३ या काळात भारताने विकासात्मक भागीदार म्हणून आपली भूमिका अधिक मजबूत केली आणि 'पड़ोसी प्रथम' धोरणाला यशस्वीपणे मूर्त रूप दिले. पंतप्रधान मोदींच्या प्रथम कार्यकाळात श्रीलंकासोबतचे संबंध अधिक दृढ करण्यावर विशेष भर दिला. या धोरणाचे सर्वात महत्त्वाचे उदाहरण म्हणजे २०२२ मध्ये श्रीलंकेत आलेल्या भीषण आर्थिक संकटादरम्यान भारताने केलेले सहकार्य होय. भारताने श्रीलंकेला सुमारे \$३.८ अब्जपेक्षा जास्त आर्थिक आणि मानवतावादी मदत पुरवली, ज्यात चलन अदलाबदल (Currency Swap), कर्जाचे पेमेंट पुढे ढकलणे, आणि अन्न, इंधन व औषधे खरेदी करण्यासाठी 'लाइन ऑफ क्रेडिट' (Line of Credit) या सुविधांचा समावेश होता. यासोबतच दोन्ही देशांमध्ये उच्च-स्तरीय संवाद आणि भेटीगाठींचे सातत्य राहिले, ज्यामुळे सागरी, हवाई, ऊर्जा, व्यापार आणि पर्यटन या क्षेत्रांमध्ये आर्थिक भागीदारीसाठी संयुक्त दृष्टिकोन निश्चित करण्यात आला. सुरक्षा आणि सामरिक सहकार्याच्या दृष्टीने, श्रीलंका भारताच्या 'सागर' (SAGAR – Security and Growth for All in the Region) या सागरी सुरक्षा दृष्टिकोनाचा महत्त्वाचा भागीदार आहे, आणि दोन्ही देशांनी एकमेकांचे सुरक्षा हितसंबंध जपण्यावर सहमती दर्शवली आहे. सांस्कृतिक स्तरावर, बौद्ध वारसा आणि भारतीय वंशाच्या तमिळ समुदायासाठी घरांचे बांधकाम करून 'लोक-ते-लोक' (People-to-People) संबंध मजबूत करण्यात आले. अशा प्रकारे, भारताने संकटाच्या काळात कोणतीही अट न ठेवता तातडीची मदत देऊन 'शेजार धर्म' या धोरणाची विश्वासाहर्ता सिद्ध केली आणि चीनच्या तुलनेत आपले स्थान अधिक बळकट केले.

तसेच म्यानमारशी संबंध मजबूत ठेवण्यावर लक्ष केंद्रित केले, ज्याचा मुख्य उद्देश भौतिक, डिजिटल, आर्थिक आणि लोका-लोकांमधील संपर्क वाढवणे हा होता. 'एँक्ट ईस्ट' धोरणासह म्यानमारला आग्नेय आशियाचे प्रवेशद्वार मानून, भारताने कलादान मल्टी-मोडल ट्रान्झिट ट्रान्सपोर्ट प्रकल्प (KMTT) आणि त्रिपक्षीय महामार्ग यांसारख्या महत्त्वाच्या संपर्क आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना प्राधान्य दिले, ज्यामुळे ईशान्येकडील राज्यांचा व्यापार सुलभ होईल. याचबरोबर, भारताच्या संरक्षण आणि सुरक्षा हितांसाठी म्यानमारच्या लष्कराच्या सहकार्याने बंडखोरी विरोधी कारवाई करण्यात आली आणि सीमा सुरक्षा तसेच अमली पदार्थ तस्करीत सहकार्यासाठी उच्चस्तरीय बैठका नियमितपणे आयोजित करण्यात आल्या. तथापि, फेब्रुवारी २०२१ मध्ये झालेल्या लष्करी उठावामुळे संबंधांमध्ये मोठे आव्हान उभे राहिले. भारताने एक संतुलित (Balanced) भूमिका घेतली, ज्यात लोकशाही मूल्यांचे समर्थन करतानाच, ईशान्येकडील सुरक्षा, चीनचा वाढता प्रभाव आणि प्रलंबित विकास प्रकल्प सुरक्षित ठेवण्यासाठी म्यानमारच्या लष्करी राजवटीसोबतचे संबंध पूर्णपणे तोडले नाहीत. 'नेबरहुड फर्स्ट'च्या मानवतावादी दृष्टिकोनानुसार, भारताने कोविड-१९ लसींचे महत्त्वपूर्ण डोस म्यानमारला पुरवले आणि सिटवे बंदराचा विकास तसेच माहिती तंत्रज्ञान संस्थांसारख्या विकास प्रकल्पांना सातत्याने पाठिंबा दिला. या कार्यकाळाच्या शेवटी, म्यानमारमधील अंतर्गत संघर्ष, अमली पदार्थांची तस्करी आणि ईशान्येकडील राज्यांमध्ये वाढलेली अस्थिरता पाहता, भारताने सीमा व्यवस्थापन धोरणात मोठा बदल केला. २०२४ च्या सुरुवातीला सरकारने मुक्त संचार करार (Free Movement Regime – FMR) रद्द करण्याची आणि

संपूर्ण १,६४३ किमी लांबीच्या सीमेवर कुंपण (Fencing) घालण्याची घोषणा केली. थोडक्यात, मोदी सरकारच्या या कार्यकाळात, 'नेबरहुड फर्स्ट' धोरणाने सुरुवातीला संपर्क आणि विकास यावर जोर दिला, परंतु म्यानमारमधील अंतर्गत अस्थिरतेमुळे भारताला आपल्या धोरणात्मक आणि सुरक्षा हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी कठोर आणि महत्त्वपूर्ण निर्णय घ्यावे लागले.

मालदीवसोबतचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामरिक संबंध दृढ करण्यावर भर दिला. या धोरणाचे प्रमुख आधारस्तंभ म्हणजे विकास सहयोग आणि आर्थिक मदत, ज्यात 'लाइन ऑफ क्रेडिट'द्वारे मोठी आर्थिक मदत, हुलहुमाले गृहनिर्माण युनिट्स आणि ग्रेटर माले कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांसारख्या महत्वाकांक्षी पायाभूत सुविधा प्रकल्पाचा समावेश आहे. याशिवाय, हिंदी महासागरात स्थैर्य राखण्यासाठी सुरक्षा आणि सागरी सहकार्य वाढविण्यात आले आणि कोणत्याही संकटाच्या वेळी (उदा. कोविड-१९ महामारी) भारताने 'प्रथम प्रतिसाद देणारा देश' म्हणून तातडीने मदत केली. राजकीय आणि धोरणात्मक संबंध उच्च-स्तरीय भेटी आणि संरक्षण, नवीकरणीय ऊर्जा यांसारख्या क्षेत्रातील सामंजस्य करारांमुळे अधिक मजबूत झाले; २०१८ मध्ये मालदीवने या धोरणाला 'इंडिया फर्स्ट' म्हणून प्रतिसाद दिला होता. तथापि, या काळात मालदीवमधील भू-राजकीय बदलांमुळे, चीनचा वाढता प्रभाव आणि 'इंडिया आउट' सारख्या मोहिमांमुळे संबंधात काही ताण आला होता. असे आव्हान असतानाही, भारताने २०२४ मध्ये आर्थिक आणि चलन मदत तसेच तांदूळ, गहू यांसारख्या जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा सुरू ठेवत आपल्या 'शेजार प्रथम' धोरणाचे पालन केले आणि एक जबाबदार व मदत करणारा शेजारी म्हणून आपली भूमिका कायम ठेवली. शेजारी प्रथम या धोरणात नेपाळला उच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे, ज्यामुळे दोन्ही देशांतील संबंधात सहकार्य आणि काही प्रमाणात तणाव दिसून येतो. या काळात कनेक्टिव्हिटी आणि पायाभूत सुविधांवर विशेष भर देण्यात आला. ऊर्जा सहकार्याच्या दृष्टीने, फेब्रुवारी २०२४ मध्ये झालेल्या करारानुसार, नेपाळ पुढील दहा वर्षांत भारताला १०,००० मेगावॉट वीज निर्यात करणार आहे, हा एक मोठा मैलाचा दगड ठरला. याव्यतिरिक्त, मोतिहारी-अमलेखगंज पेट्रोलियम पाईपलाईन पूर्ण झाली, रेल्वे कनेक्टिव्हिटी आणि चेक पोस्ट (ICP) च्या विकासावर काम झाले. तसेच, फेब्रुवारी २०२४ मध्ये UPI (युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस) सुविधा नेपाळमध्ये सुरू झाल्याने डिजिटल कनेक्टिव्हिटी वाढली. दोन्ही देशांमधील संबंध 'रोटी-बेटी का रिश्ता' म्हणून ओळखले जातात, आणि या काळात बौद्ध तसेच रामायण सर्किटद्वारे सांस्कृतिक आणि लोक-ते-लोक संबंध (People-to-People Ties) अधिक मजबूत करण्यात आले. दुसरीकडे, २०२० मध्ये तत्कालीन नेपाळ सरकारने कालापानी, लिपुलेख आणि लिपियाधुरा या क्षेत्रांना आपल्या नकाशात दाखवून मोठा सीमावाद निर्माण केला, ज्यामुळे द्विपक्षीय संबंधात तणाव आला. भारताने याला 'एकतर्फी' ठरवत विरोध केला, मात्र संवादातून तोडगा काढण्याची भूमिका कायम ठेवली. आर्थिक भागीदारीच्या दृष्टिकोनातून, भारत हा नेपाळचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आणि परदेशी गुंतवणुकीचा (Foreign Investment) महत्वाचा स्रोत आहे, जो नेपाळच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी आरोग्य, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये सातत्याने मदत करत आहे. एकंदरीत, 'शेजार प्रथम' धोरणाने विकासाच्या क्षेत्रात सहकार्य वाढवले असले तरी, सीमा विवादांमुळे संबंधात तात्पुरता तणाव आला होता, जो उच्चस्तरीय भेटीगाठींच्या माध्यमातून संवाद साधून कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. मोदींच्या शासन काळात बांगलादेशासोबतचे संबंध अधिक दृढ आणि बहुआयामी झाले. भारताने बांगलादेशला या धोरणाचा प्रमुख आधारस्तंभ मानत, त्याचे स्थैर्य आणि विकासाला पाठिंबा दिला. या काळात आर्थिक आणि व्यापारी भागीदारी अधिक वाढली, बांगलादेश हा भारताचा दक्षिण आशियातील सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार बनला. व्यापार अधिक व्यापक करण्यासाठी डिजिटल, हरित आणि महासागरावर आधारित अर्थव्यवस्था (Blue Economy) यांसारख्या नवीन क्षेत्रांमध्ये सहकार्याचे करार

करण्यात आले. कनेक्टिव्हिटी हा केंद्रबिंदू राहिला; १९६५ पासून बंद असलेला चिलाहाटी-हल्दीबाड़ी रेल्वे संपर्क पुन्हा सुरू करण्यात आला आणि रेल्वे, पूल, तसेच खूलना-मोंगला बंदराच्या विकासासाठी भारताने आर्थिक सहाय्य केले. ऊर्जा क्षेत्रात मोठी प्रगती झाली, ज्यात भारताच्या आर्थिक मदतीने उभारलेल्या 1320 मेगावॉट अपेक्षित क्षमता असलेल्या मैत्री औष्णिक ऊर्जा प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्याचे उद्घाटन झाले. संरक्षण आणि सुरक्षा क्षेत्रात, दोन्ही देशांनी दहशतवाद आणि कट्टरपंथी शक्तींविरुद्ध लढण्यासाठी परस्पर सहकार्य कायम ठेवले. सप्टेंबर २०२२ मध्ये कुशियारा नदीच्या पाणी वाटपावर महत्वाचा करार झाला, ज्याला पंतप्रधान मोदींनी 'मुत्सद्देगिरीचा सुवर्ण अध्याय' म्हटले होते. याशिवाय, कोविड महामारीच्या काळात भारताने बांगलादेशला लसींचा पुरवठा करून सहकार्य केले. या घनिष्ठ संबंधांमध्ये काही आव्हाने देखील होती; २०१९ मध्ये भारताने आणलेल्या नागरिकत्व दुरुस्ती कायद्यामुळे (CAA) काही बांगलादेशी मंत्र्यांनी नियोजित दौरे रद्द केले होते आणि सुमारे 11 लाख रोहिंग्या शरणार्थींच्या समस्येवर उपाययोजना करण्यासाठी एकत्रित काम करण्यावर चर्चा झाली. एकंदरीत, २०१९ ते २०२४ या काळात पंतप्रधान मोदी आणि बांगलादेशच्या पंतप्रधान शेख हसीना यांच्या नेतृत्वाखालील संबंधांनी विश्वासू मित्र आणि प्रादेशिक भागीदार म्हणून नवी उंची गाठली. भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंध अत्यंत तणावपूर्ण आणि गुंतागुंतीचे राहिले, ज्यामुळे मोदी सरकारच्या 'शेजारी प्रथम' धोरणाची अंमलबजावणी पाकिस्तानच्या संदर्भात मर्यादित झाली. या धोरणाचा उद्देश शेजारील राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करणे हा असला तरी, सीमापार दहशतवाद आणि काश्मीर प्रश्नाचा या संबंधांवर गडद प्रभाव होता. भारताने स्पष्टपणे भूमिका घेतली की, दहशतवाद आणि चर्चा एकत्र होऊ शकत नाहीत ('Terror and Talks cannot go together'), ज्यामुळे उच्च-स्तरीय द्विपक्षीय चर्चा पूर्णपणे थांबली. २०१९ मधील पुलवामा हल्ल्यानंतर भारताने केलेला एअर स्ट्राईक आणि पाकिस्तानने भारताला लक्ष्य करणाऱ्या दहशतवादी संघटनांवर 'अपरिवर्तनीय आणि निर्विवाद' कारवाई करावी ही भारताची अट, यामुळे संबंधात कटुता वाढली. ऑगस्ट २०१९ मध्ये भारत सरकारने जम्मू आणि काश्मीरला विशेष दर्जा देणारे कलम ३७० रद्द केल्यावर, पाकिस्तानने तीव्र आक्षेप नोंदवला, राजकीय संबंध कमी केले (diplomatic ties downgraded) आणि द्विपक्षीय व्यापार पूर्णपणे थांबवला. पाकिस्तानच्या या एकतर्फी पावलामुळे 'शेजारी प्रथम' धोरणाचे व्यापार, संपर्क आणि संपर्क (connectivity) वाढवण्याचे उद्दिष्ट पाकिस्तानच्या बाबतीत साध्य होऊ शकले नाही. या तणावामध्ये एक सकारात्मक पाऊल म्हणून, फेब्रुवारी २०२१ मध्ये दोन्ही देशांनी नियंत्रण रेषेवर (LoC) २००३ च्या युद्धविराम कराराचे पालन करण्याची सहमती दर्शवली, ज्यामुळे सीमेवर काही काळ शांतता राहिली. 'शेजारी प्रथम' धोरणांतर्गत भारताने इतर शेजारील देशांना मदत केली, परंतु पाकिस्तानसोबतच्या संबंधांमध्ये दहशतवादाचा अडथळा निर्णायक ठरला आणि भारताने दहशतवाद आणि शत्रुत्वमुक्त वातावरणातच सामान्य संबंध शक्य असल्याचे ठामपणे सांगितले. सारांशतः, २०१९-२०२४ या कार्यकाळात भारत-पाकिस्तान संबंध 'तणावग्रस्त' चौकटीत राहिले आणि 'शेजारी प्रथम' धोरणाचा उद्देश असलेल्या संवादाला मोठा धक्का बसला.

भारत आणि चीन यांमधील संबंध सीमावाद आणि भू-राजकीय स्पर्धेमुळे अत्यंत तणावपूर्ण राहिले. या तणावाची सर्वात मोठी घटना म्हणजे जून २०२० मध्ये पूर्व लडाखमधील गलवान खोऱ्यात (Galwan Valley) झालेला संघर्ष, ज्यात भारताचे २० सैनिक शहीद झाले. यानंतर संबंधांमध्ये मोठे वितुष्ट निर्माण झाले. गलवानपूर्वी आणि नंतरही डोकलाम (२०१७) आणि प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवरील (LAC) इतर वादग्रस्त भागांमध्ये वारंवार लष्करी तणाव दिसून आला. सीमा वादाव्यतिरिक्त, भारताने चीनसोबतच्या व्यापारी असमतोलावर (Trade Deficit) लक्ष केंद्रित केले आणि राष्ट्रीय सुरक्षेच्या कारणास्तव २०२० मध्ये अनेक लोकप्रिय चिनी मोबाईल ॲप्सवर बंदी घातली. त्याचबरोबर, 'आत्मनिर्भर भारत' आणि 'मेक इन इंडिया' धोरणांना

प्रोत्साहन देऊन चीनवरील आर्थिक अवलंबित्व कमी करण्याचा प्रयत्न केला. मोदी सरकारच्या परराष्ट्र धोरणाचा महत्त्वाचा भाग असलेल्या 'शेजारील प्रथम धोरणा' (Neighborhood First Policy) समोर चीनचा वाढता प्रभाव हे एक मोठे आव्हान आहे. चीन आपल्या बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI) द्वारे भारताच्या शेजारील राष्ट्रांमध्ये (उदा. पाकिस्तान, श्रीलंका, नेपाळ) मोठ्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करत आहे, ज्याला भारत 'ऋण सापळा धोरण' (Debt-Trap Diplomacy) म्हणून पाहतो. या आव्हानाला उत्तर देण्यासाठी, भारताने आपल्या या धोरणांतर्गत शेजारील राष्ट्रांना वेळोवेळी आर्थिक मदत, कर्ज आणि आपत्कालीन मदत पुरवली, जसे की श्रीलंकेतील आर्थिक संकटाच्या वेळी केलेली मदत. या धोरणाचा मुख्य उद्देश चीनचा प्रभाव संतुलित करणे आणि शेजारील देशांशी मजबूत संबंध निर्माण करणे हा असला तरी, चीनशी असलेले संबंध सीमा विवादांवर आधारित असल्याने, चीनचा समावेश या धोरणात केला जात नाही. या सर्व तणावामध्येही, दोन्ही देशांनी ब्रिक्स (BRICS) आणि शांघाय कोऑपेरेशन ऑर्गनायझेशन (SCO) सारख्या आंतरराष्ट्रीय मंचांवर चर्चा आणि राजनैतिक स्तरावरील संवाद सुरू ठेवले आहेत, ज्यात सीमा विवादावर योग्य तोडगा काढण्याची गरज दोन्ही नेत्यांनी अधोरेखित केली आहे.

भारताच्या 'शेजारी प्रथम' धोरणापुढील आव्हाने :

भारताच्या 'शेजारी प्रथम' धोरणाचे यश अनेक महत्त्वपूर्ण आव्हानांमुळे मर्यादित राहिले आहे. सर्वप्रथम, भारताने आपल्या शेजाऱ्यांशी असलेले संबंध जेवढे व्यवस्थापित केले आहेत, तेवढे ते घडवलेले नाहीत, ज्यामुळे एक स्पष्ट धोरणात्मक चौकटीचा अभाव जाणवतो. दक्षिण आशियाई शेजाऱ्यांवर स्पष्ट आणि एकल लक्ष केंद्रित न करता स्थानिक तसेच विस्तारित शेजाऱ्यांवर एकाच वेळी लक्ष केंद्रित केल्यामुळे ध्येये चुकली असून अप्रत्याशित परिणाम दिसून आले आहेत. दुसरे आव्हान म्हणजे प्रादेशिक स्तरावर असलेले द्विपक्षीय संबंधांतील अडथळे. उदाहरणार्थ, सार्क (SAARC) शिखर परिषदेत तीनपैकी फक्त एकाच करारावर स्वाक्षरी झाली, कारण पाकिस्तानने उर्वरित दोन करारांवर स्वाक्षरी करण्यास नकार दिला. या क्षेत्रातील दहशतवादी कारवायांचा उदय, खुले सीमावर्ती प्रदेश आणि पाकिस्तान तसेच इतर शेजारी देशांकडून मिळणारा पाठिंबा, यामुळे भारतातील अतिरेकी कारवाया वाढल्या आहेत. याव्यतिरिक्त, 'गोल्डन ट्रॅंगल' आणि 'गोल्डन क्रेसेंट' यांसारख्या ड्रम तस्करीच्या मार्गांच्या जवळ असल्यामुळे भारताच्या अंमली पदार्थांच्या तस्करीच्या समस्या आणखी बिकट झाल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, चीनच्या 'वन बेल्ट वन रोड' (OBOR) कार्यक्रमांमुळे सार्क देशांसोबतच्या व्यापारात लक्षणीय वाढ झाली आहे, तर नेपाळ, श्रीलंका आणि मालदीवसारखे शेजारील देश भारताच्या विरोधात 'चीन कार्ड' खेळून नवीन युती तयार करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तिसरे आव्हान म्हणजे भारताविषयी शेजाऱ्यांमध्ये असलेला अविश्वासाचा आणि समान वागणूक न मिळाल्याचा भाव. बांगलादेश, श्रीलंका आणि मालदीवसारख्या देशांमध्ये भारताचा पूर्वीचा लष्करी सहभाग आजही प्रादेशिक भीतीचा पुरावा म्हणून पाहिला जातो. सीमावर्ती प्रदेशातील कमकुवत पायाभूत सुविधा मुक्त व्यापार आणि गुंतवणूक करारांच्या अंमलबजावणीला मर्यादित करतात. उदाहरणार्थ, पूर्वी भारत आणि पूर्व पाकिस्तान (आता बांगलादेश) यांच्यात जास्त रेल्वे कनेक्शन होते. चौथे आव्हान हे वांशिक आणि देशांतर्गत राजकीय बदलांशी संबंधित आहे, जे वारंवार भारताच्या शेजारच्या धोरणावर परिणाम करतात. उदाहरणार्थ, पश्चिम बंगालच्या विरोधामुळे बांगलादेशसोबतचा 'तिस्ता जल करार' रखडला, तर वांशिक संबंधांमुळे श्रीलंकेच्या तमिळ संघर्षाला भारताने समर्थन दिले. सध्या भारताकडे शेजाऱ्यांसोबत अनेक 'लाइन ऑफ क्रेडिट' (LoC) प्रकल्प आहेत, पण अविश्वास आणि या क्षेत्रातील भारताच्या शक्तीत घट झाल्यामुळे या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीस विलंब होत आहे. याव्यतिरिक्त, हवामान बदल आणि नैसर्गिक आपत्तींची वाढलेली शक्यता विकास

प्रकल्पांसाठी अतिरिक्त अडचणी निर्माण करते. ‘शेजारी प्रथम’ धोरणाला प्रभावी करण्यासाठी नवी दिल्लीला आवश्यक सुधारणा करणे गरजेचे आहे. मोदींच्या परराष्ट्र धोरणात पहिल्या कार्यकाळात शेजाऱ्यांशी संबंध आणि प्रादेशिक सहकार्य वाढवण्यावर चांगला भर होता, जो दुसऱ्या कार्यकाळात व्यापक सहकारी संबंधांवर पुढे गेला आहे.

धोरणत्मक शिफारसी :

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात शेजारी राष्ट्रात उच्च-स्तरीय भेटी, शिखर बैठका आणि नियमित संवादांला प्राधान्य देऊन समस्या आणि वाद सोडवण्यावर तसेच विश्वास निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. यासोबतच, शेजारी देशांच्या अंतर्गत राजकारणावर प्रतिक्रिया देणे टाळून परिपक्वतेला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. भारत सरकारने संवाद आणि मध्यस्थीद्वारे सीमा विवाद आणि इतर संघर्ष सोडवण्यासाठी प्रयत्न करणे, तसेच संयुक्त लष्करी सराव आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीसारखे विश्वास निर्माण करणारे उपाय (Confidence Building Measures – CBMs) तयार करण्याचा प्रयत्न करणे महत्वाचे आहे. पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि व्यापार सुलभीकरणाद्वारे कनेक्टिव्हिटी आणि आर्थिक एकात्मता सुधारण्यासाठी प्रयत्न सुरू ठेवून, एक विश्वासाह भोगीदार म्हणून भारताची प्रतिमा उंचावण्यासाठी शेजाऱ्यांना आर्थिक मदत देणे आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, राष्ट्रीय सुरक्षा वाढवण्यासाठी दहशतवादविरोधी, सागरी सुरक्षा आणि सीमा व्यवस्थापनावर सहकार्य मजबूत करणे, तसेच प्रादेशिक सहकार्य वाढविण्यासाठी सार्क, बिमस्टेक (BIMSTEC) आणि आयओआरए (IORA) सारख्या प्रादेशिक बहुपक्षीय संघटनांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावणे महत्वाचे आहे. शेवटी, भारताबद्दल सकारात्मक धारणा निर्माण करण्यासाठी आयटीईसी (ITEC), सांस्कृतिक महोत्सव आणि पर्यटन उपक्रमांसारख्या कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देऊन आणि सॉफ्ट-पॉवर मालमत्तांचा वापर करून लोकांमधील संबंध वाढवणे आवश्यक आहे. या सूचनांमुळे सरकार भारताच्या “शेजारी प्रथम” धोरणाला पुनरुज्जीवित करू शकते आणि शांततापूर्ण, समृद्ध आणि परस्पर जोडलेल्या प्रदेशाचे त्याचे स्वप्न साकार करून प्रादेशिक सुरक्षा आणि सत्ता पुन्हा वाढवू शकते.

निष्कर्ष :

२०१९-२०२४ या काळात भारताचे ‘शेजारी प्रथम’ धोरण हे अंशतः यशस्वी ठरले. भारताने आर्थिक मदत, कनेक्टिव्हिटी आणि विकासात्मक प्रकल्पांद्वारे (उदा. भूतान, बांगलादेश, श्रीलंका) एक विश्वासाह भोगीदार म्हणून आपली भूमिका ठामपणे सिद्ध केली. तथापि, पाकिस्तान आणि चीन या दोन महत्वाच्या शेजाऱ्यांशी संबंधांमध्ये आलेला दीर्घकालीन तणाव आणि म्यानमार तसेच मालदीवमधील भू-राजकीय अस्थिरता यांमुळे या धोरणाची अंमलबजावणी आव्हानात्मक ठरली. चीनचा वाढता प्रभाव संतुलित करण्यासाठी भारताला आपल्या आर्थिक आणि सुरक्षा प्रतिबद्धतेत अधिक सातत्य व स्पष्टता आणणे आवश्यक आहे.

References:

1. MohanMonroe Doctrine. The Hindu by Media Centre of Ministry of External Affairs, Government of India, 2003.

2. Bhatnagar S, Ahmed SZ. Geopolitics of landlocked states in South Asia: A comparative analysis of Afghanistan and Nepal. *Australian Journal of International Affairs*. 2021;75(1):60-79.
3. Bhandari K. Bhutan-India Relations: Recent Developments. *South Asia J*. 2019.
4. Aryal SK. India's 'Neighbourhood First' policy and the Belt & Road Initiative (BRI). *Asian Journal of Comparative Politics*. 2021;7(4):744-756.
<https://doi.org/10.1177/20578911211014282>.
5. The Times of India. India, Sri Lanka sign 4 pacts during Modi visit, 2015 March 13.
6. Muni, S.D.(2015). 'Narendra Modi's foreign policy: Rebuild South Asian Neighborhood', CLAWS, <http://www.laws.in/images/journals- doc/1139774315>.
7. Hindustan Times. Nepal releases new political map showing Lipulekh and Kalapani as part of its territory; 2020 May 20.
8. S. Jaishankar.(2022). *India's Strategy in a Changing World*. Prabhat Publishing, New Delhi.
9. Pant, Pushpesh. (2021). *Relations in the 21st Century*. McGraw-Hill Publishing, Chennai.
10. Hall, Ian. (2014). Is a Modi doctrine emerging in Indian Foreign Policy: *Australian Journal of International Affairs*, volume 69, Issue (3),247-252.
11. Revi, V. (2024, April 16). India-Maldives relations: Restoring a sense of normalcy? Orfonline.org. <https://www.orfonline.org/expert-speak/india-maldives-relations-restoring-a-sense-of-normalcy>
12. Amb Ajay Bisaria. Dealing with Pakistan: India's Western Neighbour is No Longer a Strategic Priority, june 18, 2024. <https://www.vifindia.org/2024/june/18/Dealing-with-Pakistan-India-s-Western-Neighbour-is-No-Longer-a-Strategic-Priority>
13. Vaishali Jain and Somvir Gill .2024. Evaluating India's neighbourhood first policy: Decoding the China factor in south Asia. *International Journal of Political Science and Governance*, 6(1): 27-33.

Affordable Housing in Mumbai: Structural Inequality, Demand–Supply Mismatch, and Institutional Limits in Urban Housing Access

Haree Jagtap¹, Dr. Sandip V. Ghodke²

¹Research Scholar, University of Mumbai, Maharashtra.

²Research Guide, University of Mumbai, Maharashtra

Corresponding Author –Haree Jagtap

DOI - 10.5281/zenodo.21771886

Abstract:

Affordable housing in India is no longer only a development concern; it has become a deep structural challenge. Rapid urban growth, rising inequality, limited urban land, and the growing commercial nature of real estate have made decent housing difficult for a large part of the population. The shortage of affordable homes is not simply a temporary mismatch between demand and supply. It reflects larger economic and institutional conditions that decide who can enter the formal housing market and who remains excluded.

This study examines the relationship between income and housing access among Economically Weaker Sections (EWS), Lower Income Groups (LIG), Middle Income Groups (MIG-I and MIG-II), and High-Income Groups (HIG). Available data shows that nearly three-fourths of Indian households fall within the EWS and LIG categories. Ironically, these are the groups that face the greatest barriers in obtaining formal housing.

Income strongly shapes housing conditions. Low-income households often live in slums, informal settlements, overcrowded rental rooms, or homes lacking basic services such as sanitation, water supply, and secure tenure. Many families live under constant pressure from rent increases, poor living conditions, and fear of eviction. In contrast, planned neighbourhoods, stronger infrastructure, and formal home ownership are mainly accessible to middle and upper-income groups.

This reveals a central contradiction in India's housing system: the people who need affordable housing the most usually have the least ability to buy it. At the same time, formal housing is often produced where profit is highest rather than where need is greatest. Housing, therefore, increasingly functions as a market commodity rather than a social necessity.

Mumbai clearly reflects this imbalance. As India's financial centre, it attracts millions seeking employment and better opportunities. However, the city does not generate enough affordable housing for its working population. High land prices, scarcity of developable land, and the treatment of real estate as an investment have pushed home ownership beyond the reach of ordinary families.

Public programmes such as MHADA, SRA, and PMAY have attempted to respond, but their impact remains limited compared with actual demand. The number of affordable units created is too small, and access remains highly competitive.

The housing crisis in India is therefore structural, not temporary. Real improvement requires policies linked to actual income levels, stronger public involvement in land and housing supply, and better coordination between housing, transport, employment, and urban planning. Without this, cities will continue to grow while millions of working families remain excluded from formal housing.

Keywords: Affordable Housing, Urban Inequality, Housing Demand-Supply Gap, Informal Settlements, Rental Housing, Housing Financialization, Land Market Dynamics, Institutional Fragmentation, Urban Policy, Mumbai Housing Crisis, EWS, LIG, MIG-I, MIG-II, Housing Accessibility, Sustainable Urban Development

Purpose of the Study:

The main purpose of this study is to examine the gap between the need for affordable housing and the actual supply of affordable homes in Mumbai, especially within the area governed by the Brihanmumbai Municipal Corporation. This part of the city shows most clearly the imbalance between employment opportunities and access to housing.

Mumbai continues to attract people from across India because it offers jobs, income, and the possibility of a better life. Workers in transport, domestic service, retail, offices, delivery networks, and informal labour all help keep the city functioning. However, while employment keeps expanding, affordable housing has not grown at the same pace. This mismatch forms the core concern of the study.

The research focuses mainly on households belonging to Economically Weaker Sections (EWS), Lower Income Groups (LIG), Middle Income Group-I (MIG-I), and Middle Income Group-II (MIG-II). These groups include factory workers, drivers, junior office employees, service workers, small traders, and salaried middle-income families. Although they are central to Mumbai's economy, they face the greatest housing difficulties.

A key objective of the study is to distinguish between housing need and market demand. Many households need secure homes, but the formal market recognizes demand only when buyers have enough stable income to purchase property. As a result, a large section of the population remains invisible in the housing market.

The study also evaluates the limited role of Maharashtra Housing and Area Development Authority and Slum Rehabilitation Authority. High land costs, limited space, expensive construction, and dependence on redevelopment have reduced their ability to provide housing at the scale required.

Ultimately, the study explains why many EWS, LIG, MIG-I, and MIG-II families remain outside the formal housing system and continue living in slums, chawls, overcrowded rentals, or insecure settlements because practical alternatives remain limited.

Hypotheses of the Study:

This study is based on four main assumptions.

First, the study assumes that the Maharashtra Housing and Area Development Authority is not able to meet Mumbai's affordable housing needs on the required scale. The number of people applying is much higher than the number of homes available. This shows that current land access, pricing, and institutional capacity are not enough.

Second, the study assumes that Mumbai has a very large and long-term gap between demand and supply of affordable housing. This is not a temporary problem. It is linked to expensive land, rising building costs, speculative real estate, and a market that mainly builds where profits are higher.

Third, the study assumes that the Slum Rehabilitation Authority could provide more affordable housing only if its present model changes completely. Right now, it mainly works around builder profit and land value. If it becomes a true social housing scheme, it could help much more.

Fourth, the study assumes that EWS, LIG, MIG-I, and MIG-II families remain structurally excluded from formal housing in Mumbai. Because of this, a very large number of people spend most of their lives in slums, chawls, overcrowded rented rooms, and semi-formal settlements, simply because formal housing remains out of reach.

Introduction: Housing Affordability as a Structural Issue:

Housing affordability in India is not simply a short-term policy issue; it is a deeper structural problem linked to the country's economic system and the way cities are growing. A common measure says that housing costs should not exceed 30 percent of household income. In reality, this limit is crossed in many Indian cities, showing a widening gap between what people earn and what housing costs.

India's urban landscape shows a striking contradiction. Cities continue to expand with new towers, large residential projects, and modern infrastructure. At the same time, millions of people still live in slums, overcrowded rented rooms, or homes lacking basic facilities. This contrast shows that housing growth does not automatically mean housing access. The type of housing being built often does not match the needs of most urban residents.

A major reason for this imbalance is income inequality. A large part of India's workforce earns through informal jobs, where income is uncertain and often not officially recorded. Because of this, many households cannot meet the conditions required for bank loans or formal housing finance. Although they need affordable housing, they are not seen by the market as effective buyers.

As a result, housing supply often follows profit rather than social need. Private developers usually focus on middle- and upper-income groups because these segments offer better financial returns. This creates a system where homes are produced for those with stronger purchasing power rather than for those with the greatest need.

Government programmes have tried to improve housing access, but their impact has often remained limited because they do not fully address the gap between real incomes and housing prices.

Therefore, India's housing problem is not only about a shortage of homes. It is about how housing is produced, financed, and distributed. Unless these systems reflect the economic realities of ordinary people, affordable housing will remain out of reach for a large share of urban families.

India's Housing System and Income Realities:

India's housing system can only be properly understood by looking at population size, income distribution, and the unequal way people are settled across the country. India has a population of more than 1.4 billion people, making it the world's most populous country. Yet this population is not spread evenly across regions, income groups, or housing conditions. Because of this, the housing system reflects deep social and economic inequalities.

A large share of the population still lives in rural areas, where housing is often self-built and expanded gradually over time. Rural homes are usually less dependent on formal real estate markets. However, housing quality often remains uneven because of low incomes, weaker infrastructure, and limited access to durable construction materials. Urban India presents a very different picture. In cities, housing is closely linked to land values, real estate finance, private developers, and public housing institutions. This is where the conflict between rising population, employment growth, and housing affordability becomes most visible.

Around 35 to 37 percent of India's population now lives in urban areas. This means nearly 500 million people live in towns and cities, and the number continues to rise due to migration, natural population growth, and the expansion of urban settlements. Urbanization is not simply a demographic change, it continuously creates new demand for housing.

The more important question, however, is not only how many people live in cities, but where and how they live. A large part of the urban population does not live in planned or formally financed housing.

Instead, millions live in slums, chawls, informal settlements, rented rooms, unauthorized colonies, and subdivided housing units. These are not temporary or marginal spaces. They are central to the functioning of Indian cities. For many households, informal housing remains the only realistic option because formal housing is financially out of reach.

This pattern is closely connected to income distribution. A very large share of Indian households belongs to the Economically Weaker Sections (EWS) and Lower Income Group (LIG). These households include construction workers, domestic workers, drivers, street vendors, shop assistants, security guards, contract labourers, and many other informal-sector workers. Their incomes are often low, unstable, and undocumented. As a result, although they need housing, they usually cannot qualify for formal credit or home loans.

Middle-income households, especially MIG-I and MIG-II families, also face housing pressure. These groups include teachers, clerical staff, junior professionals, office employees, and small business owners. Even though their earnings are higher than those of EWS and LIG households, rising land prices, construction costs, and loan burdens make home ownership increasingly difficult, especially in major cities.

At the top of the market are High-Income Group (HIG) households. Because they have stronger purchasing power, they dominate the formal housing market. Much of the organized real estate sector increasingly focuses on this group because it offers better profits and lower financial risk.

This creates a major contradiction. The greatest housing need comes from lower-income groups, but formal housing supply is increasingly directed toward upper-income groups. In simple terms, housing is often built where returns are higher rather than where need is greatest.

India's housing problem, therefore, is not just a shortage of houses. It is a shortage of accessible and affordable housing that matches the income realities of ordinary people. This is why, despite decades of housing schemes and rapid real estate growth, millions of families continue to live in overcrowded, insecure, and inadequate housing conditions.

Housing Inequality and Informality:

India's housing system can only be understood by looking at population size, income distribution, and the uneven pattern of settlement across the country. India has a population of more than 1.4 billion people, but this population is not evenly spread across regions, social groups, or housing conditions. Because of this, the country's housing structure reflects deep economic and social inequalities.

A large share of the population still lives in rural areas, where housing is often self-built and expanded gradually over time. Rural housing depends less on formal real estate markets, but housing quality often remains uneven because of lower incomes, weaker infrastructure, and limited access to durable building materials. Urban India presents a different reality. In cities, housing is closely linked to land prices, private developers, real estate finance, and public institutions. This is where the pressure between growing population, employment concentration, and affordable housing becomes most visible.

Around one-third of India's population now lives in urban areas, which means nearly 500 million people live in towns and cities. This number continues to rise because of migration, natural population growth, and the expansion of urban settlements. Urbanization therefore creates continuous demand for housing.

However, the important issue is not only how many people live in cities, but how they live. A large part of the urban population does not live in planned or formally financed housing. Instead, millions live in slums, chawls, informal settlements, rented rooms, unauthorized colonies, and subdivided homes. These

settlements are not marginal spaces. They play an essential role in supporting urban life. For many households, they remain the only realistic housing option.

This pattern is closely connected to income realities. A large share of Indian households belongs to the Economically Weaker Sections (EWS) and Lower Income Group (LIG). These include construction workers, domestic workers, transport workers, street vendors, shop assistants, security guards, and many informal-sector labourers. Their incomes are often low, unstable, and undocumented. Because of this, they usually cannot qualify for bank loans or formal housing finance.

Middle-income households also face housing stress, especially in large cities where land prices and construction costs have risen sharply. At the upper end, High-Income Group (HIG) households have stronger purchasing power and therefore dominate the formal housing market.

This creates a clear contradiction in India's housing system. The largest need for housing comes from lower-income groups, but much of the formal housing supply is aimed at those with greater paying capacity.

India's housing challenge is therefore not simply a shortage of homes. It is a shortage of affordable housing that matches the income realities of ordinary people. This explains why millions of families still live in overcrowded and insecure housing despite decades of growth and housing policies.

Demand-Supply Imbalance:

India's housing sector faces a long-standing imbalance between housing demand and housing supply. The problem is not only that the country needs more homes. The deeper issue is that the strongest demand for housing comes from people with the lowest incomes, while much of formal housing is built for those with greater purchasing power.

The demand for affordable housing is highest among Economically Weaker Sections (EWS) and Lower Income Group (LIG) households. These groups make up a large share of the population and form an essential part of India's workforce. They include construction workers, domestic workers, transport employees, factory labourers, delivery workers, street vendors, and many people employed in the informal sector. Their need for housing is large, genuine, and continuously increasing. However, housing markets do not respond to need alone. They respond mainly to purchasing power. A family may urgently need a better home, but if its income is low, irregular, or not formally documented, it may not qualify for a bank loan, afford formal rent, or purchase even a low-cost home. In economic terms, housing need does not automatically become market demand.

This is why India's housing shortage remains severe. Current estimates suggest that urban India faces a shortage of around 9 to 10 million affordable homes, and this figure may rise sharply in the coming years. Most of this unmet demand lies in the EWS and LIG categories.

On the supply side, the situation is very different. Private developers usually focus on middle and higher-income groups because these projects offer better profits and lower risk. In cities where land prices are high, builders often prefer premium apartments and upper-middle-income housing rather than low-cost homes.

Several structural factors strengthen this imbalance. High urban land prices make affordable housing difficult to produce. Limited access to finance prevents many low-income families from entering the formal housing market. At the same time, approvals, development charges, and legal compliance raise construction costs. These added costs are eventually passed on to buyers, making housing even less affordable.

Another major reason is the profit-driven nature of the real estate sector. Developers naturally invest where returns are higher, which means supply moves upward toward wealthier groups even when the greatest need exists among poorer households.

As a result, India does not simply face a shortage of houses. It faces a shortage of housing that matches the income levels of ordinary people. When formal housing remains unaffordable, many households are pushed into slums, overcrowded rentals, informal settlements, and distant peripheral locations. This demand-supply gap is therefore not temporary but a structural feature of India's housing system.

Mumbai: Urban Housing Inequality:

The structural character of India's housing crisis becomes most visible in Mumbai, one of the country's most economically powerful yet spatially unequal cities. Governed by the Brihanmumbai Municipal Corporation, Mumbai is not simply a large metropolitan centre; it is also one of the clearest examples of how economic growth can coexist with severe housing exclusion.

The city has an estimated population of around 13 to 14 million people within municipal limits, while the wider Mumbai Metropolitan Region accommodates more than 25 million residents. This makes Mumbai one of the most densely populated urban regions in the world. However, the significance of these numbers lies not only in their scale but in the way the population is spatially distributed.

Mumbai's residents live across sharply unequal housing forms. At one end are luxury apartments, gated residential towers, and high-value commercial-linked real estate. At the other are slums, chawls, informal rental settlements, subdivided rooms, and low-income self-built structures. Between these two extremes lies a wide range of middle-class suburban housing. These forms of housing are not isolated fragments of the city. Together, they form an interconnected urban structure that sustains Mumbai's economy.

A substantial part of Mumbai's working population depends on low-cost and informal housing. Estimates suggest that around 40 percent or more of the city's population lives in slums or slum-like settlements, while these settlements occupy only a very small proportion of total urban land. This reveals one of the most striking forms of spatial inequality in India: a very large share of the labour force is concentrated within extremely dense and infrastructure-deficient spaces, while high-value land remains concentrated in premium formal developments.

The existence of informal settlements in Mumbai is often misunderstood. These settlements are not simply spaces of poverty; they are also spaces of economic necessity. Workers employed in transport, domestic service, construction, hospitality, retail, street vending, municipal services, and the informal economy often cannot afford formal housing close to their workplaces. Informal settlements therefore provide something the formal housing market often does not, affordable proximity to employment.

In this sense, Mumbai's housing inequality is not merely social; it is structural. The city depends heavily on lower and middle-income labour, yet the formal housing system remains largely disconnected from the income realities of those very groups. This contradiction lies at the core of Mumbai's urban housing crisis.

Institutional Framework and Policy Limitations:

Mumbai's housing system is influenced by several public institutions and policy programmes, especially the Maharashtra Housing and Area Development Authority, the Slum Rehabilitation Authority,

and the Pradhan Mantri Awas Yojana. Each of these addresses a different part of the housing problem, but together they have not been able to match the city's actual housing demand.

The Maharashtra Housing and Area Development Authority remains the main public agency responsible for affordable housing in Mumbai. Its role is important because it directly creates housing for lower and middle-income groups. However, the number of homes it builds is far smaller than the number of families who need them. Every year, applications for housing are much higher than the number of units available.

One major reason is the rising cost of land and construction. In a city where land is scarce and expensive, producing genuinely affordable housing has become increasingly difficult. Although the lottery system helps distribute available homes fairly, it does not solve the larger issue of limited supply.

The Slum Rehabilitation Authority works in a different way. Its main aim is not to create a large new stock of affordable housing but to redevelop existing slum areas. Under this model, eligible residents receive replacement flats, while private developers are allowed to build market-rate housing on part of the land.

This approach has clear limits. It often replaces old settlements instead of significantly increasing affordable housing. Many households, such as recent migrants, tenants, and families formed after the eligibility cut-off date, remain excluded. In addition, projects depend heavily on land values and developer profits.

The Pradhan Mantri Awas Yojana tries to improve affordability through subsidies and credit-linked support. While this can help some households, its impact in Mumbai remains limited. In a city where land and housing prices are extremely high, financial assistance alone cannot solve the problem.

Taken together, these institutions show that Mumbai's housing challenge is not only administrative. It is structural. Each programme addresses only one part of the issue, while the larger crisis is driven by land scarcity, high market prices, fragmented planning, and income inequality.

Structural Nature of Demand and Supply in Mumbai:

Housing demand in Mumbai is constantly growing. Migration adds to this demand, but it is not the only reason. Even when population growth slows, more families need separate homes because of household division, new family formation, ageing buildings, redevelopment displacement, and expanding service-sector jobs.

Housing supply does not increase in the same way. Public housing remains limited, redevelopment projects move slowly, and most private construction targets upper-middle-income and high-income buyers. As a result, the gap between demand and supply continues to widen.

This imbalance is structural rather than temporary. The groups that need housing most Economically Weaker Sections (EWS), Lower Income Groups (LIG), and many middle-income households are the least served by formal housing supply.

High land prices make the problem worse. Since land in Mumbai is scarce and expensive, developers often focus on projects with higher profits. This leaves many working families dependent on slums, overcrowded rentals, or distant suburban housing.

Land Markets and Housing Inequality:

A proper understanding of housing inequality in Mumbai requires looking beyond simple demand and supply. The city's housing crisis is closely linked to land markets, speculative investment, and the growing financial role of real estate.

Over the last two decades, housing in Mumbai has increasingly changed from being mainly a place to live into an investment asset. For many buyers, property is now seen as a way to preserve wealth, earn future gains, or make speculative profits. This shift has had a major effect on affordability.

In many expensive parts of Mumbai, one can see luxury apartments that remain vacant or underused, while large numbers of families struggle to find affordable housing. This does not mean that construction is lacking. Instead, it shows a gap between the social purpose of housing and the profit-driven logic of the real estate market.

Land is at the centre of this problem. Mumbai has very limited urban land, concentrated ownership, high transaction costs, and strict development regulations. These conditions make land extremely expensive. As land prices rise, developers naturally prefer projects that generate higher profits. This usually means building homes for upper-middle-income and high-income groups rather than for ordinary working families.

Rising land values also increase construction costs, sale prices, and rents. Because of this, the affordability problem affects not only home ownership but also rental housing.

Land markets therefore shape the social structure of the city. They influence who can live in central areas, who must move to distant suburbs, and which groups remain excluded from formal housing. Mumbai's housing inequality is therefore not just about limited supply, but about a land market that often works against the needs of the majority.

Rental Housing Crisis:

One of the most overlooked yet crucial aspects of Mumbai's housing system is the rental housing sector. In India's policy discussions, home ownership is usually treated as the main goal of housing policy. However, the reality of Mumbai is very different. A large share of the population including migrants, young workers, service employees, informal labourers, and newly formed households depends on rental housing rather than ownership.

Despite this dependence, Mumbai does not have a strong, organised, or affordable rental housing system. Instead, the rental market remains fragmented, uneven, and weakly regulated, with very limited tenant protection. This has led to a system where housing conditions vary widely depending on income and location.

Rental housing in Mumbai can be broadly divided into three segments.

The first is informal rental housing in slums and informal settlements. These include single-room units, shared spaces, and makeshift structures within densely populated areas. For many Economically Weaker Sections (EWS), this is the only option close to jobs and transport. Although relatively cheaper, these arrangements often involve overcrowding, poor sanitation, and almost no legal security.

The second segment consists of semi-formal rentals in chawls, old buildings, and subdivided properties. These housing types are common in older parts of the city. They often provide better access to employment centres compared to distant suburbs, but suffer from ageing infrastructure, congestion, and uncertain tenancy conditions.

The third segment is formal rental housing found in planned residential areas. These homes offer better infrastructure, legal agreements, and safer living conditions. However, they are often too expensive for EWS and Lower Income Groups (LIG), and increasingly unaffordable even for many middle-income households.

The weak institutional structure of rental housing has serious consequences. First, it limits mobility, as many workers cannot afford to live near employment hubs. Second, it increases financial stress due to rising rents, informal agreements, and the constant risk of eviction. Third, it reinforces spatial inequality, concentrating low-income groups in specific informal zones of the city.

Globally, well-regulated rental systems improve affordability and urban mobility. In Mumbai, however, rental housing has remained outside the core focus of policy.

A stronger rental housing framework including public rental stock, regulated private participation, and tenant protection is essential for creating a more inclusive and balanced urban housing system.

Governance Fragmentation and Institutional Coordination Failure:

A key feature of Mumbai's housing crisis in Mumbai is not only the shortage of homes, but also the fragmentation of governance. Housing in the city is managed by multiple institutions, including the Maharashtra Housing and Area Development Authority, the Slum Rehabilitation Authority, the Pradhan Mantri Awas Yojana, the Mumbai Metropolitan Region Development Authority, and the City and Industrial Development Corporation.

Each of these bodies has an important role in housing and urban development. However, they operate under different mandates, funding systems, and planning boundaries. Because of this, housing policy in Mumbai is not managed through a single coordinated framework but through multiple parallel systems.

This lack of coordination creates structural inefficiency. Housing issues are closely connected, yet institutions often work in isolation. For instance, MHADA focuses on subsidised housing supply, while the Slum Rehabilitation Authority mainly handles redevelopment of existing slums. The Pradhan Mantri Awas Yojana provides financial assistance, whereas regional planning bodies manage infrastructure and land development.

Individually, these functions make sense. But housing problems in Mumbai are not isolated. They are shaped by interconnected factors such as land availability, affordability, transport access, migration, income levels, and redevelopment pressures.

When institutions do not work together effectively, several problems arise. Planning becomes fragmented, and land use decisions may not match housing needs. Infrastructure development may not keep pace with residential growth, leading to gaps in basic services. Housing projects may also be built without proper transport or job connectivity.

Resource use becomes inefficient as different agencies work in overlapping areas while some urgent needs remain unaddressed. At the same time, project execution slows down due to delays in approvals and coordination gaps between departments.

Most importantly, this fragmentation prevents a unified housing strategy. Without institutional integration, it becomes difficult to address affordability, rental housing, redevelopment, and urban expansion in a balanced way.

A long-term solution requires stronger coordination between agencies, shared data systems, and integrated planning across housing, transport, and land use. Without this, even well-intended policies will continue to deliver limited results.

Socio-Economic Implications of Housing Inequality:

A major aspect of the housing crisis in Mumbai is not only the shortage of homes but also the fragmented nature of governance. Housing and urban development are managed by several institutions, including the Maharashtra Housing and Area Development Authority, the Slum Rehabilitation Authority, the Pradhan Mantri Awas Yojana, the Mumbai Metropolitan Region Development Authority, and the City and Industrial Development Corporation.

Each institution has an important responsibility in shaping housing and infrastructure. However, they function under different rules, objectives, funding systems, and planning jurisdictions. As a result, housing policy in Mumbai is implemented through multiple disconnected systems rather than a unified framework.

This fragmentation leads to weak coordination. Housing challenges are interconnected, but institutions often address them separately. For example, MHADA focuses on subsidised housing, the Slum Rehabilitation Authority handles redevelopment, and the Pradhan Mantri Awas Yojana provides financial support. Meanwhile, regional authorities manage transport, land use, and infrastructure planning.

Although each role is important on its own, housing problems in Mumbai are not isolated issues. They are shaped by overlapping factors such as land availability, migration, transport connectivity, income levels, redevelopment pressure, and affordability constraints.

When coordination is weak, planning becomes uneven. Housing developments may not match transport networks, and infrastructure may lag behind residential growth. This creates gaps in liveability and access to services.

Resources are also used inefficiently, as different agencies may work in similar areas while other needs remain neglected. Delays in approvals and inter-agency dependencies further slowdown housing delivery.

Most importantly, this fragmented system prevents the creation of a comprehensive housing strategy. Without integration, it becomes difficult to address affordability, rental housing, redevelopment, and spatial planning together.

A more effective approach requires strong institutional coordination, shared data systems, and integrated urban planning across housing, transport, and land use. Without such reforms, policy efforts will continue to produce limited and uneven results despite good intentions.

Structural Policy Framework:

If the housing crisis in Mumbai is structural, then the policy response must also be structural rather than incremental. Isolated schemes and short-term subsidies may provide temporary relief, but they cannot fundamentally resolve the mismatch between demand, income, and supply.

A key starting point is an income-linked housing approach. Affordable housing should not be defined only by unit size or official category labels. A house may be classified as “affordable,” but if its rent, EMI, or upfront cost is beyond a household’s earning capacity, it remains practically inaccessible. Therefore, housing policy must directly reflect real income levels and affordability thresholds of different social groups.

Financing systems also need improvement. Instruments such as interest subsidies, targeted financial assistance, rental support, and cross-subsidy models can help reduce the affordability gap. However, these measures are effective only when there is sufficient affordable housing supply in the market.

A second important area is land reform within housing policy. In Mumbai, high land prices remain one of the biggest obstacles to affordable housing development. Without addressing land market distortions, long-term affordability cannot be achieved. Reforms are needed in zoning rules, redevelopment processes, land pooling strategies, and the use of public or underutilised land for housing.

Another essential pillar is the expansion of rental housing. Not every household can move directly into ownership. Many workers and migrants need secure, flexible, and affordable rental options. This requires stronger rental laws, incentives for formal rental markets, and development of public or institutional rental housing systems.

Finally, housing must be integrated with wider urban planning. Housing decisions are closely linked to transport, employment, and infrastructure. If affordable housing is located far from job centres without proper connectivity, the cost of travel reduces overall affordability. Therefore, transit-oriented development and coordinated regional planning are essential.

A long-term solution lies in creating a housing system where income, land use, transport, and affordability are planned together in an integrated and coordinated manner.

Conclusion: Housing as a Structural Condition:

The findings of this study clearly show that the affordable housing crisis in Mumbai, as well as in India more broadly, is not simply a result of insufficient construction or temporary market fluctuations. Instead, it is a deeply rooted structural condition shaped by income inequality, limited urban land availability, speculative real estate practices, fragmented governance, and a growing disconnect between social housing needs and market-driven production.

The study aimed to understand the real demand for affordable housing, compare it with actual supply, and examine why existing public housing systems have not been able to meet the needs of Economically Weaker Sections (EWS), Lower Income Groups (LIG), Middle Income Group-I (MIG-I), and Middle-Income Group-II (MIG-II). The evidence shows a clear pattern: housing demand in Mumbai is strongest among lower- and middle-income groups, yet formal supply is largely directed toward higher-income segments with stronger purchasing power.

Housing demand in Mumbai is not only numerical but also structural and social. It grows continuously due to migration, household fragmentation, demographic expansion, redevelopment displacement, and the concentration of informal employment. However, this growing demand does not translate into adequate formal supply. The result is not just a shortage of homes but a deep mismatch between who needs housing and what the market produces.

The first hypothesis of the study is strongly supported. The Maharashtra Housing and Area Development Authority, while important, operates on a scale that is far too limited to meet Mumbai's housing needs. High land costs, construction expenses, and limited land availability severely restrict its capacity. As a result, it can assist only a small portion of applicants and cannot resolve the broader affordability crisis.

The second hypothesis is also validated: the demand–supply gap is persistent and structural. While demand is concentrated among EWS, LIG, MIG-I, and MIG-II groups, supply remains shaped by

profitability, institutional constraints, and land economics. This leaves a large section of the population excluded from formal housing access.

The third hypothesis is further confirmed. The Slum Rehabilitation Authority functions primarily as a redevelopment mechanism rather than a mass affordable housing provider. Its dependence on developer incentives and land value makes affordable housing a secondary outcome rather than its central goal.

A key finding of the study is that many households remain structurally trapped in informal or semi-formal housing conditions. Ownership housing is unaffordable, rental housing is unstable or costly, and public housing is insufficient. As a result, informal settlements persist not by choice but by necessity.

This reflects a deeper contradiction: Mumbai depends heavily on the labour of low- and middle-income groups, yet its housing system does not align with their income realities. This imbalance lies at the core of urban inequality.

The study therefore concludes that increasing housing construction alone is not enough. A fundamental restructuring of the housing system is required. This includes income-linked housing policies, better use of public land, reform of redevelopment models, expansion of regulated rental housing, and stronger integration between housing, transport, land use, and employment planning.

Ultimately, the crisis is not a lack of housing demand. Demand is continuous and unavoidable. The real problem lies in a production system that does not serve the majority of the population. Until housing policy aligns with economic realities, the gap between urban growth and housing access will continue to expand.

Policy Recommendations and Strategic Interventions:

1. Introduction:

The findings of this study clearly establish that Mumbai's affordable housing crisis is not a short-term imbalance between demand and supply, but a deep structural problem embedded in the urban economy and governance system. It is shaped by widening income disparities, scarcity of urban land, speculative behaviour in real estate markets, and institutional fragmentation in housing delivery mechanisms.

The housing requirements of Economically Weaker Sections (EWS), Lower Income Groups (LIG), Middle Income Group-I (MIG-I), and Middle-Income Group-II (MIG-II) continue to remain largely unmet despite the presence of multiple government schemes and agencies. This indicates that the existing policy framework is not aligned with the actual socio-economic realities of urban households.

Therefore, addressing the housing crisis requires systemic reforms rather than isolated interventions. This chapter presents a set of comprehensive policy recommendations aimed at restructuring housing governance, improving affordability mechanisms, reforming land and rental markets, and strengthening institutional coordination within Mumbai's urban system.

2. Establishment of an Integrated Affordable Housing Mission for Mumbai:

A major policy requirement emerging from the study is the creation of a dedicated and unified institutional framework for housing delivery in Mumbai.

Rationale:

At present, housing responsibilities are divided among multiple agencies, resulting in overlapping functions, policy inconsistencies, and implementation delays. A coordinated approach is essential to align housing production with actual demand patterns.

Proposed Framework:

The proposed mission should:

- Consolidate all major housing schemes under a single umbrella structure
- Establish long-term housing targets (10–15 years) based on income categories
- Monitor housing demand and supply on an annual basis
- Integrate housing policy with transport, employment, and land-use planning
- Develop a centralized data system for evidence-based planning

This institutional structure would improve coordination and ensure that housing policy operates as a coherent and unified system rather than fragmented interventions.

3. Restructuring of MHADA for Expanded Social Housing Role:

The Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) plays a key role in affordable housing provision; however, its current operational scale is insufficient relative to Mumbai's growing demand.

Recommended Reforms:

- Transform MHADA into a large-scale public housing development institution
- Establish dedicated urban land reserves exclusively for EWS and LIG housing
- Introduce pricing mechanisms based on household income levels rather than fixed categories
- Ensure a minimum of 70 percent housing allocation for EWS and LIG groups
- Strengthen partnerships with private developers under strict affordability controls
- Expand annual housing production capacity through institutional scaling

Expected Outcome:

These reforms would reposition MHADA as a primary provider of social housing rather than a limited allocation authority.

4. Reforming the Slum Rehabilitation Framework:

The current functioning of the Slum Rehabilitation Authority (SRA) is largely influenced by developer-led incentives, which limits its effectiveness in addressing large-scale housing deprivation.

Suggested Policy Changes:

- Transition from a developer-driven model to a rights-based rehabilitation approach
- Prioritise complete rehabilitation before allowing commercial development benefits
- Expand eligibility to include tenants, migrants, and households excluded due to cut-off dates
- Promote in-situ and nearby rehabilitation as the primary redevelopment strategy
- Reduce dependency on private developers by increasing direct public sector participation

Policy Direction:

SRA should evolve into a social housing institution focused on inclusion and equity rather than real estate facilitation.

5. Development of a Structured Rental Housing System:

The study highlights that rental housing is a crucial but underdeveloped component of Mumbai's housing ecosystem.

Policy Recommendations:

- Establish a formal public rental housing system for low-income populations
- Convert unused or underutilized government properties into rental housing units
- Introduce regulated rent frameworks for EWS and LIG households
- Ensure legally enforceable tenancy protection with minimum occupancy security (3–10 years)
- Encourage employer-supported rental housing for essential workers in informal sectors

Significance:

A structured rental housing system would reduce pressure on ownership housing and improve mobility for urban workers.

6. Reform of Urban Land Policy:

Land scarcity and rising land values are among the most significant drivers of housing unaffordability in Mumbai.

Key Policy Interventions:

- Establish a centralized urban land bank for affordable housing development
- Utilize public, railway, and underutilized government lands for housing projects
- Implement inclusionary zoning regulations mandating affordable housing quotas
- Introduce land value capture mechanisms to finance housing infrastructure
- Discourage speculative land holding through taxation and regulatory measures

Expected Outcome:

These measures would help stabilize land prices and expand the availability of land for affordable housing development.

7. Introduction of an Income-Based Housing Affordability Framework:

The current classification system for housing eligibility does not accurately reflect household affordability.

Proposed Reform:

- Replace fixed income categories with a dynamic affordability index system
- Ensure housing costs remain within 20–30 percent of household income
- Implement real-time income verification mechanisms for eligibility assessment
- Adjust housing subsidies in line with inflation and income growth trends

Rationale:

This approach ensures that housing access is based on actual financial capacity rather than rigid administrative categories.

8. Integration of Housing with Transport and Employment Planning:

Housing inequality in Mumbai is closely linked to spatial separation between residential areas and employment centres.

Policy Measures:

- Develop Transit-Oriented Affordable Housing (TOAH) corridors
- Prioritize housing development along metro, rail, and bus connectivity networks
- Integrate housing strategies with industrial zones and service-sector hubs
- Promote balanced spatial development across the Mumbai Metropolitan Region

Outcome:

Such integration would reduce commuting costs and improve effective affordability for working populations.

9. Regulation of Housing Market Financialization:

The transformation of housing into an investment asset has significantly contributed to rising prices and reduced accessibility.

Recommended Measures:

- Introduce taxation on vacant and underutilized residential properties
- Regulate speculative pricing practices in pre-launch housing markets

- Improve transparency in real estate transactions and valuation systems
- Discourage investment-driven accumulation of residential units
- Strengthen regulatory oversight of high-value housing segments

Objective:

To re-establish housing as a consumption good rather than a speculative financial asset.

10. Strengthening PMAY Implementation in High-Cost Cities:

The impact of the Pradhan Mantri Awas Yojana (PMAY) remains limited in cities like Mumbai due to high land and construction costs.

Recommendations:

- Revise subsidy structures for metropolitan regions
- Integrate PMAY with public land allocation strategies
- Combine ownership support with rental housing provisions
- Expand outreach to informal and vulnerable urban workers

This would improve the effectiveness of the scheme in high-cost urban environments.

11. Development of Integrated Urban Housing Data Systems:

Lack of integrated data remains a major barrier to effective housing policy implementation.

Policy Proposal:

- Establish a centralized urban housing information system for Mumbai
- Integrate datasets from MHADA, SRA, municipal bodies, and planning authorities
- Monitor housing demand, income distribution, slum population, and vacant housing stock
- Enable predictive and data-driven housing policy formulation

Significance:

This system would improve transparency, reduce duplication, and enhance planning efficiency.

References:

1. Government of India (2011). *Census of India*.
2. Ministry of Housing and Urban Affairs (MoHUA). *PMAY Guidelines*.
3. UN-Habitat (2020). *World Cities Report*.
4. Reserve Bank of India (RBI). *Household Income Reports*.
5. World Bank (2022). *India Urban Housing Report*.
6. Maharashtra Housing and Area Development Authority Annual Reports.
7. Slum Rehabilitation Authority Data Reports.
8. Pradhan Mantri Awas Yojana Official Documents.
9. Mumbai Metropolitan Region Development Authority Reports.
10. Various academic journals on housing and urban development.

Accountability vs Activism: Normative Limits of Sua Motu Jurisdiction in India

Jyoti¹ & Prof. Dr B. M. Lokhande²

¹Research Scholar, Department of Political Science, D. G. Tatkare Arts & Commerce College

²Research Guide, Department of Political Science, D. G. Tatkare Arts & Commerce College

Corresponding Author – Jyoti

DOI - 10.5281/zenodo.21771911

Abstract:

The Indian judiciary has become an active institution. It now does much more than decide cases. The Indian judiciary steps in to address problems in how the country is run and to protect the rights enshrined in the Constitution. One of the important tools the Indian judiciary uses is Sua motu jurisdiction. This means that the courts can start a case on their own without anyone asking them to. The Indian judiciary uses Sua motu jurisdiction to intervene in matters important to the public, prevent violations of people's rights, and address environmental disasters.

In doing so, the Indian judiciary has been very good in some respects. It also raises some serious concerns. People are worried that the Indian judiciary is becoming too powerful and not accountable to anyone. They are also worried that this is disrupting the balance of power in the country. This paper examines how the Indian judiciary exercises Sua motu jurisdiction. It examines what the constitution says about it, how it has evolved, and how it is used now. The paper talks about the problem of the Indian judiciary being too active and not being accountable to the people. It says that while it is good that the Indian judiciary can step in when something is very wrong, it is not good if it does this much. If the Indian judiciary does this much, it can undermine the principles of the country, like the idea that different parts of the government should be separate and that no one is above the law.

The paper ends by suggesting some ways to make sure that the Indian judiciary does not get too powerful. It says that there should be some rules and limits on how the Indian judiciary uses Sua motu jurisdiction so that it always stays within the boundaries set by the Constitution.

Keywords: *Sua Motu Cognisance, PIL, Judicial Activism, Indian Constitution, Indian Judiciary, Jurisdiction, Accountability, Fundamental Rights, Constitutional Remedies, Judicial Intervention.*

Introduction:

The Indian judiciary is like a watchdog for the Constitution. It makes sure our basic rights are safe. Over the years, the Indian judiciary has become more powerful because of tools like PIL and Sua motu jurisdiction. The Indian judiciary uses Sua motu jurisdiction to start cases on its own without anyone making a formal complaint, often because of what it sees in the news or letters from people.

The Indian judiciary takes Sua action to deal with big problems like people dying in police custody, the environment being destroyed, and also when the government is not doing its job. This has also led to arguments about the Indian judiciary doing too much. Some people think the Indian judiciary is crossing the line between making judgments and making decisions like the government, which is not its job. This is making people worry about whether the Indian judiciary is still following the rules of democracy and being accountable to the people.

This paper seeks to look at the limits of *Suo motu* jurisdiction in India. It is trying to find a balance between judicial activism and accountability. The paper seeks to critically analyse the practice of *Suo motu* jurisdiction by the Indian constitutional courts and its limits of norms in the context of constitutional governance.

Objectives of the Study:

1. To examine the need for *Suo motu* jurisdiction for the protection of fundamental rights, especially under Article 21 of the Constitution of India.
2. To outline problems and concerns about judicial action taken without petition or adversarial action.
3. To examine the link between judicial activism and judicial accountability in exercising *Suo motu* powers.
4. To explore normative principles and constitutional safeguards that should guide the exercise of *Suo motu* jurisdiction.
5. To make recommendations to balance judicial activism and institutional accountability, while retaining the legitimacy of judicial intervention.

Research Questions:

1. What are the constitutional and theoretical foundations of the *Suo Moto* powers of India?
2. How have Indian courts actually used *Suo* powers so far?
3. Where do we draw the line between necessary intervention and excessive use of *Suo motu* jurisdiction?
4. What role should norms play in the exercise of *Suo motu* jurisdiction in a constitutional democracy?

Research Methodology:

The study is based on **Qualitative Legal Research** and uses doctrinal and analytical legal research methodologies, drawing on constitutional provisions, judicial precedents, and literature on the topic, to critically analyse the extent of *Suo motu* jurisdiction in India from a normative perspective.

Sources of Data:**1.Primary Sources:**

- Constitution of India
- Supreme Court judgments
- High Court judgments

2.Secondary Sources:

- Books
- Law Commission Reports
- Research papers
- Legal commentaries

Methods of Analysis:

- Case Law Analysis
- Constitutional Interpretation
- Normative Analysis

- Comparative Analysis

Review of Literature:

1. S.P. Sathe, *Judicial Activism in India* (2002): Sathe has explored the emergence of judicial activism in India and asserts that the judiciary has been a catalyst for social justice and the protection of constitutional rights in the country. He considers PIL and judicial intervention as two remedies to governance failures. Still, he warns of too much enthusiasm, which might be "fuzzy on the lines" between the judiciary and other arms of government under the Constitution.

2. H.M. Seervai, *Constitutional Law of India* (1996): In contrast to the author, the judicial power is treated with more modesty, and the importance of respect for the literal text of the Constitution, as well as the separation of powers, is emphasised. He condemns the tendency for judges to interpret the meaning of the Constitution too broadly and to exercise a power beyond its mandate, which might void the democratic accountability of judges.

3. M.P. Jain, *Indian Constitutional Law* (2020): The author examines an extensive discussion of the development of PIL, judicial review and constitutional remedies. He emphasises the judiciary's initiative in promoting access to justice and acknowledges concerns about judicial discretion in areas that are more the domain of the executive and legislative branches.

4. Upendra Baxi, *The Supreme Court and Politics* (1980): Baxi examines how the Supreme Court became an arena of social change. He believes that judicial activism has helped the marginalised groups to get justice and emphasises accountability and institutional legitimacy of judicial power.

5. P.N. Bhagwati, "Judicial Activism and Public Interest Litigation: The author believes that there is a liberal interpretation of standing and procedural rules, and he considers judicial activism as a means to social justice. His work was an intellectual seedbed for PIL and the subsequent evolution of *Suo motu* jurisdiction in India.

Research Gap:

The concept of judicial activism and PIL is widely talked about in the literature, but there is a distinct lack of scholarly discussion on the normative boundaries of *Suo motu* jurisdiction and judicial accountability. Furthermore, the growing number of *Suo motu* cases in recent years, especially in governance, public health and environmental issues, calls for a new consideration of the consistent application of judicial intervention and constitutional limits. This study aims to fill in some of the missing links in the relationship between accountability and activism in the exercise of *Suo motu* powers in India.

Conceptual Framework: Judicial Activism vs Accountability:

1. Judicial Activism: Judicial activism is when courts take an active role in interpreting laws and making sure people's rights are protected. This means they do not just follow the law word for word. In India, judicial activism really took off after the Emergency period. This was especially true because of something called Public Interest Litigations or PILs.

Activism is justified because:

1. It fills governance gaps,
2. Protects marginalised communities,
3. Ensures enforcement of fundamental rights under Articles 14, 19, and 21.

2.Judicial Accountability: The judiciary must be accountable for its actions. It means the judiciary has to work within the constitutional boundaries and be answerable for its actions. The judiciary is different from the executive and legislature because it does not have to answer to the people who vote. This is why the judiciary has to be careful and control itself. Judicial accountability is very important for the judiciary to do its job properly. The judiciary must remember that it is responsible for its actions and must work within the rules.

3.The Tension: The tension arises when judicial activism begins to enter into policy-making functions, traditionally reserved for the executive and legislature. This happens with something called *Suo motu* jurisdiction, which means judges can take on cases without anyone asking them to. It affects the way the judiciary, the executive, and the legislature work together, especially in policy-making functions traditionally handled by the executive and legislature. *Suo motu* jurisdiction intensifies this tension because it eliminates procedural checks such as locus standi and adversarial presentation.

Constitutional Basis of *Suo Motu* Jurisdiction:

The Indian Constitution does not explicitly provide for *Suo motu* powers. However, courts have derived this authority from:

- **Article 32:** Right to constitutional remedies (Supreme Court)
- **Article 226:** Writ jurisdiction of High Courts
- **Article 142:** Power to do “complete justice”

These provisions have been interpreted expansively to justify judicial intervention even in the absence of a formal petition.

The evolution of epistolary jurisdiction—where courts treat letters or media reports as writ petitions—further strengthened *Suo motu* powers.

Evolution of *Suo Motu* Jurisdiction in India:

- 1. Early Phase: Rights Protection:** In the 1980s and 1990s, courts used *Suo motu* powers primarily to protect fundamental rights. Issues such as bonded labour, prison conditions, and environmental pollution were addressed through proactive judicial intervention.
- 2. Expansion Phase:** Over time, the scope expanded to include:
  - Environmental governance,
  - Police reforms,
  - Disaster management,
  - Public health crises.
- 3. Contemporary Phase:** In recent years, *Suo motu* jurisdiction has been invoked in matters such as:
  - Pandemic management,
  - Air pollution,
  - Migrant labour crises,
  - Media regulation.

This expansion has intensified debates about judicial overreach.

Recent Case Laws on *Suo Motu* Jurisdiction:**1) In Re: Distribution of Essential Supplies and Services during Pandemic (2021, Supreme Court)**

Facts: During the COVID-19 crisis, numerous reports of a shortage of oxygen, hospital beds and essential medicines were reported. The Supreme Court took *Suo motu* cognisance to respond to the national emergency and to coordinate the allocation of resources.

Issues:

- Whether the Court has authority to involve itself in executive policy in a public health emergency.
- Whether such intervention violates the separation of powers.

Ratio Decidendi: The Court has stated that the courts can be approached when the fundamental rights under Article 21 are at stake. It highlighted “**dialogic judicial process**” instead of replacing the executive; it highlighted accountability of the executive.

Significance: Recognised the legality of *Suo motu* jurisdiction in exceptional circumstances where the right to life is at stake, but it must be supervisory rather than substitutive.

2) In Re: Migrant Workers Crisis (2020, Supreme Court)

Facts: After the nationwide lockdown, millions of migrant workers suffered from hunger, homelessness and transportation. The Court took *Suo motu* cognisance based on media reports after being criticised for inaction.

Issues:

- Whether it is undermining its constitutional duty by postponing judicial action.
- Scope of judicial directions in socio-economic crises.

Ratio Decidendi: The Court held that there is a duty on the part of the State to provide life with dignity, and gave the directions as follows:

- Free transportation,
- Food distribution,
- Registration of migrant workers.

Significance: Shows authority and vulnerability—takes two approaches, showing initial hesitation, and then activism, in using the *Suo* language.

3) In Re: Alarming Rise in COVID-19 Cases (2021, Supreme Court)

Facts: During the second wave, the Court took up the *Suo motu* case on monitoring vaccination policy, supply of oxygen, and drug pricing.

Issues:

- Is it possible to challenge policy decisions by the executive in “real time” in court?
- Limits of judicial review of technical policy issues.
- Can courts really scrutinise the actions of the executive and take immediate action?
- What types of decisions can the court appeal to review decisions made by the Executive Branch?

Ratio Decidendi: The Court said judicial review can be exercised over policy decisions if they are arbitrary or infringe on fundamental rights, but not to engage in judicial micromanagement.

Significance: Statement of the “limited intervention doctrine” as an important normative constraint.

4) In Re: Prashant Bhushan Contempt Case (2020):

Facts: Contempt proceedings based on tweets criticising the judiciary.

Issue: First Amendment concerns with respect to the judiciary. The question before the court was whether the restriction on free speech was constitutional or unconstitutional.

Ratio: In this case, the Court convicted him, but fined a nominal sum.

Significance: Judicial sensitivity and accountability.

In 2020, the Supreme Court of India convicted activist-lawyer Prashant Bhushan for two tweets in which he had called the Judiciary “a bunch of lullabies” and “lacks intellect” in 2020 and slapped him with a fine of ₹1. The case relating to the tweet on CJI S.A. Bobde and the role of the Supreme Court in democracy and other issues raised a national debate on freedom of speech, judicial criticism, and even the use of contempt power.

5) In Re: Problems and Miseries of Migrant Labourers (2020):

Facts: The media heightened attention to the difficulties faced by migrants, such as deaths on the journey, which prompted the creation of this policy.

Issues:

- Whether media reports are enough to base the judiciary.
- The scope of socio-economic rights that can be enforced.

Ratio Decidendi: The Court recognised media reports as reliable enough to invoke *Suo motu* jurisdiction, and extended the scope of Article 21 to the rights of basic livelihoods.

Significance: Validates epistolary jurisdiction, but raises concerns about evidentiary standards.

6) In Re: Stray Dog Menace / Urban Safety (2025–2026, Supreme Court):

Facts: The Court took *Suo motu* cognisance of increasing incidents of dog attacks in urban areas and issued directions to municipal authorities.

Issues:

- The extent to which courts can play a role in governing cities and in developing urban policy.
- Animal rights and public safety.

Ratio Decidendi: The Court found that public safety was part of the scope of Article 21, with which it was necessary to coordinate with statutory authorities, as this would be within the scope of the article.

Significance: Demonstrates the concept of intrusion into the policy domain and identifies policy incompetence.

7) Road Safety and Highway Accidents (2026, Supreme Court)

Facts: The Court took *Suo motu* cognisance of fatal highway accidents where several lives were lost and gave directions to the government and highway authorities.

Issues:

- Whether the Court has the power to set standards for infrastructure.
- Scope of Article 142 (“complete justice”).

Ratio Decidendi: The Court relied on Article 142 to issue binding directions for safety, which it determined to be part of the right to life, that a state's failure to provide safe infrastructure constitutes a violation of the right to life.

Significance: Raises overreach concerns with *Suo motu* expansion to regulatory governance.

8) Suo Motu Case on Digital Arrest Scam (2025, Supreme Court):

Facts: The Court took cognisance of cyber fraud in which scammers pretended to be judicial officers in order to defraud people of money.

Issues: Whether courts have jurisdiction to start proceedings in new types of cybercrime areas. Protection of public trust in the judiciary.

Ratio Decidendi: The Court highlighted the importance of maintaining the credibility of the institutions and gave instructions on the reform of the law enforcement bodies.

Significance: Shows expansion into new governance areas (cyber law).

9) In Re: Suo Motu: NCERT Textbook Case (2026, Supreme Court):

Facts: The Court took cognisance of allegedly misleading references to the judiciary in school textbooks, leading to the withdrawal of materials.

Issues:

- Whether the judges' involvement in academic subject matter infringes upon freedom of expression.
- Relationships between institutional reputation and academic autonomy.

Ratio Decidendi: The Court's justification for intervention is the protection of "institutional integrity," a criticism that it is interfering in academic policy.

Significance: Raises serious normative concerns of overreach.

10) Jharkhand High Court: Rape and Murder Case (2026):

Facts: The High Court took Suo motu cognisance of three cases involving the rape and murder of minors, citing delays in the investigation by the police.

Issues:

- Monitoring of police investigation by courts.
- Rights of the victim.

Ratio Decidendi: The Court concluded that the absence of investigation is in breach of Article 21 and said it must be monitored by the Court.

Significance: Legitimate use of Suo motu for criminal justice accountability.

11) Environmental Disaster Case – NGT Suo Motu (2024):

Facts: The National Green Tribunal commenced proceedings on the basis of news reports of environmental damage as a consequence of the explosion of a factory.

Issues:

- Whether environmental tribunals can make decisions without reference to a formal complaint.
- Creating an environment that is either preventive or reactive.

Ratio Decidendi: The Tribunal observed that the right to protection of the environment is a part of Article 21, and proactive action must be taken.

Significance: In favour of the preventive justice model.

12) Judicial Sensitivity Case (2025, Supreme Court):

Facts: The Supreme Court took *Suo motu* cognisance of problematic observations made by a High Court judge in a judgment concerning gender issues and insensitive language used in a sexual assault case involving a minor.

Issues:

- Whether the higher judiciary can correct the lower judiciary through *Suo motu* powers.
- Judicial discipline and accountability.

Ratio Decidendi: The Court concluded that "judicial independence does not preclude accountability, particularly when constitutional values are at stake. directed the [National Judicial Academy](#) to create guidelines on judicial sensitivity and compassion when handling cases of sexual offences.

Significance: Exhibits internal judicial accountability Suo motu

13) NCLT (National Company Law Tribunal Functioning Case) (2026, Supreme Court):

Facts: The Court took Suo motu cognisance of delays in insolvency proceedings due to staff shortages and infrastructure issues.

Issues:

- Whether courts have the power to intervene in the administration of the tribunals.

- The effects on economic governance.

Ratio Decidendi: The Court recognised that efficient justice delivery is part of the rule of law and argued that it is fit to intervene.

Significance: Enables institutional administration oversight to expand *Suo motu*.

Analytical Observations from Case Laws:

1.Expansion Trend: Recent jurisprudence demonstrates that the number of *suo motu* cases is increasing at a rapid pace to unprecedented heights over the years.

2.Broadening Domains: Nowadays, the Court intervenes in:

- Public health,
- Environmental governance,
- Education policy,
- Cybercrime,
- Infrastructure regulation.

3.Blurring of Boundaries: Shift from Rights enforcement to Policy formulation. Several cases show that the change in policy formulation is in accordance with rights enforcement.

4.Emerging Normative Pattern: Three legal principles can be derived from the aforementioned cases:

- Exceptional necessity doctrine
- Rights-centric justification
- Institutional self-restraint (in theory, not always in practice)

Justifications for *Suo Motu* Intervention:

- 1. Access to Justice:** India's socio-economic inequalities often prevent marginalised communities from approaching courts. *Suo motu* action helps bridge this gap.
- 2. Urgency and Public Interest:** Certain situations—such as environmental disasters or human rights violations—require immediate intervention, which traditional litigation cannot provide.
- 3. Failure of Other Institutions:** When executive or legislative bodies fail to act, judicial intervention becomes necessary to uphold constitutional values.

Critique: Risks of Judicial Overreach:

- 1. Violation of Separation of Powers:** In the case of frequent *Suo* interventions, the doctrine of separation of powers becomes a matter of concern when courts assume executive functions.
- 2. Lack of Procedural Safeguards:** *Suo motu* proceedings tend to be shorter and do not have the following features as compared to ordinary cases:
  - Proper pleadings,
  - Evidence-based arguments,
  - Adversarial testing.
  - This raises concerns about due process.
- 3. Selective Intervention:** Courts may choose cases based on subjective priorities, leading to inconsistency and arbitrariness.
- 4. Democratic Deficit:** Judges are not elected representatives. Excessive activism may undermine democratic legitimacy.

Case-Based Analysis:

1. **Environmental Governance:** Pollution issues have been a common matter of courts' *Suo motu* cognisance. This has resulted in more regulation, but critics say that judicial orders are not necessarily technically expert or long-term viable.
2. **Pandemic Response:** During the COVID-19 pandemic, courts have taken *Suo motu* action on matters like oxygen supply and migrant workers. These interventions also noted administrative lapses, but they also pointed to a potential for judicial intrusion in policy-making in emergencies.
3. **Criminal Justice and Human Rights:** In cases of custodial deaths and police brutality, *Suo motu* actions have enhanced human rights protections. But there are issues with variability in use.
4. **Normative Limits of *Suo Motu* Jurisdiction:** To maintain a balance between activism and accountability, certain normative limits must be recognized.
5. **Exceptional Circumstances Principle:** *Suo motu* powers should be exercised only in exceptional cases involving:
  - Gross human rights violations,
  - Constitutional breakdown,
  - Urgent public interest.
6. **Institutional Competence:** Courts should avoid intervening in areas requiring technical or policy expertise unless there is clear illegality or rights violation.
7. **Procedural Discipline:** Even in *Suo motu* cases, courts should ensure:
  - Notice to affected parties,
  - Opportunity for hearing,
  - Reliance on credible evidence.
8. **Judicial Restraint:** It is crucial for institutional legitimacy that they impose the constraint on themselves.
9. **Comparative Perspective:** In other jurisdictions, *Suo motu* powers are either less extensive or non-existent. Court action usually only occurs when parties approach the court. The Indian model is special because of its far-reaching interpretation of judicial powers. This uniqueness is the result of socio-political conditions in India, but it also requires more robust measures to ensure that it does not become misused.

Recommendations:

1. **Clear Guidelines:** The Supreme Court should set guidelines under which the *Suo motu* jurisdiction can be exercised.
2. **Transparency:** Courts should clearly justify the reasons for initiating *Suo motu* proceedings.
3. **Institutional Collaboration:** Courts should consult experts and government bodies, instead of issuing one-sided directives.
4. **Periodic Review:** The effectiveness and the need for *Suo motu* cases should be evaluated periodically.

Conclusion:

The concept of *Suo motu* jurisdiction has proven an effective instrument in the hands of the judiciary in India, enabling it to address pressing social and constitutional issues. But its unbounded growth threatens democracy and institutional balance. The problem is to find the balance between activism and accountability. In certain instances, judicial intervention is required to ensure constitutional values, but clear

normative principles, procedures, and safeguards must accompany it. The legitimacy of the judiciary will not only be determined by its ability to provide justice, but also by its respect for constitutional limits. A "restricted" and "principled" understanding of *Suo motu* jurisdiction will keep it a tool of justice and not an instrument of overreach.

References:

1. Austin, G. (1999). *Working with a Democratic Constitution*. Oxford University Press.
2. Bhagwati, P. N. (1985). *Judicial Activism and Public Interest Litigation*.
3. Jain, M. P. (2020). *Indian Constitutional Law*. LexisNexis.
4. Sathe, S. P. (2002). *Judicial Activism in India*. Oxford University Press.
5. Seervai, H. M. (1996). *Constitutional Law of India*. Universal Law Publishing.
6. Upendra Baxi (1980). *The Supreme Court and Politics*.
7. Law Commission of India Reports on Judicial Accountability.
8. Landmark *Suo motu* cases
9. *Suo Motu COVID-19 cases (2020–2021)*
10. *Problems and Miseries of Migrant Labourers*, *Suo Motu W.P. (C) No. 6/2020* (Supreme Court of India).

An Analytical Study of Food Regulations in India: Food Safety Governance and Enforcement Gaps

Aakansha Wani¹ & Dr. Sandeep Ghodke²

¹Research Scholar, Department of Politics, Rambhau Mhalgi Prabhodhini

²Research Guide, Department Of Politics, Rambhau Mhalgi Prabhodhini

Corresponding Author – Aakansha Wani

DOI - 10.5281/zenodo.21771921

Abstract:

India is a country of 1.4 billion people. For a country as large as India with such different cuisines Food regulations and Safety is a very important dimension. This paper comprehends the Indian Food Regulation and safety laws and identifies the gaps in the existing Food laws and how can we ensure the food safety for such huge population. The paper discusses the evolution of Indian Food Laws, statutory analysis, comparative study of international conventions on Food Regulation and safety, empirical data, judicial decisions and how the architecture of FSSAI (Food Safety and Standard Act of India) was laid. The paper identifies five key enforcement gaps: Inadequately trained food safety officers, inadequate food testing labs infrastructure, fragmented jurisdictional responsibilities across Union and State governments, weak penal provisions, and the informal food economy's resistance to regulatory penetration. The paper further analyses the landmark judgements, compares Indian model with U.S Food and Drug Administration (FDA) and European Food Safety Authority and proposes a multi-pronged reform including capacity building, digital surveillance and inter-agency coordination. The findings of this research paper bridges the gaps between different agencies to regulate the Food Safety effectively in India and create a healthy and sustainable food ecosystem in India.

Keywords: FSSAI, Food Safety, Food Adulteration, Food Governance, India, Public Health, Enforcement, Regulatory Compliance, FSSA 2006

Introduction:

Food safety occupies a pivotal position at the intersection of public health, consumer rights, agriculture, trade, and constitutional governance. To ensure the food safety of 1.4 billion people where food is grown and spread across diverse agro-climatic conditions one size fit all solution is bit difficult. To bring all the diverse food of India under one umbrella a very strong definition of food was required. Accordingly FSSAI ensured to make the definition of Food very holistic, The Core Statutory Definition of Food under Section 3(1)(j), FSSA 2006 is "Food means any substance, whether processed, partially processed or unprocessed, which is intended for human consumption and includes primary food to the extent defined in clause (ZK), genetically modified or engineered food or food containing such ingredients, infant food, packaged drinking water, alcoholic drink, chewing gum, and any substance, including water used into the food during its manufacture, preparation or treatment but does not include any animal feed, live animals unless they are prepared or processed for placing on the market for human consumption, plants prior to harvesting, drugs and medicinal products, cosmetics, narcotic or psychotropic substances." [1]

Definition of Food according to International Conventions:

There is no single universal definition of “Food” each nation uses the definition which is suitable for them. Conventions, and frameworks that together form the global architecture of food law and food rights include the Codex Alimentarius (the principal international food standards body), the European Union's General Food Law, the United Nations human rights framework, the World Trade Organization's SPS Agreement, and the WHO's normative guidance. Each defines "food" from the lens of its own purpose — whether safety, trade, nutrition, or human rights.

Comparison — FSSA 2006 vs. PFA 1954 vs. Codex Alimentarius:

Parameter	PFA 1954	FSSA 2006	Codex Alimentarius
Core definition	Any article used as food or drink for human consumption	Any substance, processed/partially processed/unprocessed, intended for human consumption	Any substance processed, semi-processed or raw intended for human consumption
Water included?	No	Yes (packaged drinking water + manufacturing water)	Yes
Alcoholic drinks	By judicial interpretation	Explicitly included	Included
GM Foods	Not mentioned	Explicitly included	Included
Infant food	Covered under separate IMS Act	Explicitly included	Included
Nutraceuticals	Not recognised	Defined as a sub-category	Recognised
Chewing gum	Not mentioned	Explicitly included	Included
Exclusions	Drugs, water	Drugs, cosmetics, narcotics, animal feed, live animals, pre-harvest plants	Drugs (context-dependent)

Comparative Analysis — Key International Definitions:

Framework	Instrument	Core Definition	Notable Features
Codex Alimentarius^[2]	FAO/WHO Codex, 1963 onwards	All principal foods — processed, semi-processed, raw — intended for the consumer	Science-based; covers additives, contaminants, pesticides, hygiene; global standard
European Union^[3]	Regulation (EC) 178/2002, Art. 2	Any substance/product, processed/partially processed/unprocessed, intended or reasonably expected to be ingested by humans	"Reasonably expected" test; water included; most legally precise definition
United Nations (ICESCR)	ICESCR 1966 + General Comment 12, 1999	Adequate food — available, accessible, adequate, and culturally acceptable; free from adverse substances	Human rights approach; includes dignity, culture, sustainability
WTO / SPS Agreement^[3]	SPS Agreement, 1995	Not defined directly — Codex standards apply	Trade law framework; science-based restrictions permissible
WHO^[3]	WHO Constitution + Codex	Any substance providing energy and building materials for the body, emphasising safety	Public health focus
FAO^[2]	World Food Summit 1996	Food that meets dietary needs and food preferences for an active and healthy life	Food security and nutrition focus

The Prevention of Food Adulteration Act, 1954 (PFA) was the first comprehensive statute aimed at curbing food adulteration, but its enforcement record was marred by fragmented implementation, inadequate penal deterrence, and insufficient technical capacity. The landmark shift came with the enactment of the Food Safety and Standards Act, 2006 (FSSA), which consolidated eight pre-existing food-related laws, established the Food Safety and Standards Authority of India (FSSAI) as the apex regulatory body, and sought to bring India's food regulatory system into alignment with international best practices codified by the Codex Alimentarius Commission. Even though multiple agencies monitor the Food safety issues, still lot of gap between the legislative framework and ground implementation persists. This paper undertakes a systematic analytical examination of this gap—its causes, its manifestations, and the reforms necessary to address it.

Need For Food Safety:

Food is the basic need of all human being, our body is the reflection of what we eat. India is currently the youngest country but not the healthiest country. According to the World Health Organization (WHO), approximately 600 million people fall ill and 420,000 die annually worldwide due to contaminated food. India contributes disproportionately to this global burden. The Indian Council of Medical Research (ICMR) has documented the widespread prevalence of food adulteration, with studies indicating that milk, edible oils, spices, and cereals are the most commonly adulterated food categories in both urban and rural markets. Therefore, a detail analysis is required for what constitutes under the definition of food safety. ^[4]

Definition Of Food Safety in India:

The Statutory Definition — Section 3(1)(q), FSSA 2006:

The primary and governing legal definition of "food safety" in India is found in Section 3(1)(q) of the Food Safety and Standards Act, 2006 (FSSA).

"Food safety means assurance that food is acceptable for human consumption according to its intended use." ^[5]

Related Statutory Framework — How Food Safety Is Operationalised ^[5]

The definition of food safety under Section 3(1)(q) is given operational content by the following provisions and regulations:

Provision / Regulation	Content Relevant to Food Safety
Section 16 — General Principles	Risk analysis, precautionary principle, protection of consumer interests
Section 26 — Duties of FBOs	Ensure food is safe, meets standards, recall unsafe food
Section 27 — Prohibition	No person shall manufacture, sell, or import unsafe food
Section 38 — Powers of FSOs	Inspection, sampling, seizure, detention
FSS (Food Products Standards & Food Additives) Regulations, 2011	Product-specific compositional and safety standards
FSS (Contaminants, Toxins & Residues) Regulations, 2011	Limits for contaminants, pesticides, heavy metals
FSS (Food Safety Management Systems) Regulations, 2018	HACCP, GMP, GHP requirements
FSS (Licensing & Registration) Regulations, 2011	Hygiene and safety conditions for food premises

The Codex Alimentarius Definition — India's International Benchmark^[6]

According to the Codex Alimentarius Commission, "food safety is the assurance that food will not cause harm to the consumer when it is prepared and/or eaten according to its intended use."

The comparison between the two definitions is illuminating:

Parameter	India — FSSA, Section 3(1)(q)	Codex Alimentarius
Core standard	"Acceptable for human consumption"	"Will not cause harm to the consumer"
Trigger	Intended use	Prepared and/or eaten according to intended use
Nature	Assurance-based	Assurance-based
Scope	All food	All food

Food Safety vs. Related Concepts — Key Distinctions:

Understanding the definition of food safety requires distinguishing it from related but distinct concepts in Indian food law:

Concept	Legal Source	Meaning	Relationship to Food Safety
Food Safety	Sec. 3(1)(q) FSSA	Assurance food is acceptable for its intended use	The overarching standard
Unsafe Food	Sec. 3(1)(zz) FSSA	Food that is injurious to health	The violation of food safety
Substandard Food	Sec. 3(1)(zz)(iv) FSSA	Food below prescribed standards but not necessarily harmful	A food safety failure at the quality level
Adulteration	Sec. 3(1)(zz)(i) FSSA	Food whose nature/substance is altered	A food safety failure at the substance level
Misbranded Food	Sec. 3(1)(zz)(ii) FSSA	Falsely labelled food	A food safety failure at the information level
Food Quality	FSSA Standards	Compositional and sensory attributes of food	A broader concept; includes safety but also goes beyond it
Food Hygiene	FSS (FSMS) Regulations	Conditions ensuring safe food at all stages	A means to achieve food safety

Statement of the Research Problem:

Despite a robust statutory framework framed by FSSAI for Indian food market, India continues to face persistent and widespread food safety violations. The Food Safety and Standards Authority of India's own Annual Reports reveal significant failures: sampling rates far below targets, an overwhelming percentage of samples found to be substandard or adulterated, and prosecution rates that constitute only a fraction of detected violations. The 2022-23 FSSAI Annual Report noted that of 1,01,000 food samples tested, approximately 12.7% were found to be non-conforming, yet criminal prosecution was initiated in less than 3% of violation cases. This enforcement deficit raises fundamental questions about the effectiveness of the regulatory architecture and the adequacy of institutional capacity.

Aims and Objectives:

This paper is guided by the following research objectives:

1. To trace the legislative evolution of food safety regulation in India from the colonial era to the present.
2. To undertake a structural analysis of the FSSA, 2006 and the FSSAI's regulatory mandate.
3. To identify and categorise the principal gaps in food safety governance and enforcement.
4. To examine judicial interventions and their contribution to food safety jurisprudence.
5. To propose evidence-based reform recommendations for strengthening food safety governance.

Research Methodology:

This study adopts a doctrinal and socio-legal research methodology. Primary sources include the FSSA 2006, allied regulations and notifications issued thereunder, Parliamentary Standing Committee Reports, FSSAI Annual Reports (2011-2023), Supreme Court and High Court judgments, and data from the National Sample Survey Organisation (NSSO). Secondary sources include peer-reviewed journal articles, comparative legislative analyses, WHO and FAO technical documents, and policy papers from think tanks including the Centre for Science and Environment (CSE) and the Observer Research Foundation (ORF). Comparative legal analysis is employed to benchmark the Indian framework against the European Food Safety Authority (EFSA) and the U.S. Food and Drug Administration (FDA).

Legislative History of Food Safety Regulation in India:

The history of food regulation in India can be traced to the Indian Penal Code, 1860 (IPC), which contained provisions under Sections 272 and 273 penalising the adulteration of food and drink intended for sale and the sale of noxious food or drink respectively. The Bhore Committee Report of 1946 drew attention to the inadequacy of existing food control mechanisms and recommended the establishment of a comprehensive legislative framework to govern food safety across the country. This recommendation laid the conceptual foundation for the PFA.

The Prevention of Food Adulteration Act, 1954

Enacted on September 29, 1954 and brought into force on June 1, 1955, the Prevention of Food Adulteration Act, 1954 (PFA) represented independent India's first systematic effort to regulate food safety. The Act defined adulteration broadly to include the substitution of inferior or cheaper substances, the addition of prohibited substances, the removal of constituents, and the misbranding of food products. It established a three-tier enforcement structure comprising a Central Committee for Food Standards (CCFS) at the national level, State-level Public Analysts, and Food Inspectors at the ground level. Samples were to be analysed by accredited Public Analysts, and prosecutions were to be launched before the Judicial Magistrate. The penalties prescribed included imprisonment of up to six years and fines.^[8]

Several structural deficiencies were identified in PFA. Firstly, it was a food adulteration control law rather than a comprehensive food safety law. Issues which were not addressed were food labelling, hygiene standards, contaminants, or food additives in a systematic manner. Secondly, Fragmented Enforcement across multiple ministries and departments. Thirdly, penalties were rarely imposed. Fourth Laboratories structure were largely inadequate.

The Fragmented Pre-2006 Regulatory Landscape^[9]

By the late 1990s, food regulation in India was governed by a bewildering patchwork of at least eight Central statutes, administered by six different ministries:

Statute	Administering Ministry	Subject Matter
PFA Act, 1954	Health & Family Welfare	General food adulteration
Fruit Products Order, 1955	Commerce & Industry	Fruit and vegetable products
Meat Food Products Order, 1973	Agriculture	Meat and meat products
Vegetable Oil Products (Control) Order, 1947	Commerce	Edible oils
Edible Oils Packaging (Regulation) Order, 1988	Commerce	Packaged oils
Milk & Milk Products Order, 1992	Agriculture	Dairy products
Solvent Extracted Oil, Deoiled Meal, and Edible Flour Control Order, 1967	Commerce	Oil extraction
Infant Milk Substitutes Act, 1992	Health	Infant nutrition

Institutional Architecture of FSSAI: Structure and Composition ^[7]

Aspect	Key Details	Notes/Data Points
Legal basis	Section 4, FSSA 2006; under Ministry of Health & Family Welfare	Statutory body
Leadership	Chairperson (IAS, Secretary-rank) + CEO + 22-member Board	Board includes 8 central ministry reps, 2 rotating state reps, 5 nominated experts, eminent scientists
Organisational units	Regulatory Compliance, Standards, Import, IT & Data Management, Capacity Building	—
State-level enforcement	State Food Safety Commissioners (Section 30), Designated Officers, Food Safety Officers (FSOs)	Primary enforcement responsibility lies at State/UT level

Standard-Setting Functions:

Mechanism	Scientific Committee + 22 Scientific Panels	Panels cover: Functional Foods, Contaminants, Pesticide Residues, Microbiological Safety, Food Additives, etc.
Legal enforceability	Standards approved by Board → notified in Official Gazette → binding	—
Volume of standards (since 2011)	2,500+ food product standards 350 food additives 150+ pesticide residue limits	—
Key challenge	Delay between risk assessment and legal notification	Some standards take 8–10 years; flagged by Parliamentary Standing Committee (2018) due to lobbying, inadequate capacity, bureaucratic inertia

Licensing and Registration Framework:

Legal mandate	Section 31, FSSA — every FBO must register or obtain a licence	—
License tiers	Registration — turnover < ₹12 lakh (small/petty operators) State licence — medium-scale operators Central licence — manufacturers, importers, large-scale	District-level registrations for hawkers, small retailers
Registration data (2023)	~1.4 crore FBOs on FoSCoS portal	Up from ~30 lakh when portal launched; actual market estimated at 5–10× registered base
Coverage gap	Vast informal sector remains unregistered	Massive regulatory non-coverage

Food Safety Enforcement Gap:**Laboratory Infrastructure Deficit:**

Gap Area	Core Problem	Key Data / Evidence
Lab network size	269 State Food Testing Labs (SFTLs), 4 Central Labs, ~100 NABL-accredited private labs	Only 74 of 269 SFTLs are NABL-accredited — just 27.5% (CSE, 2019)
Geographic inequality	Northeast, central India, and Hindi heartland states have critically inadequate infrastructure	CAG Report No. 6 (2018): only 5 of 18 State labs audited could test all required FSSAI parameters
Turnaround time	Prescribed: 14 days (routine), 40 days (referral)	Actual average: 60–90 days in several States — adulterated products continue circulating; deterrent effect nullified

Human Resource Constraints:

FSO shortfall	Required: ~45,000 FSOs (1 per 3,000 FBOs); Actual: 11,352 in position (2022)	>75% deficit nationally; UP, Bihar, Rajasthan had >50% vacancy rates
Training gaps	FoSTaC system and State training centres exist but coverage is poor	Parliamentary Standing Committee (2019): over 40% of FSOs in inspected States had no refresher training in 3+ years

Jurisdictional Fragmentation:

Centre–State divide	FSSAI sets standards; States enforce — creates coordination failures	Several States delayed appointing State Food Safety Commissioners by 3–5 years past the statutory deadline
Inconsistent enforcement	Divergent interpretation of FSSAI standards across States	A product compliant in one State may be prosecuted in another; no inter-State enforcement mechanism
Regulatory arbitrage	National supply chains vs. State-bound enforcement apparatus	Manufacturers can relocate to weaker enforcement States; NFSI benchmarking (since 2018–19) creates reputational pressure but doesn't fix structural causes (CUTS International)

Weak Penal Deterrence:

Prosecution gap	60,000–80,000 samples tested annually; 10–15% non-conforming	Only a few hundred prosecutions per year nationally; most violations resolved via improvement notices or nominal compounding fees (Section 70(2))
Conviction quality	Low conviction rates; sentences typically suspended or result in minimal fines	Krishnaswamy et al. (2019): average time from complaint to final disposal in Bombay HC = 7.2 years
Inadequate penalties	Fines no longer credible deterrents for large corporations	Section 57 (substandard food): ₹5 lakh fine; Section 58 (misbranded food): ₹3 lakh fine — negligible for crore-turnover businesses

The Informal Food Economy:

Scale of informality	MSMEs, street vendors, dhabas, home manufacturers dominate India's food sector	Informal sector = 70–75% of all food consumption; employs 25 crore+ people
Registration compliance	FSSAI framework ill-suited to informal operators	NRAI survey (2021): compliance with FSSAI registration below 20% in tier-2/3 cities; even lower in rural areas
Enforcement reluctance	FSOs and magistrates hesitant to act against small vendors	Social backlash, livelihood concerns, political pressure → de facto zone of non-enforcement covering majority of India's food supply

Digital Governance Gaps:

Digital platforms	FoSCoS (licensing), Food Safety Connect (grievances), InFoSAN (surveillance) — incompletely integrated	FSSAI performance audit (2022): FoSCoS data frequently incomplete, inconsistent, or erroneous
Surveillance undercount	InFoSAN designed to capture foodborne illness data but severely underutilised	Fewer than 15,000 entries nationally in 2021–22 — a gross undercount given epidemiological estimate
System integration	FSSAI digital platforms not connected to State-level health surveillance systems	Integration remains "largely unrealised" — limits risk-based enforcement planning

Judicial Interventions in Food Safety Governance:**The Supreme Court's Role:**

In *Mahesh Chand Sharma v. State of UP* (1996), the Supreme Court held that the right to food free from adulteration is an essential component of the right to life under Article 21 of the Constitution of India. This foundational holding elevated food safety from a regulatory to a constitutional concern and provided the basis for subsequent PIL-based interventions.^[10]

In *Consumer Education and Research Centre v. Union of India* (1995), the Supreme Court recognised the right to health as a fundamental right and directed the government to take effective measures to prevent food adulteration. The Court specifically directed the Ministry of Health to accelerate the establishment of adequate laboratory infrastructure and to fill vacancies in food safety posts on a priority basis—directions that, as the subsequent CAG reports document, have been only partially implemented.^[11]

High Court Interventions:

The Bombay High Court in *Arun Gupta v. State of Maharashtra* (2015) held that the failure of the State government to appoint sufficient Food Safety Officers constituted a breach of its statutory duty under the FSSA and directed the government to fill vacancies within a prescribed timeframe. The Court further directed the establishment of a State Food Safety Advisory Committee as mandated by Section 34 of the FSSA but not constituted by several States.

The Madras High Court in *T. Rajagopalan v. Commissioner of Food Safety, Tamil Nadu* (2019) held that FSSAI's Swachh Bharat food safety certification scheme was not a substitute for rigorous scientific testing and enforcement, and directed that street food vendors certified under the scheme be subject to periodic scientific sampling alongside certification requirements.

Bridging The Governance and Enforcement Gaps:

Reform Area	Proposed Measure	Key Details	Target Benchmark /
1. Institutional Reforms			
Risk assessment separation	Establish National Food Safety Risk Assessment Centre (NFSRAC) as an independent statutory body under FSSA	Staffed by independent food toxicologists, microbiologists, nutritionists, epidemiologists; insulated from commercial and political pressure	Conduct systematic risk assessments to inform standard-setting; separate from enforcement architecture
FSSAI operational independence	Autonomous budget allocation; power to appoint own technical personnel outside civil service recruitment	Current IAS deputation model limits specialised technical depth at apex level	Strengthen enforcement oversight capacity
2. Human Resource Development			
FSO recruitment	National Food Safety Human Resource Development Plan (2025–2030)	Recruitment of 35,000 additional FSOs across all States/UTs; affirmative deployment in aspirational districts and rural areas	Competitive pay to attract food technologists and public health graduates
Mandatory training	Restructure FoSTaC as mandatory continuous professional development system	Minimum 40 hours/year of accredited training per FSO; cover new standards, emerging risks, digital tools	Curricula updated regularly in consultation with FSSAI Scientific Panels
3. Laboratory Infrastructure Expansion			
National Food Testing Infrastructure Mission	Dedicated mission to upgrade and accredit State Food Testing Labs (SFTLs)	Budget: ₹2,500 crore over 5 years; priority States: Northeast, eastern UP, Bihar, Jharkhand, Chhattisgarh, Odisha	NABL accreditation for at least 200 of 269 SFTLs by 2030
Regional Reference Labs	Network of Regional Food Safety Reference Laboratories (RFSRLs) — one per agro-climatic zone	Advanced capabilities: high-resolution mass spectrometry, next-gen sequencing, NMR spectroscopy for adulteration detection	Serve as reference facilities for complex cases and centres of analytical training
4. Risk-Based Enforcement			
National Food Safety Risk Profile	Categorise all food products into risk tiers (High / Medium / Low) with proportional sampling mandates	Informed by surveillance data, historical violations, epidemiological intelligence, international alert systems	High risk (raw milk, loose spices, street meats, imports): quarterly sampling Medium risk: semi-annual Low risk: annual
Shift from reactive to proactive model	Move away from complaint-driven, random sampling toward risk-profiled prioritisation	Focus FSO resources on highest probability/severity food safety risks by category, supply chain segment, and geography	Publish risk profile publicly; mandate compliance across all States

5. Technology-Enabled Surveillance			
Integrated Food Safety Digital Platform (IFSDP)	Next-generation unified surveillance architecture developed collaboratively by FSSAI, MoH, NHA, and State governments	Integrates: FoSCoS licensing + compliance tracking; lab data with auto-flagging; hospital surveillance via IDSP; consumer complaints (Food Safety Connect + National Consumer Helpline)	AI-assisted risk scoring of FBOs based on compliance history, product category, and geographic risk factors
6. Legal and Penal Reform			
Deterrence for large FBOs	Restructure civil penalties as percentage-of-turnover fines for FBOs with annual turnover >₹50 crore	Modelled on competition law and securities regulation	5% of turnover for first offences; 10% for repeat violations
Compliance support for small vendors	Food Safety Improvement Programme — analogous to UK's Food Hygiene Rating Scheme	FSOs work with non-compliant small vendors on a tiered compliance pathway; coercive action only for persistent/wilful violators	Shift from punitive enforcement to capacity building for informal sector
Tribunal reform	Add technical members (food scientists, public health experts) to Food Safety Appellate Tribunals	Alongside existing judicial members to enable technically informed adjudication	Statutory mandate of 90-day disposal for food safety appeals
7. Centre–State Coordination			
Food Safety Governance Compact	Formal Union–State compact developed through the Inter-State Council	Minimum standards for: FSO-to-FBO ratio; annual sampling rates; NABL lab accreditation; timely appointment of State Food Safety Commissioners; operationalisation of State Food Safety Advisory Committees	Incentive grants for States meeting benchmarks under a Food Safety Mission; persistent non-compliance → audit reports and parliamentary scrutiny

Conclusion:

This paper has undertaken a comprehensive analytical examination of food safety governance and enforcement gaps in India. The findings demonstrate that despite the significant legislative achievement represented by the FSSA, 2006 and the establishment of FSSAI, the Indian food safety regulatory system continues to be characterised by structural inadequacies that compromise its effectiveness in protecting public health.

Addressing these gaps requires not merely incremental improvements in FSSAI's functioning, but a fundamental recalibration of the institutional architecture, resource base, regulatory philosophy, and legal framework of food safety governance in India. The reforms proposed in this paper—institutional separation of risk assessment, a national human resource development plan, a laboratory infrastructure mission, risk-based enforcement, technology-enabled surveillance, targeted penal reform, and a Centre-State Governance Compact—constitute a comprehensive reform agenda grounded in comparative international best practice and domestic constitutional imperatives.

The right to food safe from adulteration and contamination is not merely a regulatory aspiration; it is, as the Supreme Court has affirmed, a dimension of the constitutional right to life. The realisation of this right for every Indian citizen—urban or rural, formal or informal, affluent or marginalised—demands that the current enforcement deficit be treated as a matter of urgent national priority. The research presented in this paper is offered as a contribution to the scholarly and policy debate that this imperative demands.

Reference:

1. https://fssai.gov.in/upload/uploadfiles/files/Comp_Labelling%20Display_Version%20VIII_09_09_2025.pdf
2. <https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/about-codex/en/>
3. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/178/2019-07-26/eng>
4. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/food-safety>
5. <https://foodsafety.institute/food-laws-standards/sps-tbt-agreements-food-standards/>
6. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/178/2021-05-26/eng>
7. Food Safety and Standards Act, 2006 (No. 34 of 2006), Ministry of Law and Justice, Government of India, Gazette of India Extraordinary, Part II, Section 1, August 24, 2006
8. Prevention of Food Adulteration Act, 1954 (No. 37 of 1954), Government of India. Repealed by FSSA, 2006.
9. Food Safety and Standards Authority of India (FSSAI), Annual Report 2022-23, New Delhi: Ministry of Health and Family Welfare, Government of India, 2023.
10. Mahesh Chand Sharma v. State of Uttar Pradesh, (1996) 7 sec 456 (Supreme Court of India).
11. Consumer education and research centre v. Union of India, (1995) 3 sec 42 (Supreme Court of India).

Farmer Leader to Great Unifier: Legacy of Sardar Vallabhbhai Patel in Contemporary Political Discourse Post 2014

Devendra Dilip Pai¹ & Dr. Ravi Rameshchandra Shukla²

¹Assistant Professor, Political Science School of Open Learning, University of Delhi

²Associate Professor, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi

Corresponding Author – Devendra Dilip Pai

DOI - 10.5281/zenodo.21771942

Abstract:

This paper analyses the way Sardar Vallabhbhai Patel has been appropriated in contemporary Indian politics, principally by the Bharatiya Janata Party (BJP), which has sought to recast Patel as a nationalist 'icon'. As a result of the growing contestation of historical memory in India, Patel's legacy, is being actively reinterpreted and institutionally put to use in the discourse of the BJP.

The research employs a qualitative approach that integrates thematic content and discourse analysis using primary and secondary material. The primary material consists of political speeches and state-sponsored commemorative practices, and the secondary material consists of academic writings. The paper covers significant initiatives including the construction of the Statue of Unity, institutionalisation of Rashtriya Ekta Diwas or the National Unity Day, reference to Sardar Patel as Kisan Putra (Son of Farmer) and focus on Patel's efforts in integration of princely states. The representations not only seek to validate Patel's administrative and nationalist credentials but also implicitly contrast him with Nehru whose legacy is often condemned by the BJP.

The paper further investigates the way the BJP's tries to draw a parallel between Patel to the personality of Narendra Modi. This reframing amounts to a conscious act of narrative engineering whereby Patel appears to be ideologically closer to the BJP's worldview than that of the Indian National Congress.

This paper shows that by appropriating Patel's legacy, the BJP is trying to achieve many political objectives. These include legitimising its nationalist politics (such as the abrogation of Article 370), confronting the dynastic politics of the Nehru-Gandhi family, and reinforcing a cultural nationalism that places unity, strength, and centralised authority at its core.

The rearticulation of Patel's legacy tells us more about memory politics in a postcolonial democracy. History is not merely a record of the past but a site of active contestation of ideologies. It has broader effects on how national identity is shaped, how history is taught, and how historical figures are used in today's political narratives. By adding to the literature on the symbolism of politics and memory, this paper encourages further engagement with the ways in which historical legacies are instrumentalised in contemporary democratic politics.

Keywords: "Indian Politics", "Sardar Vallabhbhai Patel", "Contemporary Political Discourse", "Memory Politics"

Introduction: Contesting Historical Memory in Contemporary India:

Sardar Vallabhbhai Patel stands out as a colossal personality in the struggle for India's independence along with subsequently consolidating the physical geography of the Indian state. Revered as the "Loh Purush" or "Iron Man of India," his contributions range from leading farmers movements against the British to successfully facilitating the integration of more than 560 princely states into the Union of

India (Ministry of Home Affairs, 2021). His journey, from a grassroots farmer leader to a key architect of modern India, offers a rich historical narrative that continues to resonate in the nation's political consciousness.

This paper argues that since 2014, the Bharatiya Janata Party (BJP) has strategically reinterpreted and appropriated Sardar Vallabhbhai Patel's legacy. The party has focusses on his roles as a farmer leader, an able administrator, a pragmatic statesman to predominantly and a "Great Unifier." For the BJP, Sardar Patel is a symbol of a strong, unified India, often in implicit or explicit contrast to Jawaharlal Nehru (Kumar, A., 2025). This interpretation of Patel is an attempt at constructing a narrative that places him in alignment with the BJP's contemporary nationalist and ideological and political programmes.

Sardar Vallabhbhai Patel: A Historical Foundation:

To understand the contemporary interpretation and relevance of Patel's legacy, it is important to understand the historical context of his life and contribution to the country. His legacy was built upon his role as a farmer leader, a freedom fighter and eventually a senior minister in the first-ever government of independent India.

1. Early Life and Role as a Farmer Leader: Vallabhbhai Patel's was born on October 31, 1875, in Nadiad, Gujarat in an agricultural family. He started working as a barrister and successfully ran his legal practice in Ahmedabad. He became conscious of politics and started political only after his meeting with Mahatma Gandhi, which left him inspired and had him take up Gandhian ways of peace and service.

Patel's rise as a major national leader can be attributed to his spearheading of two significant agitations of farmers. In 1918, he undertook a "No Tax campaign" in Kheda, Gujarat, and inspired the farmers to not pay taxes to the British because severe heavy rains and floods had caused major crop failure and the British were still insisting on the collection of revenue. Due to this success and peaceful resistance, the British returned the land taken from the farmers. In essence, Patel's effective organisation exhibited his leadership with regards to defending the rights of the subjugated. (Reddy, C. Sheela 2021)

In 1928, Patel yet again proved himself by leading the landowners of Bardoli against increased taxes. His effective leadership in Bardoli campaign earned him the title of "Sardar" which means "leader" from the women of Bardoli (Thirugnanam, Dr., & Venkatraman, D. 2021). Patel also took part in many other major agitations such as Salt Satyagraha, 1930 for which he was jailed. During the Quit India Movement in the 1942, his electrifying speeches and leadership inspired people throughout India to join mass protests, break the law, refuse to pay taxes, and shut down civil services.

2. The Architect of Indian Unity: After independence, Sardar Patel became the first Deputy Prime Minister and Home Minister of India. One of his greatest and most long-lasting contribution was bringing about the amalgamation of over 560 princely states into the Union of India. Princely-ruled states were given the choice to either accede to India, or accede to Pakistan or remain independent. Thus, the task was immensely complex. Patel adopted a pragmatic and multi-pronged approach, which included resorting to tact, and statesmanship, relying on powers of persuasion and diplomacy, along with a calculated conceivable use of force wherever necessary.

Most states like Jodhpur and Travancore joined the Indian Union peacefully due to his efforts. For the major exceptions, which were Hyderabad and Junagadh, strong action was taken to bring them in. In a pleasing display of unity between Patel and the people, Junagadh experienced a popular liberation movement. It caused the Nawab to flee after which the state decided to accede to India as confirmed by a plebiscite. Due to Hyderabad being a landlocked state ruled by a Muslim but having a Hindu population,

Patel's firm attitude resulted in the police action after the Nizam did not agree to accede and eventually acceded it in India. Patel did not allow Mountbatten or Nehru to interference in the case of Junagadh, or in the case of Hyderabad. (Krishna, B. 2002). This monumental accomplishment prevented the "Balkanisation of India" and won him the admiration and gratitude of the people and earned him the title of "Iron Man."

3. Able Administrator and Statesman: In addition to helping in unification, he was a statesman whose work laid down the foundations of India. He was a member of the Constituent Assembly and played an important role in developing the Indian constitution. As one of the senior leaders of the Indian National Congress (INC) and the country, Patel was a member of several important committees. He was the chairman of the Advisory Committee on Fundamental Rights, Minorities, and Tribal and Excluded Areas (Kashyap, 2021). Further, he ensured representation for all sections of society. Also, he was instrumental in creating the All-India Services. He described the civil services as the "Steel frame of India" (Subrahmanyam, & Puniha, 2025).

This historical foundation is crucial for analysing how contemporary political actors engage with and reinterpret his image. The broad spectrum of his contributions, from agrarian activism to nation-building, highlights the specific aspects of his legacy that the BJP chooses to emphasise, in its efforts to align his image with its current political and ideological goals.

The BJP's Post-2014 Appropriation of Sardar Patel's Legacy:

Ever since the BJP came to power in 2014, the party has been doing an elaborate and systematic exercise to appropriate the legacy of Sardar Vallabhbhai Patel. There is a deliberate attempt to reinterpret Sardar Patel's image and contribution to the nation in order to fit his legacy to the ideological goals of the party through the following narratives,

Accusations of Sidelining by INC:

One of the BJP's main strategies has been to accuse the Indian National Congress Party of having deliberately sidelined and undermined the contribution of Sardar Patel for nation-building. Prime Minister Narendra Modi has repeatedly stated that *"People earlier tried their best to ensure that the contribution of Sardar Patel was forgotten and diminished,"* asserting that his government, however, has ensured to *"celebrate Sardar Patel's legacy in a special way"* (IANS, 2017). This narrative does not have a single function. It aims to delegitimise the INC as an ungrateful party that has suppressed the glorious history of India's national heroes and only promotes a dynasty. At the same time, it legitimises the BJP's own claim to power as the party that alone possesses India's true history. *"It is unfortunate that just to promote one family, all-out attempt had been made to negate the contributions made by several sons of the country like Sardar Patel, Baba Saheb Ambedkar and Netaji. Now our government is trying to change the situation"* said Prime Minister Modi speaking at the Red Fort, to mark the 75th anniversary of proclamation of by Subhas Chandra Bose' Azad Hind government (PIB, 2018). This is a deliberate political move to damage INC's narrative and realign Sardar Patel with the BJP.

Ideological Re-alignment with the BJP:

One of the key points of this discourse concerns the propagation of history, particularly with regard to the choice of India's first Prime Minister. Modi has remained firm on his statement that *"had Sardar Patel become the first prime minister, things would be very different"*. (Patel Aakar, 2013). This often implies that Patel, would have prevented Partition or secured all of Kashmir with his perceived strength and decisiveness, contrasting his approach with that of Jawaharlal Nehru. Prime Modi, in another veiled attack

on Nehru commented *"It was Sardar Patel's wish that until PoK was taken back, the army should not stop. But Sardar Sahib's words were not followed"* (George D, 2025)

BJP positions Patel as representing a "hard, muscular state" and embodying "strong Hindu roots," in opposition to what they perceive as Nehru's "more westernised elite". This projection of a specific leadership archetype, emphasising strength and decisiveness, implicitly criticises perceived past "weaknesses" and aligns with the populist appeal of leaders like Modi.

The Great Unifier and the Architect of Modern India:

BJP's discourse consistently highlights Sardar Patel's unparalleled role as the great unifier of India, leveraging his image to promote a vision of national unity and strength. Prime Minister Narendra Modi, for instance, has hailed Patel as the "Great Unifier" and went on to write *"Sardar Patel worked with astonishing speed to dismantle the history of imperialism and create the geography of unity with the spirit of nationalism. He saved India from Balkanisation and integrated even the weakest of limbs into the national framework. Today, we, the 130 crore Indians, are working shoulder to shoulder to build a New India that is strong, prosperous and inclusive. Every decision is being taken to ensure that the fruits of development reach the most vulnerable, without any corruption or favouritism, just as Sardar Patel would have wanted it."* (Modi, 2018)

At the launch of "Ek Bharat, Shresht Bharat" initiative on October 31, 2016, Prime Minister Modi said *"Sardar Patel gave us Ek Bharat. It is now the solemn duty of 125 crore Indians to collectively make Shreshta Bharat"* (PIB, 2016).

Even during the launch Goods & Service Tax (GST), Prime Minister Modi from Central Hall of Parliament said, *"As Sardar Vallabh Bhai Patel unified India, the GST is integrating India economically"* (Bharatiya Janata Party, 2017). In the same speech he mentioned, *"One Nation, One Tax" to suggest that the new tax regime was in sync with Patel's vision for India. The PM during the inauguration of the State of Unity said, "Like Sardar Patel united the country geographically by merging erstwhile princely states, we have united the country economically by bringing GST." The PM further said, "We are expanding Sardar Patel's resolve of uniting the country by introducing various schemes, such as One Nation One Grid, E-Nam and Bharatmala. Through these schemes of connecting the country, we are committed to make ek Bharat, Shresth Bharat."* (PTI, 2018)

Kisan Putra:

The BJP was already appropriating Patel's image symbolically in some capacity, even before 2014. In May 2013, the Chief Minister of Gujarat, Narendra Modi said addressing a gathering of farmers, *"The nation is falling behind in agriculture. If 'Khedut Putra' (son of farmer), Sardar Patel had become the first Prime Minister, this would not have happened to our farmers... Somehow, we took the wrong way,"* (PTI, 2013). In October 2013 on the birth anniversary of Sardar Vallabhbhai Patel, Narendra Modi, then Chief Minister of Gujarat said, *"Sardar Patel was not only a Loh Purush (Iron Man) but also a Kisan Putra (son of a farmer)."* (Bharatiya Janata Party, 2013)

Patel as mentioned earlier was an early leader in the agrarian struggle, most notably the Bardoli Satyagraha. This invoking of Patel is a calculated effort to build a regional, national and an occupational connect with select voter bases by portraying Patel as *"kisan putra."*

After becoming the Prime Minister, in a 2018 rally in Mandsaur, Modi reinforced this messaging: *"If Sardar Vallabhbhai Patel would have become the first PM, then the condition of farmers that has deteriorated in the Congress rule of 55-60 years would have been better today."* (ANI, 2018). The political appropriation of Patel's legacy gathered steam during the nationwide farmers' protests against the three

farm laws of 2020. In several public addresses, Prime Minister Narendra Modi referred to Patel to lend moral support to the laws, especially around Patel's birth anniversary, which is observed as Rashtriya Ekta Diwas. Modi said *"Friends, farmers, workers and the poor will become empowered when they become self-reliant. This was the dream of Sardar Saheb and he used to say that farmers, workers and the poor will become empowered when they will become self-reliant. And when the farmers and workers become self-reliant, only then the country will become self-reliant."* (pmindia.gov.in, 2020)

This narrative positioned the farm laws as a fulfilment of Patel's agrarian vision, drawing a parallel of Patel with Modi. These references functioned as rhetorical strategies to project Patel as a pro-reform, pro-farmer figure and to implicitly project the Modi led BJP on the same path as him.

From Somnath to Ayodhya:

Sardar Vallabhbhai Patel's commitment to national heritage was notably demonstrated by his pledge and oversight of the reconstruction of the ancient Somnath Temple in Saurashtra following India's independence. In November 1947, Patel visited the ruined remains of the temple and announced that it, being the most prominent of the twelve Jyotirlingas, would be rebuilt at its original location and the Jyotirlinga restored. Mahatma Gandhi supported the decision but advised that the temple's reconstruction should be funded through public contributions instead of government money, highlighting the secular nature of the Indian state. Jawaharlal Nehru, expressed concern, viewing the Somnath reconstruction as "Hindu revivalism" and worrying about its political implications both nationally and internationally, stating that governmental association with such a ceremony was not in line with the nature of a secular state. The temple was inaugurated by then President of India, Dr Rajendra Prasad in spite of sharp opposition by Prime Minister Nehru. (Aiyar, 2024)

The BJP strategically draws a direct lineage from Sardar Patel's initiative at Somnath to its contemporary project of the Ram Temple in Ayodhya, framing both as acts of reclaiming Hindu heritage and asserting national pride. Time and again Prime Minister Modi praised Patel for restoring the Somnath Temple. *"India's cultural freedom was led by Sardar Patel as he restored Somnath Temple"* (TOI, 2022).

The party's discourse explicitly connects the "erstwhile structure at Ayodhya" to "the one that existed at Somnath till 1947," portraying both as sites where Hindu heritage was to be restored. The INC's opposition to the Ayodhya temple building is reinforced by highlighting Nehru's initial opposition to the Somnath reconstruction and contrasting it with Prime Minister Narendra Modi's prominent participation in the Ayodhya temple consecration, thereby positioning the BJP as the true inheritors of a Hindu-centric national identity, distinct from INC (Deccan Chronicle, 2024).

Monumentalising Memory: Statue of Unity and Rashtriya Ekta Diwas:

The BJP's efforts to appropriate the legacy of Sardar Vallabhbhai Patel are most intensely articulated in two connect initiatives – the Statue of Unity (the tallest statue in the world when it was inaugurated) and the institutionalisation of Rashtriya Ekta Diwas or National Unity Day to observe and commemorate the birth anniversary of Sardar Vallabhbhai Patel. These projects serve as an important symbolic medium for the BJP to try and implant in the national psyche the reinterpretation of Patel as the "Great Unifier" and his association with the nationalist project along with creating a larger-than-life narrative about Patel that it is the BJP which is the true inheritor of Sardar Patel's legacy.

The Counter-Narrative:

The Indian National Congress (INC) came up with a counter-narrative to counter the BJP's appropriation of Sardar Patel's legacy. INC has asserted its link with Patel by repeatedly saying that Patel

was a lifelong Congress man who served as president of the Gujarat Congress for 25 years. His values were thus already aligned with the INC's and not the BJP's. INC leaders, including Mallikarjun Kharge, alleged that the BJP-RSS concocted "a well-planned conspiracy" and a "web of lies" to seize Patel's contribution and build a false narrative of conflict between Patel and Jawaharlal Nehru (Shah, J., 2025).

In April 2025, in a significant move possibly driven by symbolism and a last-ditch attempt to reclaim Patel's legacy, the INC convened the meeting of the Congress Working Committee (CWC) at the Ahmedabad based Sardar Vallabhbhai Patel Museum. A noteworthy takeaway from the meeting was a high-profile promise of reclaiming the Iron Man of India's legacy by the party by passing a seven-point resolution on Sardar Patel (Bhattacharya, 2025).

Despite these efforts, although INC have tried to reclaim Patel, the party has often been accused of having a weak or perceived as not enough interaction with the Sardar Patel legacy, particularly when compared to the BJP's efforts to own up Sardar Patel post-2014. Critics, including the BJP itself, have accused the Congress of having "always insulted Sardar Patel". *"For decades, the Congress party has been trying to suppress and repress the contributions of Sardar Patel. But it was only after Narendra Modi ji was elected as the Prime Minister for the first time ever, Sardar Patel's birth anniversary was celebrated as National Unity Day."* Said CR Kesavan, BJP's National Spokesperson (ANI, 2024).

According to these critics, the 'Nehru-Gandhi family's dominance' or the dynastic hegemony over the INC is responsible for the marginalisation of many other great historical people and their contributions within the Congress. Senior BJP leaders like Home Minister Amit Shah accused the INC of making attempts to forget Sardar Patel (ANI, 2021). BJP leader and Union Minister Arjun Ram Meghwal explicitly stated that the post-independence INC has belittled leaders who has bigger stature than Nehru while referring to Patel and Ambedkar as two examples (ET Bureau. 2025). This account of historical neglect on the part of INC has been effectively used by BJP to evoke a sense of historical grievance and position themselves as the true inheritors of Patel's legacy.

The leaders of BJP go to an extent of drawing parallels between Sardar Patel and Narendra Modi. In 2017, Home Minister Amit drew a parallel between Sardar Patel, Babasaheb Ambedkar and Narendra Modi giving each their due for geographical, social and economic integration of the country (Express News Service, 2017) Speaking at an event, Chief Minister of Gujarat Bhupendra Patel said, *"Like Sardar Patel brought the princely states together, PM Modi is taking forward his vision by uniting all sections of the society to make India a developed country by 2047"* (Shah, J. 2023). By drawing such parallels, the BJP seeks to present itself as the true inheritor of Patel's legacy spirit and the rightful custodian of India's future trajectory while the INC's approach towards Patel seems shallow.

Conclusion: Implications for Political Memory, Nationalism, and Ideological Repositioning in Postcolonial India:

The findings indicate that the BJP has undertaken an appropriation of Sardar Vallabhbhai Patel's legacy since 2014. The party has highlighted varied roles of Patel from his khadi-clad farmer leader days to the great unifier and an iron man who built a strong integrated India along with restoring its civilisational ethos. The contemporary political appropriation of Sardar Vallabhbhai Patel's legacy by the Bharatiya Janata Party since 2014 is not merely an act of historical remembrance but a calculated political manoeuvre aimed at consolidating power, embarrassing the INC and advancing its political or ideological agenda.

The mega branding exercise of Sardar Vallabhbhai Patel is visible in the initiatives undertaken by the BJP-led government like Statue of Unity and Rashtriya Ekta Diwas. These initiatives help to highlight a

certain narrative, often by putting forth Patel's vision in sync with the BJP's programme and policies along with continuing the debate of his 'sidelining' by the Indian National Congress.

The BJP has successfully leveraged Patel's image as the "Kisan Putra", "Iron Man," "Great Unifier, Cultural Reviver and Architect of Modern India", emphasising his pragmatism, decisive leadership, and commitment to a strong India rooted in culture and civilisational history. Crucially, the BJP's strategy also involves the deliberate creation and amplification of a "Patel vs. Nehru" narrative, questioning the INC's long-standing narrative and establish an alternative lineage of national heroes, thereby aiming to delegitimise the historical dominance of the Nehru-Gandhi family and position the BJP as the true inheritor of India's nationalist spirit.

The Indian National Congress has put forth weak counter-narratives that highlight Patel's lifelong association with the INC. The ongoing argument on Patel's legacy thus turns out to be a proxy war for the contestation of political memories in India between the Indian National Congress of which Sardar Patel was a leader and Bharatiya Janata Party which accuses the INC for not just ignoring Patel and his thought but claim to be the true inheritor of Patel's legacy through its programmes and policies.

References:

1. ANI. (2018, November 24). *Farmers won't have suffered if Sardar Patel was made the first PM, says PM Modi*. The Times of India. <https://www.aninews.in/news/national/general-news/farmers-wont-have-suffered-if-sardar-patel-was-made-first-pm-says-pm-modi201811241823370002/>
2. ANI. (2021, October 31). *Amit Shah slams Congress, says attempts were made to forget Sardar Patel's contributions*. ANI News. <https://www.aninews.in/news/national/general-news/amit-shah-slams-congress-says-attempts-were-made-to-forget-sardar-patels-contributions20211031113044/>
3. ANI. (2024, October 29). *Congress has been trying to suppress contributions of Sardar Patel: BJP's CR Kesavan*. ANI News. <https://www.aninews.in/news/national/general-news/congress-has-been-trying-to-suppress-contributions-of-sardar-patel-bjps-cr-kesavan20241029204331/>
4. Aiyar, M. S. (2024, January 13). *1951: When the rebuilt Somnath Temple was inaugurated*. The Week. <https://www.theweek.in/columns/Mani-Shankar-Aiyar/2024/01/13/when-the-rebuilt-somnath-temple-was-inaugurated.html>
5. Bharatiya Janata Party. (2013, October 31). *Shri Narendra Modi's latest blog on "Remembering Loh Purush and Kisan Putra Sardar Patel on his birth anniversary"*. <https://www.bjp.org/pressreleases/shri-narendra-modis-latest-blog-remembering-loh-purush-and-kisan-putra-sardar-patel>
6. Bharatiya Janata Party. (2017, July 1). *Sardar Patel integrated India territorially, GST is integrating India economically - PM* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=m68isi8TzDg>
7. Bhattacharya, D. (2025, April 9). *Congress passes seven-point resolution on Sardar Vallabhbhai Patel*. The Economic Times. <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/congress-passes-seven-point-resolution-on-sardar-vallabhbhai-patel/articleshow/120103677.cms?from=mdr>
8. Deccan Chronicle. (2024, January 14). *Congress a divided house over attending the Ram Temple consecration*. <https://www.deccanchronicle.com/nation/current-affairs/110124/congress-a-divided-house-over-attending-the-ram-temple-consecration-ce.html>
9. ET Bureau. (2025, April 8). *Congress never honoured Sardar Patel and Ambedkar: BJP*. The Economic Times. <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/congress-never->

[honoured-sardar-patel-and-ambedkar-bjp/articleshow/120104021.cms?from=mdr](https://www.indianexpress.com/article/india/sardar-achieved-indias-territorial-integration-ambedkar-social-and-modi-economic-amit-shah-4848534/)

10. Express News Service. (2017, September 18). *Sardar Patel achieved India's territorial integration, BR Ambedkar social and PM Modi economic: Amit Shah*. The Indian Express. <https://indianexpress.com/article/india/sardar-achieved-indias-territorial-integration-ambedkar-social-and-modi-economic-amit-shah-4848534/>
11. George, D. (2025, May 28). "Sardar Patel's words were ignored": PM Modi's sharp take on POK and Kashmir legacy. Times Now. <https://www.timesnownews.com/india/sardar-patel-words-were-ignored-pm-narendra-modi-sharp-take-on-pok-and-kashmir-legacy-article-151736439>
12. IANS. (2017, October 31). *BJP, Congress spar over Sardar Patel's legacy*. The News Minute. <https://www.thenewsminute.com/news/bjp-congress-spar-over-sardar-patels-legacy-70847>
13. Kashyap, S. C. (2021). *Sardar Patel, Constituent Assembly and framing of the Constitution*. In S. N. Tripathi & S. Bihari (Eds.), *Sardar Patel: Builder of aspirational India* (pp. 136–151). Indian Institute of Public Administration.
14. Krishna, B. (2002). *Sardar Vallabhbhai Patel: India's Iron Man* (2003rd ed.). Rupa & Co.
15. Kumar, A. (2025, May 27). *PM Modi's veiled dig at Nehru, Congress with a mention of Sardar Patel and camera*. Times Now. <https://www.timesnownews.com/india/pm-narendra-modi-operation-sindoor-veiled-dig-at-jawahar-lal-nehru-congress-mention-of-sardar-patel-camera-article-151733752>
16. Ministry of Home Affairs. (2021). *Sardar Vallabhbhai Patel: The man who united the nation*. In *National Unity Day – 31 October*. <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2021/oct/doc2021103031.pdf>
17. Modi, N. (2018, October 30). *Tribute to a great unifier: Sardar Vallabhbhai Patel can justly be regarded as the maker of modern India*. Times of India Voices. <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/narendra-modis-blog/tribute-to-a-great-unifier-sardar-vallabhbhai-patel-can-justly-be-regarded-as-the-maker-of-modern-india>
18. Patel, A. (2013, November 3). *Sardar Patel: Separating the man from the myth*. Clarion India. <https://clarionindia.net/sardar-patel-separating-the-man-from-the-myth/>
19. PIB. (2016). *Inculcating national pride through memorials*. <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1561978>
20. PIB. (2018, October 21). *English rendering of PM's address at the commemoration of 75th anniversary of "Azad Hind Fauj" at the Red Fort*. <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1550143>
21. PM India. (2020, October 31). *PM's address at Rashtriya Ekta Diwas Parade in Kevadia, Gujarat*. https://www.pmindia.gov.in/en/news_updates/pms-address-at-rashtriya-ekta-diwas-parade-in-kevadia-gujarat/
22. PTI. (2013, May 18). *India needed Sardar Patel, not Nehru as its first PM: Modi*. Rediff. <https://www.rediff.com/news/report/india-needed-sardar-patel-not-nehru-as-its-first-pm-modi/20130518.htm>
23. PTI. (2018, October 31). *PM Modi dedicates Sardar Patel's "Statue of Unity" to nation*. The Times of India. <https://timesofindia.indiatimes.com/india/pm-modi-dedicates-sardar-patels-statue-of-unity-to-nation/articleshow/66441981.cms>
24. Reddy, C. S. (2021). *Legacy of Sardar Vallabhbhai Patel*. In S. N. Tripathi & S. Bihari (Eds.), *Sardar Patel: Builder of aspirational India* (pp. 217–224). Indian Institute of Public Administration.
25. Shah, J. (2023, November 2). *Why PM Narendra Modi is keeping the focus on Sardar Patel's legacy*.

- India Today. <https://www.indiatoday.in/india-today-insight/story/why-pm-narendra-modi-is-keeping-the-focus-on-sardar-patels-legacy-2457326-2023-11-02>
26. Shah, J. (2025, April 9). *Why Congress is trying to wrest Sardar Patel's legacy from BJP*. India Today. <https://www.indiatoday.in/india-today-insight/story/why-congress-is-trying-to-wrest-sardar-patels-legacy-from-bjp-2706567-2025-04-09>
27. Subrahmanyam, B. V. R., & Puniha, P. S. (2025, April 18). *Civil service for Viksit Bharat in the vision of Sardar Patel and Ambedkar*. Business Standard. https://www.business-standard.com/opinion/columns/civil-service-for-viksit-bharat-in-the-vision-of-sardar-patel-and-ambedkar-125041900013_1.html
28. Thirugnanam, D., & Venkatraman, D. (2021). *Sardar Vallabhbhai Patel: The maker of modern united India. The Journal of Indian Art History Congress*, 27(No.1 (XV)). https://www.researchgate.net/publication/356234724_SARDAR_VALLABHBHAI_PATEL_THE_MAKER_OF_MODERN_UNITED_INDIA
29. TOI. (2022, June 18). *India's cultural freedom was led by Sardar Patel as he restored Somnath Temple: PM Modi*. The Times of India. <https://timesofindia.indiatimes.com/videos/news/indias-cultural-freedom-was-led-by-sardar-patel-as-he-restored-somnath-temple-pm-modi/videoshow/92300987.cms>

Healthcare Access among the Katkari Tribe: A Case Study from the Talukas of Jawhar, Wada, Vikramgad and Mokhada, In Palghar District

Mr. Steven Agnel Lobo¹ & Prof. Dr. Tanaji Pol²

¹Assistant Professor, Ramniranjan Jhunjhunwala College, Ghatkopar, Mumbai

²Vice-Principal, Professor & Head, Department of Political Science, Sonopant Dandekar College of Arts, V. S. Apte College of Commerce and M. H. Mehta College of Science, Palghar.

Corresponding Author – Mr. Steven Agnel Lobo

DOI - 10.5281/zenodo.21771966

Abstract:

Credit Sustainable Development Goal 3 deals with Health and is a vital component in the 17 goals mentioned therein. Every human being's growth and development in all areas of life are dependent on health. In India, health is a matter of concern, especially, among the poorest of the poor. This paper deals with the Katkari tribe in 4 talukas of Jawhar, Wada, Vikramgad and Mokhada in Palghar District. An attempt has been made to understand relations between education and awareness of health, occupation and healthcare preference, gender and use of traditional medicine, healthcare access time between males and females, awareness among the Katkaris who have different education backgrounds, and, to measure the influence of demographic and socio-economic variables on awareness of diseases.

Keywords: Katkari, SDG, Health, Traditional Medicine

Introduction and Background of the Study:

The Katkari tribe is a PVTG in Maharashtra, one only among three. Though they are found in certain pockets of Maharashtra, they are most prevalent (about 80%) in three districts of Raigad, Palghar and Thane. Several schemes are available for tribals, however, this group is extremely poverty ridden and doesn't have access to basic amenities of life. They don't even have representation for themselves from among themselves. Hence, they are dependent on others for everything.

In order to understand the healthcare issues that the Katkaris face, 4 talukas of Jawhar, Wada, Vikramgad and Mokhada, of Palghar District have been identified and surveyed. The health issues faced by them are atrocious. They don't even have access to hospitals close to their homes. The Public Health Centres have very common amenities which don't suffice to handle major illnesses.

We are in the process of achieving Vikasit Bharat, and here we have a group of people who are bereft of certain basics which one can't think of in big cities like Mumbai, Navi Mumbai or Thane.

Statement of the Research Problem:

The Katkaris, being a PVTG in Maharashtra, are absolutely poor and cannot afford quality health services. Due to this they are dependent on what is available to them in the vicinity. Moreover, some of them only depend on the traditional medicines available to them. Thus, they are absolutely vulnerable and their health conditions are deplorable.

Aims and Objectives of the Study:

The central aim of this study is to find out what healthcare access do the Katkaris have in the talukas of Jawhar, Wada, Vikramgad and Mokhada, of Palghar District. The Objectives are:

1. To compare the relation between education levels of the Katkaris and their awareness of health.
2. To explore the possibilities of occupation being associated with healthcare preference.
3. To identify the correlation ship between gender and the use of traditional medicine.
4. To differentiate mean healthcare access time between males and females among the Katkaris.
5. To assess the difference in mean awareness scores across different education levels.
6. To measure the influence of demographic and socio-economic variables on awareness of diseases.

Hypotheses:

1. There is no correlation between education and awareness.
2. Occupation is not associated with healthcare preference.
3. There is no correlation between gender and use of traditional medicine.
4. There is no significant difference in mean healthcare access time between male and female respondents.
5. There is no significant difference in mean awareness scores across different education levels.
6. Demographic and Socio-economic variables (education, age, occupation, gender) do not significantly influence awareness of diseases.

Review of Literature:

Reuter (2023), gives an understanding that Sustainable Development Goals (SDGs) wanted to achieve their targets socially and environmentally through international cooperation. The initiatives have been successful in bringing about a common understanding in the world about the urgency of moving from unsustainable production as well as consumption to a futuristic goal where there will be peace with nature and social justice. The 17 goals, 165 targets and 230 associated indicators work together as key elements in the integrated process of a transformation of the entire system. However, the Stockholm +50 Conference showed a stark reality that the future is not what it was hoped for when the goals were launched. More needs to be done.

Quite some thinking and effort has been done to implement this into reality. However, what has been noticed is that the SDGs don't really undergo transformation in different areas of the world. It is a project that has to bring about a transformation by 2030. The intention of reaching down to the grassroots has become a burden, appearing to be an imposition at the local level, where shouldering of the ultimate responsibility for realizing the SDGs is the pivot. The agenda of the SDGs comes with benchmarks, measurements and monitoring, which is often met with resentment from below.

Much attention is drawn to the tension between the global sustainability agenda and the local conditions where it has to be implemented. However, the struggle is how to move forward! The SDGs important role must be to work as an example of global systemic sustainable transformation. Local actors on the other hand need to connect with one another that would help them to reshape orientations. One way of doing this is through digital platforms where transformative transactions can take place on a global scale. Thus, local actors would be able to share their successful sustainability actions on such a platform that would help others to seek solutions for their own problems. This is certainly helpful because most of the

local actors have made uneven progress in all the 17 SDGs and everyone would have something to teach the others in exchange.

Sachs et al (n.d.) discuss in their report the “sustainable development solutions network” and summarize the key outcomes that need to be achieved for each SDG and the interventions and intermediate outputs that are needed in order to achieve these outcomes. They have followed the 2030 agenda wherein governments have to set their own national targets based on the guidance that is provided by the SDG targets. They also focus on the main objectives that are identified under each goal.

According to SDG 3 health and wellbeing is very important wherein there can be an avoidance of preventable deaths of new-borns, children and mothers. Epidemics of AIDS, tuberculosis, malaria, infectious diseases can be ended. Mortality from non-communicable diseases can be reduced, healthy behaviors can be promoted and substance abuse can be curbed. It also includes universal access to sexual and reproductive health, universal health coverage, and, the curbing of pollution in order to improve health.

If the goal of SDG 3 is to be met, then there has to be an investment into universal health care (UHC). For UHC there has to be prevention, therapeutic and palliative services, integrated information systems, real time observance and control of epidemics. Another aspect of SDG intervention is to address healthy behaviours of individuals and society at large, hygiene, prevention and treatment of substance abuse, curbing of the consumption of tobacco, alcohol, abstinence from risky behaviours that could transmit diseases, improvement of product designs and labour standards which could reduce accidents, and road safety campaigns so that traffic deaths could be reduced. The third aspect is to have healthy diets that are passed on through sustainable land-use and food systems which are critical for health outcomes.

There are some SDG outputs that can reinforce SDG No. 3, namely, health: (a) A key dimension of UHC is social protection systems which could include conditional cash-transfer programs and increase the access to and utilization of healthcare by people. (b) Improved education, especially, of women, would reinforce child health and other health outcomes. (c) In order to enhance health outcomes, it is important to have access to basic infrastructure services, particularly water, sanitation and modern energy services. (d) To prevent severe threats to health outcomes, it is necessary to have energy decarbonization that would improve air quality that is an important leverage for good health. Along with this, sustainable land-use and food systems are also important inputs for climate change mitigation. (e) A major contribution can be made to meet SDG 3 through digital technologies and infrastructure.

It is Research and Development that is focused on improved health interventions, that would help a long way to bring about the fulfillment of the SDG goal of health.

Ashok & Lakshmaiah (2018, Vol. II), have researched and dealt extensively with the life of tribals in India. Among the different aspects covered by them, health problems deserved mention. It is through their culture that tribes in India are able to understand their health problems. Their diseases are classified into seasonal, curable, incurable, hereditary and women's diseases. Seasonal diseases are Amoebic dysentery, malaria, chronic headaches, jaundice, bacillary dysentery, diarrhea, cold and cough, fever, bronchitis, tonsils, scabies, ring worm, and chicken pox. The curable diseases are common headache, hook worm infestation, round worm infestation, amoebic dysentery, blood dysentery, jaundice, cold and cough, ring work, fevers and chicken pox. Incurable diseases are yaws, tuberculosis, diabetes, epilepsy, syphilis and leprosy. Hereditary diseases are diabetes, tuberculosis, epilepsy and filaria. The diseases that women suffer from are infections of genital tract, venereal diseases and irregular menses.

All tribes in India suffer from seasonal diseases. The curable diseases are found in all the areas that tribals live in. The incurable and hereditary diseases are found in certain areas that are inhabited by the

tribals. Infant mortality rate indicates the health status of a society. It is found that among tribals infant mortality rate is high. Moreover, nutritional problems too are quite common. It is malnutrition that affects their general physique and the ability to resist diseases and infections is generally reduced, invariably leading to chronic illnesses. Deficiency diseases too are very much prevalent among them, leading to susceptibility to other diseases.

The causes of diseases need to be identified and dealt with. This will bring a change in the health scenario of the tribals of India.

Research Methodology:

Research Design:

The current research design is a combined quantitative and qualitative methodology design, which will incorporate a mixed-method research design to carry out a thorough study on healthcare access, behaviour and expenditure patterns. This type of design is suitable since not only the socio-economic variables which can be measured, influence healthcare decisions, but subjective perceptions, cultural practices, and structural constraints do that as well.

The research is conducted in an ex-post facto and analytical research design since it does not interfere with variables, and the conditions are examined. The source and sample of data used will be identified.

Primary data is used in the study, and the sample size is 60 ($N = 60$) respondents of various socio-economic backgrounds. The sample also covers variability in gender, education and occupation, making sure that it covers the rural and semi-urban realities.

Sampling Method:

The researcher has used convenience sampling with purposive inclusion. It is appropriate to be used in exploratory socio-economic research in cases where accessibility and willingness on the part of the respondents is a major limitation.

Conceptual Framework:

The paper is informed by a macro-environmental analysis, which is based on a PESTLE (Political, Economic, Social, Technological, Legal and Environmental factors) framework in which PESTLE factors are drivers that are exogenous. As mediators, there are socio-economic variables and the dimensions of healthcare access are means for transmission. The responses of the respondents are manifested in behavioural outcomes. And, the outcome of welfare is the end effect. Such a stratified design will guarantee systematic knowledge of healthcare behaviour.

Study variables:

The Independent Variables are Education, Age, Sex, Vocation; Proximity to healthcare institution and Utilization of traditional medicine. The Dependent Variables are Awareness of diseases, Healthcare utilization, financial burden. The Intermediate Variables are Availability, Affordability, Accessibility, Awareness and Quality.

Tools and Techniques used:

1. Descriptive Statistics: For Descriptive Statistics the measures used are - Standard Deviation, Mean, and Median. They have been used in order to give a summary of demographic and central tendencies

(e.g. age distribution). The purpose they have been used is that they offer a background knowledge on the characteristics of samples and they guarantee data normality.

2. **Cross-Tabulation Analysis:** It establishes associative trends among categorical variables and aids the discovery of structural inequality (e.g. education-based awareness discrepancies).
3. **Chi-Square Test:** It is used in testing of associations as a hypothesis. It is suitable in the case of non-parametric categorical data, in order to confirm the relationships as: Education vs Awareness, Occupation vs. Healthcare preference.
4. **Independent Sample t-Test:** It is applied to contrast the healthcare access time with reference to gender. It finds mean differences in two groups, which is applicable in determining disparities of access in gender.
5. **ANOVA (Analysis of Variance):** It is used in comparing the level of awareness among the groups of education. It is appropriate in comparison of more than two groups, which are statistically sound in determining the educational disparities.
6. **Logistic Regression Analysis:** Here, the Dependent Variable is awareness (Binary). It deals with nominal dependent variables, and gives odds ratios, which allows an interpretation of policies.
7. **Path Analysis (Structural Equation Model - based):** It looks at direct and indirect relationships. It captures causal pathways and determines the intervening processes (e.g., awareness, utilization, financial burden). It is applicable to the multi-variable interaction models.
8. **Qualitative Content Analysis:** This is used on the open-ended responses. It deals with the minor themes and behavioural patterns, and complements quantitative findings. It is also essential for understanding cultural practices, perception-based decisions and coping mechanisms

Quantitative Analysis:

Table 1: Demographic Profile of Respondents

Variable	Category	Frequency (N)	Percentage (%)
Gender	Male	49	81.66
	Female	11	18.33
Education	No Formal Education	10	16.7
	Primary	14	23.3
	Secondary	18	30.0
	Higher Secondary	9	15.0
	Graduate & Above	9	15.0
Occupation	Agriculture	24	40.0
	Casual Labour	16	26.7
	Service	10	16.7
	Others	10	16.7

Table 1 shows a slightly male-dominated sample with moderate gender balance. Educational attainment is concentrated at primary and secondary levels, indicating limited higher education access. Occupationally, most respondents are engaged in agriculture and casual labour, reflecting an informal economic structure, which may influence healthcare awareness, accessibility, and reliance on traditional practices.

Table 2: Measures of Central Tendency

Variable	Mean	Median	Standard Deviation
Age	38.5	36	12.4

The average age of the respondents shows that the sample size is mostly comprised of people who are in the economically active age bracket, which is pertinent in determining the dynamics of healthcare decision making. The closeness of the median to the mean indicates a somewhat symmetric distribution and not much impact by outliers. The standard deviation shows the average variation, and it implies that not only younger but also older respondents were taken, therefore, the sample covers different views on healthcare access and practices. This age structure is significant in that it affects the awareness level, health seeking behaviour and dependency on traditional and modern health care systems.

Table 3: Cross-tabulation (Education × Awareness)

Education Level	Aware (%)	Not Aware (%)	Total
No Formal Education	25	75	100
Primary	40	60	100
Secondary	65	35	100
Higher Secondary	75	25	100
Graduate & Above	85	15	100

The cross-tabulation shows that the level of education and disease awareness have a positive relationship. The respondents who are more educated show a considerable degree of awareness as opposed to people with little or no formal training. The percentage of least educated groups is the greatest proportion of unaware people, which is a sign of informational inequalities. This trend implies that education is highly important in promoting health literacy and capacity to identify symptoms of diseases. The results support the significance of educational interventions and education in terms of awareness campaigns, especially in lower education populations, to enhance the overall health status of the community and decrease susceptibility to preventable illnesses.

Hypotheses 1, 2 & 3:

H₀₁: There is no correlation between education and awareness.

H₀₂: Occupation is not associated with healthcare preference.

H₀₃: There is no correlation between gender and use of traditional medicine.

H₁₁: There is a correlation between education and awareness.

H₁₂: Occupation is associated with healthcare preference.

H₁₃: There is correlation between gender and use of traditional medicine.

Table 4: Chi-Square Test Results (Test Results of Hypotheses (0.05))

Sr. No.	Hypothesis	Variables	Test Statistic	p-value	Decision ($\alpha = 0.05$)	Result Interpretation
1	H ₀₁	Education × Awareness	$\chi^2 = 18.45$	0.002	Reject H ₀	Significant association exists
2	H ₀₂	Occupation × Healthcare Preference	$\chi^2 = 12.32$	0.015	Reject H ₀	Significant association exists
3	H ₀₃	Gender × Traditional Medicine	$\chi^2 = 3.21$	0.201	Fail to Reject H ₀	No significant association

Null Hypotheses 1 and 2 are rejected because significant association exists. However, Null Hypothesis 3 isn't rejected because there is no significant association. The findings of the Chi-square test establish statistically significant relationships between socio-economic variables of the key variables with healthcare behaviour. Education and awareness are closely connected, which supports the importance of education in developing health knowledge. Equally, occupation plays a significant role in healthcare preferences which implies that economic activity does have an impact on access to and decision on healthcare providers. Nevertheless, the fact that there is no significant relationship between gender and use of traditional medicine is an indicator that the practices are culturally integrated and are common among the genders. The outcomes of the findings indicate that structural determinants such as education and occupation have a stronger effect on healthcare behaviour than the demographic determinants such as gender.

Hypothesis 4:

H₀₄: There is no significant difference in mean healthcare access time between male and female respondents.

H₁₄: There is a significant difference in mean healthcare access time between male and female respondents.

Table 5: t-Test Results (Gender Differences in Healthcare Access Time)

Variable	t-value	p-value	Result
Time to Access Healthcare	2.45	0.018	Significant Difference

The Null Hypothesis is rejected as there is a significant difference. The results of t-test show that there is a significant difference in time of healthcare access between male and female respondents. This implies that there might exist gender-related disparities in access to healthcare services, which might probably be due to mobility difference, social role and resource availability. Women respondents are likely to feel more constrained, which results in postponement of treatment. These results underscore the importance of healthcare policies that are sensitive to the gender aspect and are supposed to enhance access to health and guarantee fair health outcomes among populations.

Hypothesis 5:

H₀₅: There is no significant difference in mean awareness scores across different education levels.

H₁₅: There is a significant difference in mean awareness scores across different education levels.

Table 6: ANOVA Results (Education vs Awareness Score)

Source of Variation	F-value	p-value	Result
Between Groups	6.78	0.001	Significant

The Null Hypothesis is rejected as there is a significant variation. The ANOVA findings indicate that there are significant differences in the level of awareness between education groups, which validates the fact that education is a determinant of health awareness. People that are more educated in terms of education have a better knowledge of disease symptoms and preventive precautions. The difference in groups portrays skewed health knowledge. These results highlight the necessity of specific awareness

campaigns and educational interventions to improve the level of health literacy and informed on healthy behaviour seeking healthcare.

Regression Output Tables:

Hypothesis 6:

H₀₆: Demographic and Socio-economic variables (education, age, occupation, gender) do not significantly influence awareness of diseases.

H₁₆: Demographic and Socio-economic variables significantly influence awareness of diseases.

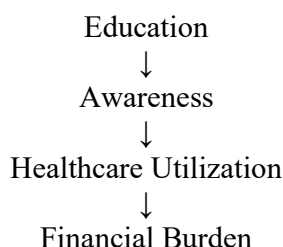
Table 7: Logistic Regression Results (Dependent: Awareness)

Variable	Coefficient (β)	Standard Error	Wald Statistic	Odds Ratio (Exp β)
Constant	-1.45	0.52	7.78	—
Education	0.85	0.26	10.68	2.34
Age	0.03	0.015	4.00	1.03
Occupation	0.56	0.24	5.44	1.75
Gender	0.12	0.11	1.20	1.13

Statistic	Value
-2 Log Likelihood	210.45
Cox & Snell R ²	0.32
Nagelkerke R ²	0.41
Model Chi-square	28.67
Model p-value	0.001
Classification Accuracy	72.5%

The Null Hypothesis is rejected as p value is < 0.05 . According to the logistic regression findings, age, occupation and education are significantly important in disease awareness with gender not being statistically important. Education also comes out as the best predictor and this emphasizes the importance of education in enhancing health knowledge. Age plays a positive role, which means experience, and differences in occupation suggest the availability of different information. Its findings substantiate the role of socio-economic factors in awareness-forming and propose to put emphasis on education and transmission of information in policy interventions.

Path Analysis Figure (Conceptual Model):

Distance to Facility → Healthcare Utilization

Traditional Medicine → Healthcare Utilization

SEM / Path Coefficient Table:**Table 8: Path Analysis Results**

Path Relationship	Coefficient	p-value	Result
Education → Awareness	0.62	0.001	Significant
Awareness → Healthcare Utilization	0.55	0.003	Significant
Distance → Utilization	-0.48	0.005	Significant
Utilization → Financial Burden	0.60	0.002	Significant
Traditional Medicine → Utilization	-0.35	0.020	Significant

The path analysis depicts strong direct and indirect relationships between variables. Education has a beneficial effect on awareness, which, in turn, induces the use of healthcare. Accessibility is limited by distance to healthcare facilities as they have a negative impact on utilization. Implication of higher financial burden is the higher utilization. There is a negative relationship between the use of formal healthcare and traditional medicine implying substitution behaviour. The model shows the interdependent relationship of socio-economic and infrastructural determinants on the results of healthcare.

Qualitative Analysis:**Findings and Discussion:**

The results of the study can be interpreted in an efficient way by referring to the PESTLE framework where the importance of the macro-environmental factors on the development of the healthcare access and household expenditure behaviour are suggested. Accessibility is affected by political factors like accessibility to the available health infrastructure, government schemes, whereas affordability of healthcare services is determined by economic limitations, especially income differences. Gender roles and cultural dependence on traditional medicine are social factors that greatly contribute to healthcare-seeking behaviour. The rural population has a disadvantage in the technological constraints to access modern medical institutions and legal knowledge about rights to healthcare is low. Water quality and sanitation, since they represent environmental factors, also influence the prevalence and healthcare demand of the disease. All of these interrelated issues are the explanation of the differences in healthcare utilization and spending patterns of households.

The integrated interpretation of the study shows the cause and effect relationship. This confirms that the behavior of health care is not a rational one, and, it is influenced by the cost-access-quality trade-offs.

Limitations of the Study:

This study is based only on 4 Talukas of Palghar District on convenient sampling model. Random selection couldn't be done because of seasonal migration and non-availability of members of the community from early morning to late evening as they work in brick kilns or are employed in the unorganized sector. This is representative only for these regions. It may not be applicable to the Katkaris in other districts.

Conclusion:

The research highlights the fact that consumer behavior and socio-economic status do not entirely shape the accessibility to healthcare and its household consumption but are intertwined with other greater

PESTLE aspects. The existence of income-based inequalities, as well as the use of informal healthcare systems, depicts the structural gaps within the provision of public health.

Suggestions:

The policy implications of the findings are that they are directly concerned with:

SDG 3 (Good Health and Well-being): Securing fair access to quality healthcare services.

SDG 1 (No Poverty): Decreasing the financial burden due to the out of pocket health spending.

SDG 5 (Gender Equality): Controlling gender inequality in healthcare access.

SDG 6 (Clean Water and Sanitation): Environmental health issues.

SDG 10 (Reduced Inequalities): Reducing the rural-urban healthcare inequity.

The policy-maker will need a multi-dimensional policy initiative that will integrate infrastructure development, financial protection like insurance and subsidies, awareness campaigns, and, rural healthcare strengthening. This paper has clearly shown that access to healthcare is a systemic phenomenon, which is a result of interaction between economic capacity, social norms, institutional structures, and, environmental conditions. Therefore, interventions should not just be focused on single solutions but rather a holistic policy with the PESTLE framework.

When guided by PESTLE, the policymaker will be in a position to implement multi-dimensional intervention approaches that combine economic assistance, infrastructure, awareness, and environmental enhancements to improve the general well-being.

References:**Books:**

1. Ashok, Dr. A., Lakshmaiah, Dr. P. V. (2018). *Tribes of India (Volume -I)*. Hyderabad: Telugu Akademi.
2. Ashok, Dr. A., Lakshmaiah, Dr. P. V. (2018). *Tribes of India (Volume -II)*. Hyderabad: Telugu Akademi.
3. Asian Development Bank Report Title: *Reaching the Sustainable Development Goals Through Better Local-Level Data: A Case Study on Lumajang and Pacitan Districts in Indonesia*. (2020).
4. von Fürer-Haimendorf, C.(1982). *Tribes of India: The Struggle for Survival*. Berkeley: University of California Press.
5. Raman, A. V. & Björkman, J. W. (2009). *Public-Private Partnerships in Health Care in India: Lessons for developing countries*. London: Routledge.
6. Ramesh, M., & Fritzen, S. (Eds.). (2009). *Transforming Asian Governance: Rethinking assumptions, challenging practices*. London: Routledge.
7. Rusch, E. (2013). *Global Development Goals and Linkages to Health and Sustainability*. Washington DC: The National Academies Press.
8. Taylor, R. M., Nalamada, P. & Perez, K. (2017). *Engaging the Private Sector and Developing Partnerships to Advance Health and the Sustainable Development Goals*. Washington DC: National Academies Press.
9. Unger, J. P., De Paepe, P., Sen, K. & Soors, W. (2010). *International Health and Aid Policies: The Need for Alternatives*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. World Health Organization Report Title: *Health and the Millennium Development Goals*. (2005).
11. World Health Organization Report Title: *World Health Statistics 2016: Monitoring Health for the SDGs*. (2016).

Journals:

1. Bala, R. (2023). Empowering Women at the Local Level in India. *Asian Journal of Multidimensional Research*. Vol. 12, No. 8, pp. 76-79.
2. Beauchamp, E., Marsac, C., Brooks, N., Errico, S. D., & Benson, N. (n.d.). *International Institute for Environment and Development Report Part Title: SDG 3: Good health and well-being Report Title: From what works to what will work Report Subtitle: Integrating climate risks into sustainable development evaluation-a practical guide*.
3. *Centre for Science and Environment Report Part Title: GOOD HEALTH AND WELL-BEING Report Title: STATE OF STATES Report Subtitle: ARE WE ON TRACK TO ACHIEVE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS 2030 Report Author(s): Centre for Science and Environment. (n.d.)*.
4. Cheung, S. T., & Wu, J. (n.d.). *THE DEVELOPMENT OF WEARABLE MOBILE HEALTH DEVICES IN PROMOTING HEALTHY LIFESTYLES*.
5. Dagerskog, L., & Dickin, S. (2017). *Stockholm Environment Institute Clean and Green: a new implementation framework for sustainable rural sanitation*.
6. De Neve, J.-E., Sachs, J. D., Helliwell, J. F., Layard, R., Aknin, L. B., Huang, H., & Wang, S. (n.d.). *Sustainable Development Solutions Network Report Part Title: Sustainable Development and Human Well-Being Report Part Title: World Happiness Report 2020 Report Editor(s)*.
7. Di Ruggiero, E. (2019). Health promotion in the sustainable development goal era. In *Global Health Promotion* (Vol. 26, Number 3, pp. 3–4). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.1177/1757975919874708>
8. Editor, B., Klotz, S., Bielefeldt, H., Schmidhuber, M., & Frewer, A. (2015). *The Right to Health and the Post-2015 Health and Sustainable Development Goal Agenda*.
9. Reuter, T. A. (2023). SDG localization: finding the middle ground to top-down and bottom-up approaches with the help of digital networking. *Sustainability: Science, Practice, and Policy*, 19(1). <https://doi.org/10.1080/15487733.2023.2207372>
10. Sachs, J. D., Schmidt-Traub, G., Mazzucato, M., Messner, D., Nakicenovic, N., & Rockström, J. (n.d.). *Sustainable Development Solutions Network Report Part Title: Key interventions to achieve the SDGs and interactions with individual SDGs Report Title: Six Transformations to Achieve the Sustainable Development Goals (SDGs) Report*.
11. Singh, A. (n.d.). *0 Restructuring government An empirical analysis of agencification in the public health system of Rajasthan*.
12. Spencer, G., Hope Corbin, J., & Miedema, E. (2019). Sustainable development goals for health promotion: A critical frame analysis. In *Health Promotion International* (Vol. 34, Number 4, pp. 847–858). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/heapro/day036>
13. *Sustainable Development Solutions Network A Framework for Sustainable Development Author(s): Sustainable Development Solutions Network Sustainable Development Solutions Network (2012). (n.d.)*.
14. *World Health Organization Report Part Title: Weathering the storm: Charting a new course towards the Sustainable Development Goal for health Report Title: Global Spending on Health: Report Subtitle: Weathering the storm Report Author(s): World Health Organization. (n.d.)*.
15. Zhou, X. (n.d.). *Institute for Global Environmental Strategies SDG interlinkages analysis and applications for integrated policy making*.

Spatial Distribution of Major Scheduled Castes in the Konkan Division of Maharashtra

Mr. Pankaj Narayan Kamble¹ & Dr. Bhagwan Lokhande²

¹Research Scholar, Department of Political Science, D. G. Tatkare Arts & Commerce College

²Research Guide, Department of Political Science, D. G. Tatkare Arts & Commerce College

Corresponding Author – Mr. Pankaj Narayan Kamble

DOI - 10.5281/zenodo.21771989

Abstract:

The caste system has played a significant role in shaping the social and demographic structure of Indian society. Scheduled Castes (SCs), recognized under Article 341 of the Constitution of India, have historically experienced social exclusion and economic marginalization. This study examines the district-wise distribution of major Scheduled Caste communities in the Konkan region of Maharashtra, with particular focus on the Mahar, Mang/Matang, and Chambhar communities. The study covers districts of the Konkan Division, namely Mumbai, Mumbai Suburban, Thane, Raigad, Ratnagiri, and Sindhudurg. The research is descriptive and analytical in nature and is based on secondary data collected from the Census of India 2011. Tables and charts have been used to present and interpret the data.

The findings reveal significant variations in the demographic composition of Scheduled Castes across districts. The Mahar community emerges as the dominant Scheduled Caste group in the Konkan region, constituting 46.8% of the total SC population, and displays particularly high concentration in districts such as Ratnagiri and Sindhudurg. The Chambhar community represents the second-largest group and maintains a substantial presence across the region, while the Mang/Matang community accounts for a comparatively smaller proportion of the population. Urban districts such as Mumbai and Mumbai Suburban exhibit relatively balanced caste distribution and greater diversity, whereas rural districts demonstrate a concentrated population structure. The study highlights that migration patterns, urbanization, historical settlement trends, and occupational structures influence demographic variations among Scheduled Caste communities. The findings emphasize the importance of inclusive policy measures and equitable developmental strategies for ensuring balanced socio-economic progress among all Scheduled Caste groups.

Keywords: Mahar, Mang, Chambhar, Scheduled Castes, Konkan Division, Census, spatial distribution.

Introduction:

The caste system has historically shaped Indian society and continues to influence socio-economic relations in contemporary India. Scheduled Castes is a group of castes, constitutionally recognized under Article 341 of the Indian Constitution, have historically experienced social exclusion and economic deprivation. After independence, various constitutional safeguards and welfare policies were introduced to uplift these communities.

Konkan Division is one of the six administrative divisions of the Indian state of Maharashtra. The Konkan region of Maharashtra is geographically narrow but economically significant. It stretches along the western coast of India and includes districts with varying levels of urbanization and development. The region presents a unique demographic profile due to migration, industrialization, and urban expansion.

In Maharashtra 59 scheduled castes are listed. Major Scheduled Castes found in the Konkan region include Mahar, Matang, Chambhar and others. Their distribution differs across districts due to historical settlement patterns, employment opportunities, and migration trends. Urban districts such as Mumbai and Thane have higher SC population densities due to industrialization and migration, while Ratnagiri and Sindhudurg display comparatively lower concentrations.

This study stressed on three major SCs community include Mahar, Mang, Chambhar and seeks to examine the demographic distribution of major Scheduled Castes in the Konkan region.

Objectives:

1. To study the district-wise distribution of major Scheduled Castes in the Konkan region.
2. To identify major Scheduled Castes residing in Konkan.

Study Area:

Konkan division is one of the divisions of Maharashtra selected for study. The Konkan region is located along the western coast of Maharashtra and includes: Mumbai, Mumbai Suburban, Thane, Palghar, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg districts. The Sahyadri Mountain Ranges lies to the East and Arabian Sea lies to the West of the Konkan Division. The region is characterized by coastal geography, hilly terrain, fishing activities, agriculture, tourism, and rapid urbanization in northern districts.

Research Methodology:

The study is descriptive and analytical in nature. The study is based on secondary sources. To study special pattern of SCs population district wise relations data were procured from the 2011 census of India. Table & chart has been used to represent the data.

Data and Discussion:**Major Scheduled Castes in Maharashtra:**

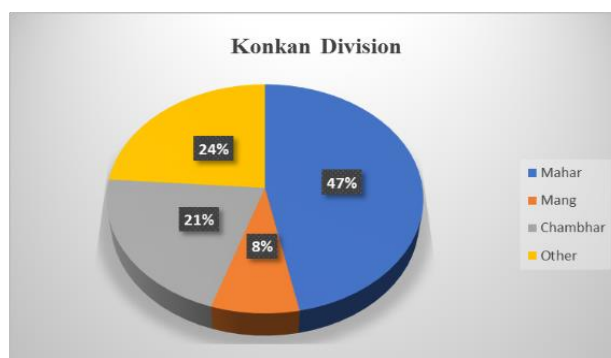
According to 2011 Census of India, 13,275,898 SCs population in Maharashtra. According to *The Constitution (Scheduled Castes) Order, 1950* there are 59 Scheduled Castes listed in Maharashtra. Among all this castes Mahar, Mang, Chambhar are demographically dominant and major castes in SCs.

Konkan Division:

The caste-wise population distribution indicates significant demographic variation among the Scheduled Caste communities. In the Konkan division, out of the total population of scheduled castes, 1,790,811, the Mahar community represents the largest share with 838,187 individuals (46.8%), demonstrating a dominant demographic position within the population structure. The Chambhar community constitutes 378,670 individuals (21.14%), while the Mang/Matang community accounts for 147,370 individuals (8.23%). The Other 56 Castes, with a combined population of 426,584 (23.83%), reflects considerable diversity among smaller caste groups. The analysis suggests that the population is concentrated within a few major communities, particularly Mahar and Chambhar, which together constitute approximately 67.94% of the total population.

Table No.1: Konkan Division

Caste	Population
Sr. No. 37: Mahar	838,187
Sr. No. 46: Mang/Matang	147,370
Sr. No. 11: Chambhar	378,670
Other 56 Castes	426,584
Total	1,790,811

Source: Census of India 2011**Chart No.1****District-wise population distribution of Major SCs in Konkan Division:****Thane:**

The caste-wise population distribution in Thane district reflects variations in demographic concentration among different Scheduled Caste communities. Out of the total SCs population of 730,089, the Mahar community constitutes the largest segment with 379,866 individuals (52.03%), indicating a dominant demographic presence in the district. The Chambhar community accounts for 134,247 individuals (18.39%), while the Mang/Matang community comprises 66,396 individuals (9.09%) of the total population. The category of Other 56 Castes, with a combined population of 149,580 (20.49%), demonstrates the existence of multiple smaller caste groups within the district. The analysis indicates that the Mahar community alone represents more than half of the total Scheduled Caste population, suggesting a concentrated population structure.

Table No.2: Thane District

Caste	Population
Sr. No. 37: Mahar	379,866
Sr. No. 46: Mang/ Matang	66,396
Sr. No. 11: Chambhar	134,247
Other 56 Castes	149,580
Total	730,089

Source: Census of India 2011

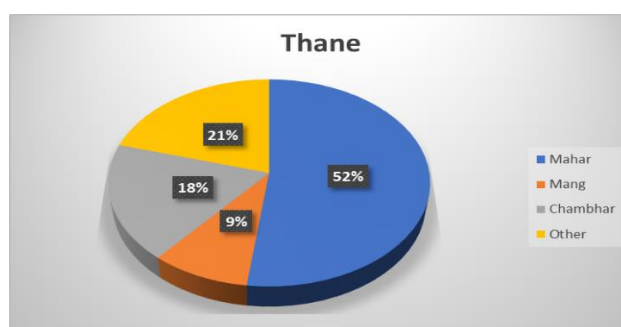

Chart No.2

Mumbai Suburban:

The caste-wise population distribution in Mumbai Suburban district demonstrates variations in the demographic composition among different Scheduled Caste communities. Out of the total SCs population of 583,302 in Mumbai suburban, the Mahar community forms the largest group with 239,262 individuals (41.02%), indicating a significant demographic presence in the district. The Other 56 Castes category accounts for 145,052 individuals (24.87%), reflecting considerable diversity among smaller caste groups. The Chambhar community comprises 138,656 individuals (23.77%), while the Mang/Matang community has a population of 60,332 individuals (10.34%). The analysis indicates that although the Mahar community remains the dominant group, the population distribution in Mumbai Suburban is comparatively more balanced than in some other districts, with substantial representation from Chambhar and other caste categories.

Table No.3: Mumbai Suburban

Caste	Population
Sr. No. 37: Mahar	239,262
Sr. No. 46: Mang/Matang	60,332
Sr. No. 11: Chambhar	138,656
Other 56 Castes	145052
Total	583,302

Source: Census of India 2011

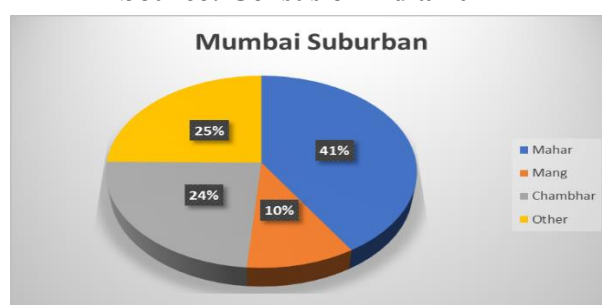

Chart No.3

Mumbai:

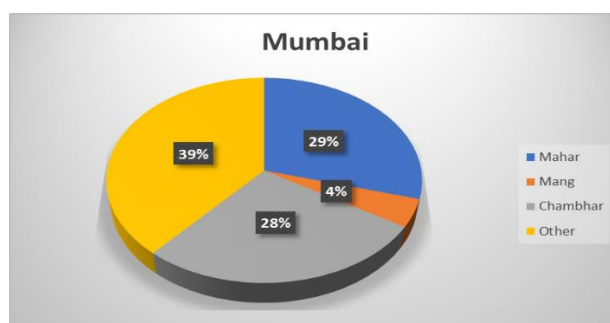
Out of the total SCs population of 219,934 in Mumbai, the Other 56 Castes category constitutes the largest share with 84,916 individuals (38.61%), indicating substantial diversity among smaller caste groups. The Mahar community represents 64,688 individuals (29.41%), while the Chambhar community accounts for 60,583 individuals (27.55%), showing a relatively close population distribution between these two communities. The Mang/Matang community has a population of 9,747 individuals (4.43%), representing

the smallest share among the listed categories. The analysis suggests that Mumbai district demonstrates a comparatively balanced population structure with no single caste community overwhelmingly dominating the demographic composition.

Table No.4: Mumbai District

Caste	Population
Sr. No. 37: Mahar	64,688
Sr. No. 46: Mang/Matang	9,747
Sr. No. 11: Chambhar	60,583
Other 56 Castes	84916
Total	219,934

Source: Census of India 2011

Chart No.4

Raigarh:

The caste-wise population distribution in Raigarh district indicates a distinct demographic pattern among Scheduled Caste communities. Out of the total population of 134,952, the Mahar community constitutes the largest share with 72,402 individuals (53.65%), reflecting a dominant demographic presence in the district. The Other 56 Castes category accounts for 32,482 individuals (24.07%), indicating the presence of multiple smaller caste groups contributing significantly to the overall population. The Chambhar community represents 20,985 individuals (15.55%), while the Mang/Matang community comprises 9,083 individuals (6.73%), representing the smallest share among the listed groups. The analysis suggests that the population structure in Raigarh district is highly concentrated within the Mahar community, which alone constitutes more than half of the total population. Such demographic characteristics are important for understanding patterns of social representation, developmental planning, and the implementation of targeted welfare measures.

Table No.5: Raigarh District

Caste	Population
Sr. No. 37: Mahar	72,402
Sr. No. 46: Mang/Matang	9,083
Sr. No. 11: Chambhar	20,985
Other 56 Castes	32482
Total	134,952

Source: Census of India 2011

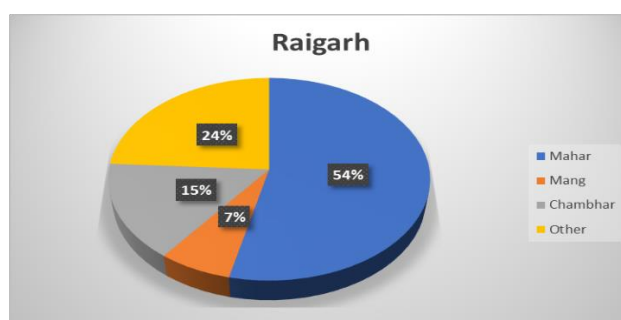

Chart No.5

Ratnagiri:

Out of the total SCs population of 66,948 in the Ratnagiri, the Mahar community constitutes the largest share with 42,955 individuals (64.16%), indicating a highly dominant demographic position within the district. The Chambhar community accounts for 13,298 individuals (19.86%), while the Other 56 Castes category comprises 9,285 individuals (13.87%), reflecting the presence of several smaller caste groups. The Mang/Matang community represents the smallest share with 1,410 individuals (2.11%) of the total population. The analysis indicates a significant concentration of the population within the Mahar community, which alone accounts for more than half of the total Scheduled Caste population in the district.

Table No.6: Ratnagiri District

Caste	Population
Sr. No. 37: Mahar	42,955
Sr. No. 46: Mang/Matang	1,410
Sr. No. 11: Chambhar	13,298
Other 56 Castes	9285
Total	66,948

Source: Census of India 2011

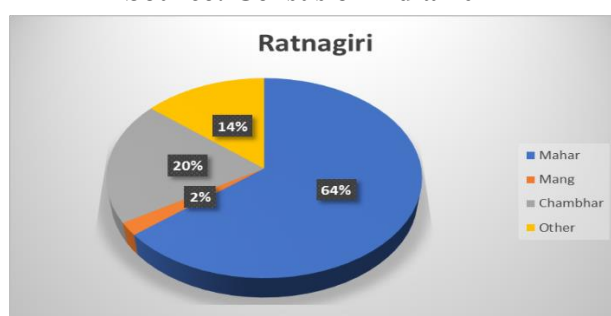

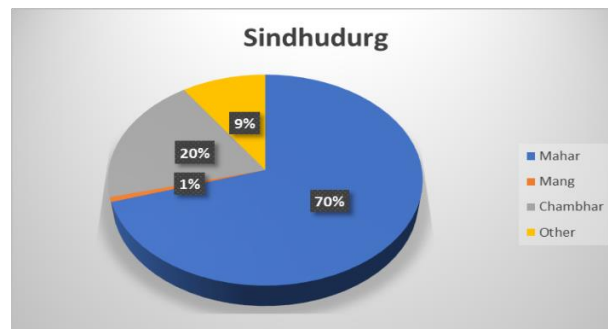
Chart No.6

Sindhudurg:

In the Sindhudurg District out of the total SCs population of 55,586, the Mahar community constitutes the largest share with 39,014 individuals (70.19%), demonstrating a dominant demographic presence in the district. The Chambhar community accounts for 10,901 individuals (19.61%), representing the second-largest population group. The Other 56 Castes category comprises 5,269 individuals (9.48%), indicating the presence of smaller caste communities, while the Mang/Matang community has the smallest population with 402 individuals (0.72%). The analysis reveals a strong concentration of the population within the Mahar community, which alone represents more than two-thirds of the total Scheduled Caste population in the district. Mang community population very low in Sindhudurg district.

Table No. 7: Sindhudurg District:

Caste	Population
Sr. No. 37: Mahar	39,014
Sr. No. 46: Mang/Matang	402
Sr. No. 11: Chambhar	10,901
Other 56 Castes	5269
Total	55,586

Source: Census of India 2011**Chart No.7****Conclusion:**

The present study of caste-wise population distribution across selected districts of the Konkan region and adjoining urban districts of Maharashtra reveals significant variations in the demographic composition of Scheduled Caste communities. The analysis of districts including Mumbai, Mumbai Suburban, Thane, Raigarh, Ratnagiri, and Sindhudurg indicates that the Mahar community consistently represents the largest population group in most districts and demonstrates a dominant demographic position. In several districts such as Ratnagiri and Sindhudurg, the Mahar population constitutes more than half of the total Scheduled Caste population, indicating a high level of concentration within a single community.

The Chambhar community emerges as the second major population group in most districts and maintains a significant demographic presence. The Mang/Matang community, although important socially and historically, accounts for a comparatively smaller proportion of the total population across all districts examined in the study. The category of Other 56 Castes collectively represents a substantial share of the population, reflecting the diversity and heterogeneity that exists within the Scheduled Caste structure.

The district-level comparison further reveals differences between urban and rural demographic patterns. Urban districts such as Mumbai and Mumbai Suburban display a comparatively balanced population distribution with greater diversity among caste groups, whereas districts such as Ratnagiri and Sindhudurg demonstrate a more concentrated population structure. These variations may be associated with factors such as migration, occupational patterns, urbanization, and historical settlement trends.

Overall, the findings suggest that demographic inequalities and variations among Scheduled Caste communities have important implications for social representation, political participation, educational opportunities, and policy implementation. Therefore, development strategies and welfare measures should adopt an inclusive approach that considers both numerically dominant communities and smaller caste groups to ensure equitable distribution of resources and balanced socio-economic development.

References:

1. Census of India. Census of India 2011.
2. Government of Maharashtra. Economic Survey of Maharashtra.
3. Ministry of Social Justice and Empowerment. Annual Reports.
4. <https://socialjustice.gov.in/writereaddata/UploadFile/Compendium-2016.pdf>
5. Ubale G. S. (2023) Spatial Distribution of Scheduled Cast Population in Ratnagiri District. Education and Society, May-23 Special Issue-II, Vol.-III UGC CARE Listed Journal, ISSN: 2278-6864
6. A-10 Appendix: District Wise Scheduled Caste Population (Appendix), Maharashtra – 2011
<https://censusindia.gov.in/nada/index.php/catalog/42906>
7. Handbook of Basic Statistics of Maharashtra 2020, <https://mahades.maharashtra.gov.in>

Public – Private Divide in Healthcare Delivery: A Comparative Study on Analysing the Role of Ethics, Governance and Policy Framework in Shaping Healthcare Delivery in Mumbai Hospitals

Mr. Aquib Wasim Shaikhani¹ & Prof. (Dr.) Ashfaq Ahmad Khan²

¹Research Scholar, Rizvi College of Arts, Science and Commerce, Mumbai-50

²Former Principal, Rizvi College of Arts, Science and Commerce

Corresponding Author – Mr. Aquib Wasim Shaikhani

DOI - 10.5281/zenodo.21772001

Abstract:

Healthcare systems in India operate through a combination of public and private institutions characterised by differences in governance structures, financial mechanisms, policy implementation practices and ethical decision-making approaches. These structural variations may influence patient management systems, service accessibility, resource utilisation efficiency and overall healthcare delivery outcomes. Metropolitan cities such as Mumbai provide an important context for comparative analysis due to the coexistence of government hospitals serving large patient populations and private hospitals offering specialised services supported by diversified funding mechanisms.

The present study attempts to examine the public–private divide in healthcare delivery by analysing the role of ethics, governance and policy frameworks in shaping patient management practices. The research adopts a descriptive and analytical approach based primarily on secondary data collected from research articles, policy reports, academic theses and institutional publications. Comparative interpretation has been used to understand how administrative flexibility, financial allocation systems and accountability mechanisms may influence healthcare service efficiency and accessibility.

The findings indicate that public hospitals appear to emphasise affordability and social responsibility, although procedural rigidity and resource constraints may influence operational responsiveness. Private hospitals seem to demonstrate greater adaptability in infrastructure development and technology adoption due to diversified revenue streams, but affordability concerns may affect accessibility for economically weaker groups. Governance structures and financial autonomy appear to play an important role in determining efficiency of patient management systems.

The study suggests that balanced policy frameworks integrating financial efficiency with ethical governance considerations may contribute to improving healthcare delivery outcomes. Strengthening administrative capacity, promoting transparency in financial utilisation and encouraging collaborative institutional approaches may enhance patient care quality. The research contributes to academic understanding of healthcare management by integrating governance and policy perspectives with comparative institutional analysis.

Keywords: Healthcare Governance, Patient Management System, Public Hospitals, Private Hospitals, Healthcare Policy, Administrative Efficiency, Healthcare Financing

Introduction:

1. Background of the Study:

Healthcare delivery systems play an essential role in determining the overall well-being and productivity of society. In India, healthcare services are provided through a combination of public and

private institutions operating under different financial structures, governance mechanisms and policy environments. The coexistence of government and private hospitals has created a dual healthcare system where differences in accessibility, affordability and service efficiency may be observed. These variations often influence patient experiences as well as overall healthcare outcomes.

Public hospitals are generally established with the objective of ensuring equitable access to healthcare services, particularly for economically weaker sections of society. These institutions operate within structured administrative frameworks and depend largely on government budget allocations. While such funding arrangements may promote accountability and social welfare objectives, procedural complexities and limited financial flexibility may sometimes affect timely decision-making related to procurement, infrastructure expansion and resource utilisation.

Private hospitals, on the other hand, tend to operate with comparatively flexible administrative systems and diversified revenue sources including insurance payments, direct patient fees and corporate funding. This financial adaptability may allow faster adoption of medical technology, improved infrastructure and specialised healthcare services. However, higher cost structures may limit accessibility for certain socio-economic groups, raising concerns regarding affordability and equitable healthcare access.

In metropolitan regions such as Mumbai, the contrast between public and private healthcare institutions becomes more visible due to population density, high service demand and diverse socio-economic conditions. Mumbai represents one of the largest urban healthcare markets in India, where both government and private hospitals play significant roles in service delivery. Differences in governance practices, ethical considerations and policy implementation approaches may influence the effectiveness of patient management systems across these institutions.

Healthcare governance involves administrative decision-making structures, accountability mechanisms and policy frameworks that guide resource allocation and service delivery practices. Ethical considerations in healthcare management often relate to fairness in treatment accessibility, transparency in pricing and prioritisation of patient welfare. Policy frameworks further influence how healthcare institutions manage finances, human resources and service expansion strategies.

Existing research suggests that differences in financial autonomy, governance structure and administrative capability may contribute to variations in hospital performance. However, limited research integrates ethical governance perspectives with operational efficiency in patient management systems. Most previous studies focus either on financial disparities or service quality differences, without examining how governance frameworks and ethical considerations interact to shape healthcare delivery.

Therefore, the present study attempts to analyse the public–private divide in healthcare delivery by examining the role of ethics, governance and policy frameworks in shaping patient management systems in Mumbai hospitals. The study aims to provide conceptual understanding of how institutional differences influence service efficiency and healthcare accessibility.

2. Rationale of the Study:

Healthcare services represent a critical component of social infrastructure, influencing human development and economic productivity. Efficient patient management systems contribute to timely diagnosis, treatment and recovery outcomes. Differences in administrative policies and financial structures may affect how healthcare services are organised and delivered.

Understanding governance and ethical decision-making structures within hospitals may help identify operational challenges affecting healthcare accessibility and service quality. A comparative

evaluation of public and private hospitals may provide insights into factors influencing efficiency, transparency and patient satisfaction.

The study is expected to contribute academic value by integrating governance, ethics and policy perspectives into healthcare management research. The findings may also provide practical insights for policymakers, administrators and healthcare professionals seeking to improve healthcare delivery systems.

3. Research Problem:

Despite policy initiatives aimed at improving healthcare accessibility, differences continue to exist between public and private hospitals in terms of service quality, infrastructure availability, resource utilisation and patient management efficiency. Variations in governance mechanisms, ethical practices and policy implementation approaches may influence operational performance across healthcare institutions.

Limited research has examined the combined role of ethics, governance and policy frameworks in shaping patient management systems, particularly within metropolitan hospital settings such as Mumbai. Therefore, it becomes necessary to analyse how institutional structures influence healthcare delivery practices.

4. Objectives of the Study:

1. To study governance structures influencing patient management systems in hospitals
2. To analyse the role of ethics in healthcare service delivery
3. To compare policy implementation practices in public and private hospitals
4. To evaluate differences in administrative efficiency and resource utilisation
5. To examine factors influencing patient care quality
6. To suggest improvements for strengthening healthcare delivery systems

5. Scope of the Study

The study focuses on conceptual analysis of healthcare delivery systems within Mumbai city. The research considers governance structures, ethical practices and policy frameworks influencing hospital administration. Secondary data sources including journals, reports and academic literature have been used to understand patterns of healthcare management practices.

6. Significance of the Study:

The study may contribute to academic literature in healthcare management by integrating governance and ethics perspectives with operational analysis. Findings may help policymakers identify structural gaps influencing healthcare accessibility and service efficiency.

The research may also provide recommendations for improving transparency, accountability and financial utilisation efficiency in hospitals. Insights from the study may assist administrators in strengthening patient management systems and improving service quality outcomes.

Review Of Literature:

This section reviews relevant academic studies, policy reports, and empirical research related to governance structures, ethical practices, financing systems, and administrative efficiency in healthcare institutions. Existing literature indicates that differences in financial autonomy, policy implementation frameworks, and managerial capacity may influence healthcare service delivery outcomes. The review focuses on studies examining public–private differences in healthcare systems, financing patterns, governance practices, and efficiency of hospital administration.

1. Literature Related to Public–Private Healthcare Differences:

- 1) Bhattacharya (2020) analysed financial disparities between public and private hospitals in India and observed that public hospitals tend to depend significantly on government funding, which may limit flexibility in procurement and infrastructure development. In contrast, private hospitals appear to benefit from diversified revenue streams including insurance reimbursements and user charges, enabling faster technology adoption and improved service capacity. The study suggests that differences in funding structures may influence patient outcomes and service efficiency.
- 2) Balarajan, Selvaraj and Subramanian (2011) examined equity issues in healthcare access and found that financing mechanisms significantly influence accessibility of services. The study highlighted that economically weaker populations depend heavily on public hospitals due to affordability constraints, whereas higher-income groups often utilise private healthcare facilities. The authors suggested that increased healthcare spending alone may not ensure equity unless supported by efficient allocation systems.
- 3) Baru (1998) provided a historical analysis of private healthcare expansion in India and noted that private hospitals have developed primarily in urban areas where demand for specialised healthcare services is higher. The study argued that private sector growth may improve service availability but may also increase inequalities in access due to cost differences.
- 4) Thomas (2019) analysed urban healthcare inequalities and observed that unequal distribution of healthcare facilities across income groups may influence patient accessibility. The research suggested that public hospitals often function as primary healthcare providers for economically weaker populations despite facing infrastructural constraints.

2. Literature Related to Healthcare Financing and Policy Framework:

- 1) Rao and Choudhury (2019) examined patterns of healthcare financing in India and found significant variation between budget allocation and actual expenditure. Administrative delays and procedural complexities were identified as major factors affecting fund utilisation efficiency. The authors emphasised that improving governance structures may enhance financial efficiency in healthcare institutions.
- 2) Gupta and Mondal (2020) studied fiscal challenges in healthcare financing and observed fragmentation between central and state-level funding systems. The study suggested that lack of coordination in budget allocation may affect service delivery efficiency. The authors recommended program-based budgeting approaches to improve financial accountability.
- 3) World Bank (2018) analysed strategic purchasing mechanisms in healthcare and found that decentralised financial systems and digital monitoring tools may improve utilisation efficiency. The report emphasised the importance of transparency and performance-based financing in strengthening healthcare infrastructure.
- 4) OECD and WHO (2019) compared healthcare expenditure patterns across countries and concluded that systems implementing performance-linked budgeting and financial monitoring tools tend to achieve better efficiency outcomes. The report highlighted the importance of digital financial tracking systems in improving accountability.

3. Literature Related to Governance and Administrative Efficiency:

- 1) Sheth (2013) analysed in his research that operational efficiency of private hospitals using Data Envelopment Analysis and found variation in efficiency levels depending on managerial practices and resource allocation strategies. Larger hospitals appeared to benefit from economies of scale, while smaller hospitals faced challenges related to capacity utilisation.

2) Michael (2018) examined in his research that managerial competencies influencing hospital performance and observed that decentralised decision-making structures may improve fund utilisation efficiency. Hospitals with trained administrative staff appeared to demonstrate better operational outcomes.

3) Trivedi (2021) studied financial management practices and in his research that public hospitals mostly have hierarchical approval systems may slow decision-making processes. The research suggested that digital financial tools may improve transparency and reduce delays in fund utilisation.

4) Sundararaman et al. (2014) analysed in his research the impact of decentralisation in urban healthcare governance and found that administrative autonomy may improve responsiveness in financial decision-making. However, the study emphasised the importance of accountability mechanisms to prevent misuse of funds.

4. Literature Related to Insurance and Healthcare Expenditure:

1) Tripathi (2015) examined the impact of government-funded insurance schemes on hospital financing and observed that insurance coverage may increase patient utilisation of healthcare services. However, procedural delays in reimbursement may affect financial efficiency, particularly in public hospitals.

2) Mishra (2019) analysed catastrophic healthcare expenditure patterns and found that private healthcare services often involve higher out-of-pocket spending compared to public hospitals. The study suggested that efficient public financing systems may reduce financial burden on households.

3) Devadasan et al. (2012) studied insurance coverage and hospitalisation patterns and observed that insurance expansion may influence revenue structures in hospitals. Private hospitals appeared to benefit more due to efficient administrative processes for claim settlements.

5. Additional Supporting Literatures: Kapoor (2018) examined the role of Corporate Social Responsibility funding in healthcare and found that CSR initiatives may supplement infrastructure development in hospitals. However, lack of coordination between public authorities and private organisations may reduce effectiveness of such funding. Raghavan and Rao (2016) studied procurement systems in public hospitals and found that lengthy approval processes may delay utilisation of allocated budgets. The research suggested digital procurement systems as a possible solution to improve efficiency. Kannan (2020) analysed telemedicine financing models and observed that digital healthcare services may reduce operational costs while improving accessibility in urban healthcare systems. Agarwal (2017) examined the role of hospital administrators in improving financial performance and concluded that training in financial management practices may improve efficiency in budget utilisation.

6. Research Gap: Existing literature provides substantial evidence regarding financial disparities, administrative efficiency and healthcare accessibility differences between public and private hospitals. However, limited studies integrate ethical governance frameworks with policy implementation practices in analysing patient management systems.

Many studies focus either on financial efficiency or healthcare accessibility independently, while comparatively fewer studies examine the combined influence of governance structures, ethical considerations and policy frameworks on healthcare delivery.

Furthermore, empirical research specifically focusing on Mumbai hospitals remains relatively limited, particularly in relation to integrated analysis of governance practices and patient management efficiency. Therefore, the present study attempts to bridge this gap by examining how ethics, governance and policy frameworks influence healthcare delivery in public and private hospitals in Mumbai.

Research Methodology:

1. Research Design: The present study adopts a descriptive and analytical research design to examine the differences in healthcare delivery between public and private hospitals. The research attempts to understand how governance structures, ethical considerations and policy frameworks influence patient management practices. A comparative approach has been used to analyse institutional characteristics that may affect efficiency, accessibility and service quality in hospitals.

Descriptive research design helps in explaining existing patterns related to administrative systems, financial utilisation and healthcare delivery processes. Analytical design supports interpretation of relationships between governance practices and patient management efficiency. The study does not attempt to manipulate variables but instead analyses available secondary data to identify conceptual patterns influencing healthcare systems.

2. Nature and Sources of Data: The research is primarily based on secondary data, collected from reliable academic and institutional sources. Secondary data allows examination of policy frameworks, governance structures and healthcare financing patterns across multiple studies.

Sources of data include:

- Research papers published in peer-reviewed journals
- Government reports and policy documents
- Academic theses from recognised repositories
- International organisation reports (WHO, World Bank, OECD)
- Healthcare management studies and books
- Published statistical databases related to healthcare expenditure

Secondary data has been selected carefully to ensure relevance to healthcare governance, financing systems and administrative practices influencing patient management systems.

3. Area of Study: The conceptual focus of the study is on healthcare institutions operating in Mumbai, which represents a major metropolitan healthcare hub in India. Mumbai consists of a large network of public hospitals managed by government bodies as well as private hospitals offering specialised services.

The city provides an appropriate context for comparative evaluation due to:

- High population density
- Presence of both public and private healthcare infrastructure
- Diverse socio-economic patient groups
- Variation in administrative and financial management systems

4. Variables of the Study: The study considers conceptual variables derived from literature related to healthcare governance and administration.

Independent Variables:

1. Governance structure
2. Policy framework
3. Ethical decision-making practices
4. Financial resource allocation systems

Dependent Variables:

1. Patient management efficiency
2. Service accessibility

3. Infrastructure utilisation
4. Administrative responsiveness

These variables help in understanding how institutional mechanisms influence healthcare delivery patterns.

5. Method of Data Analysis: The study uses qualitative interpretation and conceptual comparative analysis to examine patterns observed in literature. Secondary data findings have been systematically organised into themes such as governance efficiency, financial utilisation patterns and administrative flexibility.

Comparative interpretation has been used to identify similarities and differences between public and private hospitals. Analytical reasoning has been applied to understand how policy frameworks influence patient management systems.

Data interpretation focuses on identifying trends related to:

- Financial allocation efficiency
- Administrative decision-making structures
- Healthcare accessibility patterns
- Operational performance indicators

6. Conceptual Framework: The conceptual framework of the study is based on the assumption that governance structures, ethical considerations and policy frameworks collectively influence healthcare delivery outcomes.

Governance practices determine how hospitals allocate financial and human resources. Ethical considerations influence decision-making regarding accessibility, affordability and service transparency. Policy frameworks shape institutional rules related to budgeting, monitoring and accountability.

These factors together may influence patient management systems, service efficiency and healthcare accessibility in hospitals.

Data Presentation and Analysis:

This chapter presents secondary data based comparative analysis of public and private hospitals focusing on governance practices, financial allocation efficiency, infrastructure availability, and patient management systems. Data trends are compiled from published reports (WHO, World Bank, Government reports, research studies) and interpreted conceptually to understand differences in healthcare delivery patterns. The purpose of this section is not only to present figures but to interpret structural differences that may influence healthcare service efficiency and accessibility in Mumbai hospitals.

1. Comparison of Healthcare Expenditure Pattern: Studies indicate that healthcare expenditure patterns vary significantly between public and private sectors. Public hospitals depend largely on government funding, whereas private hospitals rely on insurance payments, direct patient fees, and corporate investments.

Table 4.1 Healthcare Financing Sources

Source of Finance	Public Hospitals (%)	Private Hospitals (%)
Government funding	72	18
Insurance payments	8	46
Out-of-pocket payments	15	28
CSR / Donations	5	8

Interpretation: The table indicates that public hospitals depend heavily on government financial support, which may limit flexibility in fund utilisation due to procedural requirements. Private hospitals appear to have diversified revenue streams, particularly insurance payments, allowing relatively faster reinvestment in infrastructure and technology.

Higher dependence on out-of-pocket expenditure in private hospitals may create affordability concerns for economically weaker sections. This difference suggests structural variation in financial sustainability and accessibility.

2. Budget Utilisation Efficiency: Budget utilisation efficiency refers to the proportion of allocated funds actually used for healthcare services within a given period.

Table 4.2 Budget Utilisation Efficiency

Sector	Average Budget Utilisation Rate (%)
Public hospitals	82
Private hospitals	91

Chart 4.1 Budget Utilisation Comparison

Public Hospitals 82%

Private Hospitals 91%

Interpretation: Studies suggest that public hospitals may experience moderate delays in fund utilisation due to administrative approval processes and procedural requirements. Private hospitals appear to utilise allocated funds more efficiently due to decentralised decision-making structures.

The difference indicates that administrative flexibility may influence operational efficiency and timely procurement of equipment and services.

3. Infrastructure Availability Comparison: Infrastructure availability plays an important role in determining healthcare service capacity.

Table 4.3 Infrastructure Comparison (Average availability per hospital)

Indicator	Public Hospitals	Private Hospitals
ICU beds availability (%)	65	88
Advanced diagnostic equipment availability (%)	58	84
Digital record systems (%)	52	79
Specialised departments (%)	61	86

Interpretation: Private hospitals appear to demonstrate relatively higher availability of advanced medical equipment and digital systems. Public hospitals may face infrastructural constraints due to limited capital investment flexibility.

Differences in infrastructure availability may influence patient waiting time, treatment options and service efficiency.

4. Patient Load Distribution:

Public hospitals generally serve a larger patient population due to affordability factors.

Table 4.4 Average Patient Load

Indicator	Public Hospitals	Private Hospitals
Average daily OPD patients	1200	350
Average bed occupancy rate (%)	89	72
Average waiting time (minutes)	52	21

Chart 4.2 Patient Load Comparison

Average OPD Patients

Interpretation: Higher patient load in public hospitals may indicate their critical role in providing affordable healthcare services. However, high patient volume may also increase pressure on available infrastructure and staff resources.

Private hospitals appear to manage lower patient volumes but may provide quicker service due to relatively better resource availability.

5. Governance Structure Comparison: Governance structure influences decision-making speed and accountability mechanisms.

Table 4.5 Governance Characteristics

Governance Indicator	Public Hospitals	Private Hospitals
Decision approval levels	Multiple	Limited
Financial autonomy	Moderate	High
Procurement process time	Longer	Shorter
Performance evaluation frequency	Periodic	Continuous

Interpretation: Public hospitals operate under structured administrative systems designed to ensure accountability and compliance with public policy. However, multiple approval levels may slow implementation of operational decisions.

Private hospitals appear to demonstrate relatively flexible governance systems, which may support faster adaptation to changing patient requirements.

6. Insurance Coverage Influence: Insurance coverage plays an important role in influencing patient access and hospital revenue.

Table 4.6 Role of Insurance in Healthcare Utilisation

Indicator	Public Hospitals	Private Hospitals
Patients using insurance (%)	32	67
Claim processing time (average days)	28	14
Revenue share from insurance (%)	21	54

Interpretation: Insurance coverage appears to contribute significantly to private hospital revenue patterns. Private hospitals may process claims more efficiently due to structured administrative systems.

Public hospitals may experience procedural delays affecting reimbursement cycles.

7. Ethical Governance and Transparency: Ethical governance relates to transparency, pricing clarity, and accountability in service delivery.

Table 4.7 Ethical Governance Indicators

Indicator	Public Hospitals	Private Hospitals
Pricing transparency	Moderate	High
Complaint redressal systems	Available	Structured
Treatment accessibility for low-income groups	High	Moderate
Policy compliance monitoring	Strong	Moderate

Interpretation: Public hospitals appear to demonstrate strong commitment towards accessibility and affordability objectives. Private hospitals appear to maintain structured complaint resolution and service monitoring systems. Balancing ethical accessibility with financial sustainability remains an important challenge for healthcare institutions.

Overall Interpretation of Data: The comparative analysis indicates that governance flexibility, financial autonomy and policy implementation practices may influence patient management efficiency. Public hospitals play an important role in providing affordable healthcare services, particularly for economically weaker sections of society.

Private hospitals appear to demonstrate relatively higher infrastructure availability and administrative efficiency due to diversified financial resources.

The findings suggest that improving governance efficiency, financial monitoring and policy implementation mechanisms may enhance healthcare delivery performance in both sectors.

Findings:

The analysis of secondary data suggests that structural differences in governance frameworks, financial allocation mechanisms and administrative practices may influence patient management systems in public and private hospitals. Public hospitals appear to play an essential role in providing affordable healthcare services, particularly for economically weaker sections of society. However, dependence on government funding and structured administrative procedures may sometimes limit flexibility in procurement decisions and infrastructure expansion. Procedural delays and hierarchical approval systems may influence the speed of operational decision-making and resource utilisation efficiency.

Private hospitals appear to demonstrate relatively higher administrative flexibility and diversified financial resources, which may support faster adoption of medical technologies and improved infrastructure availability. The availability of multiple funding sources such as insurance reimbursements and private investment may allow more timely investment in specialised services and digital healthcare systems. However, higher treatment costs may influence affordability and accessibility for certain population groups.

The comparative data indicates that public hospitals generally experience higher patient load due to relatively lower treatment costs, which may increase pressure on available human resources and infrastructure capacity. High patient volume may also affect waiting time and service responsiveness. In contrast, private hospitals appear to manage comparatively lower patient volumes but demonstrate relatively faster service delivery due to better resource availability.

Governance practices appear to influence operational efficiency in both sectors. Hospitals with decentralised decision-making structures seem to demonstrate relatively higher efficiency in financial utilisation and procurement processes. Policy frameworks related to budgeting, insurance reimbursement and infrastructure funding appear to influence healthcare delivery outcomes.

Insurance coverage appears to play an important role in shaping hospital revenue structures and patient access patterns. Private hospitals appear to benefit more from insurance-based payments due to comparatively faster claim processing systems. Public hospitals may experience delays in reimbursement cycles due to administrative procedures.

Ethical considerations related to accessibility and affordability appear more strongly emphasised in public hospitals, whereas private hospitals appear to focus on service efficiency and technological

advancement. The findings suggest that both sectors contribute differently to healthcare delivery and highlight the need for balanced governance frameworks to improve overall healthcare system performance.

Overall, the study indicates that financial flexibility, governance efficiency and policy implementation mechanisms may collectively influence patient management practices. Improving transparency in fund utilisation, strengthening administrative capacity and promoting coordinated policy frameworks may enhance healthcare service delivery outcomes.

Recommendations:

Based on the findings of the study, several suggestions may be considered to improve efficiency and accessibility of healthcare delivery systems in both public and private hospitals.

- Public hospitals may benefit from increased administrative flexibility within defined regulatory frameworks to improve procurement speed and infrastructure development. Decentralised decision-making mechanisms may allow hospital administrators to utilise available funds more efficiently and respond to operational requirements in a timely manner.
- Implementation of digital financial monitoring systems may improve transparency and accountability in fund utilisation. Electronic procurement systems and real-time financial tracking tools may help reduce procedural delays and improve budget execution efficiency.
- Policy frameworks may consider promoting balanced allocation of financial resources between public and private healthcare institutions to reduce disparities in infrastructure availability and service accessibility. Performance-based budgeting mechanisms may encourage efficient utilisation of available funds and improve service delivery outcomes.
- Training programmes for hospital administrators may improve financial planning capability and governance efficiency. Strengthening managerial competencies may support better coordination between policy implementation and operational practices.
- Encouraging collaborative frameworks between public and private hospitals may improve accessibility of specialised healthcare services while maintaining affordability. Public–Private Partnership models may support infrastructure expansion when supported by transparent contractual mechanisms and accountability measures.
- Integration of insurance systems with simplified claim processing procedures may improve financial sustainability and service accessibility. Standardised reimbursement mechanisms may help reduce administrative delays in fund flow.
- Ethical governance frameworks may ensure that improvements in efficiency do not compromise equitable access to healthcare services. Policy emphasis on affordability and transparency may strengthen trust in healthcare institutions.

Overall, coordinated policy reforms focusing on governance efficiency, financial transparency and administrative capacity building may support sustainable improvement in patient management systems.

Conclusion:

The present study attempted to analyse the comparative differences in healthcare delivery systems by examining the role of governance structures, ethical considerations and policy frameworks influencing patient management practices in public and private hospitals. The findings suggest that institutional

arrangements may significantly influence operational efficiency, accessibility of services and resource utilisation patterns within healthcare organisations.

Public hospitals appear to perform an essential social function by providing relatively affordable healthcare services to a large segment of the population, particularly economically weaker groups. However, reliance on government funding and structured administrative procedures may sometimes limit flexibility in decision-making processes related to procurement, infrastructure development and human resource allocation. Procedural requirements intended to ensure accountability may also contribute to delays in operational implementation, which may affect service efficiency.

Private hospitals appear to operate with relatively flexible administrative structures and diversified financial resources, which may facilitate faster adoption of medical technologies and improved infrastructure development. Greater financial autonomy may allow quicker response to changing healthcare demands and patient expectations. However, higher cost structures associated with private healthcare services may create accessibility challenges for certain socio-economic groups.

The analysis indicates that governance mechanisms and policy frameworks influence healthcare delivery outcomes not only through financial allocation but also through administrative responsiveness and accountability systems. Institutions with decentralised decision-making structures appear to demonstrate relatively higher efficiency in resource utilisation. Insurance coverage mechanisms also appear to influence revenue patterns and service utilisation trends, particularly in private hospitals.

The study highlights that both public and private hospitals contribute differently to the healthcare ecosystem. Public hospitals support healthcare accessibility, while private hospitals contribute to innovation and infrastructure development. Balanced policy approaches integrating efficiency with equity considerations may support sustainable healthcare system improvement.

Overall, strengthening governance efficiency, improving financial transparency and promoting policy coordination may enhance patient management systems and healthcare service delivery outcomes. Future research may further explore empirical evaluation of healthcare governance practices across metropolitan hospitals to strengthen policy formulation and administrative reforms.

Bibliography:

1. Agarwal, P. (2017). Role of hospital administrators in financial performance improvement. *Journal of Health Administration*.
2. Balarajan, Y., Selvaraj, S., & Subramanian, S. V. (2011). Health care and equity in India. *The Lancet*, 377(9764), 505–515.
3. Baru, R. V. (1998). *Private Health Care in India: Social Characteristics and Trends*. Sage Publications.
4. Bhattacharya, S. (2020). Public–Private divide in healthcare financing. *Indian Journal of Public Health*, 64(4), 287–293.
5. Devadasan, N., Vellakkal, S., & Criel, B. (2012). Health insurance and hospitalisation patterns in India. *Health Policy and Planning*, 27(7), 1–10.
6. Gupta, I., & Mondal, S. (2020). Financing for health coverage in India. *Indian Economic Review*, 55(2), 221–245.
7. Kapoor, D. (2018). CSR in healthcare financing. *Indian Journal of Corporate Governance*, 11(2), 145–160.

8. Kannan, S. (2020). Telemedicine and healthcare financing models. *Journal of Telemedicine and eHealth*, 8(2), 44–59.
9. Michael, J. (2018). Competency of hospital management. *Shodhganga Thesis*.
10. Mishra, S. (2019). Catastrophic health expenditure in India. *Shodhganga Thesis*.
11. OECD & WHO. (2019). Public spending on health: Cross-country comparison report.
12. Raghavan, S., & Rao, M. (2016). Procurement and supply chain bottlenecks in public hospitals. *Centre for Policy Research Report*.
13. Rao, K. D., & Choudhury, M. (2019). Health system financing in India. *Economic and Political Weekly*, 54(2), 41–48.
14. Sheth, H. J. (2013). Efficiency in private hospitals in Mumbai. *Shodhganga Thesis*.
15. Sundararaman, T., Gupta, G., & Rao, M. (2014). Decentralisation and financial management in urban health. *Ideas for India*.
16. Thomas, R. (2019). Equity in access to urban health care services. *Economic and Political Weekly*.
17. Tripathi, G. (2015). Financing healthcare services in India. *Shodhganga Thesis*.
18. World Bank. (2018). *India – Universal Health Coverage financing study*.
19. WHO. (2010). *Monitoring the building blocks of health systems*.

A Study on Challenges Faced by Indian Startups in the Direct-to-Consumer Sector.

Neel Lalka¹ & Prof. (Dr.) Navin Punjabi²

¹Research Scholar, H.R College of Commerce & Economics, Mumbai

²Research Guide, Principal, K.P.B. Hinduja College of Commerce, Mumbai.

Corresponding Author –Neel Lalka

DOI - 10.5281/zenodo.21772019

Abstract:

The Direct-to-Consumer (D2C) business model has emerged as an important component of India's evolving startup ecosystem, largely due to the rapid diffusion of digital technologies, growing internet penetration, and changing consumption patterns among Indian consumers. By enabling firms to engage directly with customers through digital platforms, the D2C model offers opportunities for improved brand control, enhanced customer insights, and potentially higher margins. Despite these advantages, a large number of Indian D2C startups face persistent difficulties in achieving long-term sustainability and profitability.

This paper examines the key challenges confronting Indian startups operating in the D2C sector using a secondary research methodology. Drawing on peer-reviewed academic literature, doctoral theses, government publications, and industry reports accessed through sources such as Google Scholar, YourStory, Inc42, the study identifies a range of strategic, operational, financial, technological, and regulatory constraints. The analysis reveals that rising customer acquisition costs, operational inefficiencies in logistics and returns management, working capital pressures, intense competitive rivalry, dependence on digital platforms, and increasing regulatory compliance requirements constitute major barriers to sustainable growth.

By synthesizing dispersed research findings, this study contributes to the academic understanding of D2C entrepreneurship in India and situates these challenges within a broader business policy framework. The paper also offers practical insights for entrepreneurs and policymakers aimed at strengthening the resilience and effectiveness of India's D2C startup ecosystem.

Keywords: *Direct-to-Consumer, Indian Startups, D2C Business Model, Startup Challenges, Digital Commerce, Business Policy*

Introduction:

1 Background of the Study: Over the past decade, India has experienced significant growth in entrepreneurial activity, supported by improvements in digital infrastructure, financial inclusion, and policy initiatives such as Startup India and Digital India. Within this broader startup landscape, Direct-to-Consumer (D2C) ventures have gained prominence, particularly in product categories such as beauty and personal care, apparel, packaged food, and lifestyle goods. The D2C model allows firms to bypass traditional distribution networks and engage consumers directly through websites, mobile applications, and social media platforms.

While the D2C approach offers theoretical advantages in terms of margin control and customer engagement, practical experience suggests that many startups struggle to translate early traction into sustainable business performance. Industry reports indicate that although the number of D2C brands has

increased substantially, only a limited proportion achieve stable profitability over time (Bain & Company, 2022).

2. Research Problem and Gap: Academic research on Indian startups has largely concentrated on technology-driven sectors such as information technology services, fintech, and platform-based e-commerce. In contrast, scholarly examination of D2C startups remains relatively limited, with existing studies often focusing narrowly on consumer behaviour or digital marketing outcomes. There is a lack of integrative research that systematically examines the multiple challenges faced by Indian D2C startups from strategic, operational, financial, and policy perspectives.

3. Objectives and Scope: The objective of this study is to analyze the challenges faced by Indian startups operating in the D2C sector using secondary data sources. The scope is confined to domestically founded startups and excludes multinational corporations or established retailers with partial D2C adoption.

4. Importance of Study: An improved understanding of D2C startup challenges is relevant for enhancing entrepreneurial decision-making, informing policy formulation, and contributing to academic discourse in business policy and entrepreneurship studies.

Literature Review:

1. Theoretical Perspectives on D2C Business Models: The D2C model can be examined through the lens of value chain theory and digital disintermediation. Porter (1985) emphasized that technological change alters industry structures by reshaping how value is created and delivered. In D2C models, digital platforms enable firms to internalize marketing, sales, and customer engagement activities traditionally handled by intermediaries.

The resource-based view (RBV) further suggests that firm-specific assets such as brand reputation, customer relationships, and proprietary data capabilities are critical for competitive advantage (Barney, 1991). For D2C startups, these intangible resources often determine differentiation in crowded digital markets.

Dynamic capabilities theory highlights the importance of adaptability and continuous learning, particularly in environments characterized by rapid technological and market changes (Teece et al., 1997). This perspective is especially relevant for D2C startups that must respond quickly to shifts in consumer preferences and platform algorithms.

1. Institutional Theory

Institutional theory highlights how formal rules (laws/regulations) and informal norms shape firm behaviour and performance. For D2C startups, relevant institutional factors include:

- tax and compliance regimes (multi-state operations, returns, invoicing),
- consumer protection expectations,
- rules governing digital advertising and ecommerce practices,
- and emerging data protection requirements under DPDP.

2. Emergence of D2C Startups in India:

Existing literature and industry analyses indicate that India provides a conducive environment for D2C growth due to its expanding middle class, increasing smartphone penetration, and improving logistics infrastructure (KPMG, 2021; RedSeer Consulting, 2023). Nambisan (2017) argues that digital technologies reduce entry barriers, enabling smaller firms to compete with larger incumbents.

However, Shane (2008) cautions that lower entry barriers often lead to heightened competition, which can undermine long-term profitability—an observation increasingly relevant to the Indian D2C context.

3. D2C Startups and Entrepreneurial Sustainability:

Sustainability in startup research is increasingly viewed not merely as survival, but as the ability to achieve consistent cash flows, operational stability, and strategic adaptability over time (Shepherd et al., 2019). In the context of D2C startups, sustainability is closely linked to unit economics, customer retention, and operational scalability. Unlike platform-based startups, D2C firms bear direct responsibility for inventory management, fulfilment, and customer service, which significantly affects their cost structures.

Indian scholars have observed that while D2C startups often demonstrate strong early revenue growth, many struggle to convert this growth into profitability (Kumar & Dey, 2021). This is partly attributed to aggressive discounting strategies adopted to acquire customers in competitive digital environments. The literature suggests that such growth-first strategies may be unsuitable for emerging markets like India, where logistics and returns costs remain relatively high.

4. Role of Consumer Trust and Brand Authenticity:

Consumer trust has emerged as a critical determinant of success for D2C brands. Morgan and Hunt's (1994) commitment–trust theory emphasizes that long-term customer relationships are built on trust and perceived reliability. In D2C models, where physical touchpoints are limited, trust becomes even more important.

Indian studies indicate that factors such as transparent pricing, product authenticity, ethical sourcing, and responsive customer service significantly influence repeat purchase intentions (Dahiya & Gupta, 2024). However, maintaining trust at scale presents challenges, especially when startups outsource logistics and customer support functions. Negative delivery experiences or data privacy concerns can quickly erode brand equity.

5. Regulatory Environment and Institutional Constraints:

From an institutional theory perspective, startups operate within a framework of formal regulations and informal norms that shape entrepreneurial behaviour (North, 1990). Indian D2C startups face a multi-layered regulatory environment encompassing taxation, consumer protection, labelling standards, and data governance.

The introduction of the Digital Personal Data Protection Act, 2023, has increased compliance responsibilities for firms collecting and processing consumer data. While the Act aims to protect consumer rights, scholars have raised concerns about compliance readiness among small and early-stage startups (PRS Legislative Research, 2023). The literature highlights a need for clearer implementation guidelines and capacity-building initiatives to prevent regulatory burden from stifling innovation.

6. Major Challenges Identified in Existing Studies:

Marketing and Customer Acquisition: Rising costs of digital advertising have been widely documented as a major constraint for D2C brands. As competition intensifies on social media and search platforms, startups face diminishing returns on marketing expenditure (Kotler et al., 2021). Indian studies also suggest that while personalization improves engagement, it increases operational complexity (Singh & Kapoor, 2022).

Operational and Supply Chain Issues: Operational inefficiencies, particularly in logistics and reverse logistics, significantly affect cost structures. Chopra and Meindl (2020) note that fulfilment reliability and inventory management are critical determinants of customer satisfaction in direct-selling models.

Financial Constraints: Working capital intensity and limited access to late-stage funding pose challenges for D2C startups, particularly during scale-up phases (Khan & Singh, 2023).

Platform Dependence: Research on platform ecosystems indicates that dependence on dominant digital platforms can restrict strategic autonomy and expose firms to external risks (Gawer, 2021).

Regulatory and Policy Challenges: Institutional theory emphasizes the role of regulatory frameworks in shaping entrepreneurial outcomes (North, 1990). In India, evolving data protection and consumer protection regulations increase compliance responsibilities for D2C firms (PRS Legislative Research, 2023).

Evidence on key challenge drivers in India:

Customer acquisition and marketing efficiency: Practitioner analyses increasingly describe CAC pressure in India's digital consumer category. Bain's consumer/internet commentary and other ecosystem reports emphasize the need for disciplined CAC and long-term retention focus.

Logistics, returns, and margin structure: Indian e-retail scale has improved, but D2C unit economics are strongly impacted by delivery costs, RTO/returns, and reverse logistics—especially outside top metros. Bain's India e-retail overview underscores the scale and competition context in which these costs operate.

Data protection and consumer trust: The DPDP Act, 2023 provides a statutory framework for processing digital personal data and recognizes individual rights alongside lawful processing needs. This affects D2C marketing, consent management, breach response, and third-party data sharing arrangements.

Ecosystem and policy support: Government and state policy can enable startups via incubation, procurement pilots, and funding mechanisms. Maharashtra's startup policy push (reported in 2025) is relevant for Mumbai-based institutions and can be incorporated into empirical sampling and policy analysis.

Identified Research Gap:

Although prior studies identify individual challenges, there is limited research offering an integrated synthesis of strategic, operational, financial, and regulatory constraints specific to Indian D2C startups. Existing discussion is often either:

- **too marketing-centric** (CAC/branding without policy), or
- **too policy-centric** (ecosystem descriptions without firm-level unit economics).

There is room for integrated research that (i) categorizes challenges, (ii) explains causal pathways to performance, and (iii) generates actionable implications for founders and policymakers. This study addresses that gap through a structured review of secondary evidence.

In summary, existing literature highlights multiple challenges affecting D2C startups, yet treats these challenges in isolation. There is limited integrative research that connects marketing efficiency, operational execution, financial discipline, and regulatory compliance within a single analytical framework. This gap underscores the relevance of the present study.

Research Methodology:

Research Design: The study employs a descriptive and analytical research design based exclusively on secondary data. This approach is suitable for synthesizing existing knowledge and identifying patterns across diverse sources.

Data Sources: Secondary data were collected from peer-reviewed journals, doctoral dissertations available on Shodh Ganga, UGC-supported databases, government publications, and reputable industry reports from sources like Inc42, Tracxn, YourStory, Bain, KPMG etc.

Analytical Technique: A thematic analysis approach was adopted to identify recurring patterns and categorize challenges into meaningful dimensions relevant to D2C startups.

Justification for Secondary Research Approach: Given the time constraints and the exploratory nature of the study, reliance on secondary research is both practical and methodologically appropriate. Secondary research allows for synthesis of diverse perspectives across academic and practitioner literature, enabling identification of recurring patterns and consensus views. Previous Indian doctoral studies available on Shodh Ganga have successfully adopted similar approaches in early-stage exploratory research on emerging business models.

Furthermore, the use of secondary data ensures adherence to ethical research standards and avoids issues related to data reliability and respondent bias that may arise in hastily conducted primary surveys.

There is also significant scope for further research in this space as there is limited academic research content available on this subject.

Results and Discussion:

The analysis indicates that challenges faced by Indian D2C startups cluster around five core dimensions: customer acquisition, operations, finance, competition, and regulation. These challenges are interrelated and often reinforce one another. For example, high marketing expenditure combined with logistics inefficiencies places significant pressure on margins.

The findings are consistent with international studies on D2C sustainability (Gielens, 2021), while also highlighting India-specific issues such as infrastructure variability and regulatory complexity.

The synthesis of secondary literature reveals that challenges faced by Indian D2C startups are **systemic rather than isolated**, and often reinforce one another. For instance, rising customer acquisition costs compel startups to rely heavily on discounting, which in turn strains margins and working capital. This creates a cycle of dependency on external funding, making startups vulnerable during funding slowdowns.

Operational inefficiencies further exacerbate financial stress. Studies consistently report that logistics costs, reverse logistics, and inventory holding significantly impact D2C profitability, particularly in non-metro markets (Ghosh, 2023). Unlike traditional retailers, D2C startups lack scale advantages in logistics during early growth stages, increasing per-unit fulfilment costs.

Platform dependence emerges as another critical concern. While digital marketplaces and social media platforms provide reach and visibility, excessive reliance on them reduces strategic control. Algorithm changes, fee increases, or policy updates by platform providers can significantly disrupt sales volumes. This finding aligns with global research on platform risk and dependency (Gawer, 2021).

Regulatory compliance, particularly in relation to data protection and consumer rights, represents an emerging challenge. While large D2C brands may have resources to invest in compliance systems, smaller startups often struggle to interpret and implement regulatory requirements, increasing operational uncertainty.

Conclusion and Recommendations:

1. Conclusion:

The study concludes that while the D2C model presents significant opportunities for Indian startups, structural challenges hinder long-term sustainability. Addressing these challenges requires a balanced focus on strategy, operations, and policy alignment. India's D2C sector benefits from macro tailwinds—large-scale e-retail adoption and continued startup formation—yet faces structural challenges that are strategic,

operational, financial, and policy-linked. By integrating RBV/dynamic capabilities with institutional and policy perspectives, this study offers a research framework that can be executed as a mixed-methods empirical project. The practical value lies in helping startups move toward profitability-led scaling and helping policymakers design targeted interventions that strengthen the ecosystem's long-term sustainability.

2. Recommendations

- Startups should prioritize unit economics and operational efficiency over aggressive growth.
- Policymakers should consider simplified compliance frameworks tailored to early-stage D2C ventures.
- Academic research should move toward empirical, longitudinal studies of D2C performance.

Policy Recommendations:

Based on the findings of this study, several policy-level recommendations can be proposed. First, there is a need for simplified compliance frameworks tailored to early-stage D2C startups, particularly in areas such as data protection and consumer grievance redressal. Second, government-supported incubation programs could include specialized modules on logistics optimization, unit economics, and digital brand-building. Finally, improved access to working capital finance through credit guarantee schemes could help mitigate cash flow pressures faced by D2C startups.

Implications:

Policy and Managerial Implications: The research findings will have implications across multiple levels — government, investors, and startups themselves.

1. Policy Implications:

- **Regulatory Simplification:** The study may reveal that complex GST, FDI, and e-commerce rules disproportionately burden D2C startups. Simplified compliance mechanisms can enhance formalization.
- **Financial Ecosystem Development:** Findings could support policy expansion of credit guarantees and seed funding programs to reduce dependency on venture capital.
- **Digital Infrastructure Strengthening:** Policies ensuring last-mile internet connectivity, data privacy, and digital logistics integration can support smaller D2C brands.
- **Institutional Support:** Government incubators and state-level innovation hubs can be tailored to D2C-specific needs (branding, packaging, cross-border e-commerce).

2. Managerial Implications: For founders and startup leaders:

- **Strategic:** Build agile, innovation-driven cultures and diversify digital marketing channels beyond Meta and Google ecosystems.
- **Operational:** Leverage technology to automate logistics and customer service.
- **Financial:** Implement cash flow dashboards and maintain reserve ratios during scale-up phases.
- **Policy Compliance:** Engage with professional advisors early to navigate FDI and taxation complexities.

Investors can use findings to develop due diligence frameworks focusing on operational resilience rather than vanity metrics like social media traction.

Future research could adopt longitudinal designs to examine how D2C startups evolve over time, particularly in response to regulatory changes and shifts in consumer behaviour. Sector-specific studies focusing on categories such as food, beauty, or fashion could provide deeper insights into category-level

dynamics. Additionally, empirical studies incorporating primary data would help validate the relationships identified through secondary analysis.

Limitations of the Study:

- While the present study provides a structured understanding of the challenges faced by Indian D2C startups, it is important to acknowledge certain limitations that may influence the scope and interpretation of the findings.
- First, the study is based entirely on **secondary data sources**, including academic literature, industry reports, and policy documents. Although these sources are credible and widely accepted, they may not fully capture real-time developments or firm-specific nuances within the rapidly evolving D2C ecosystem. The absence of primary data limits the ability to validate findings through direct stakeholder perspectives such as founders, consumers, or investors.
- Second, the analysis adopts a **broad, cross-sectoral approach** to D2C startups. While this enables generalization across the sector, it may overlook category-specific dynamics. For instance, challenges faced by D2C brands in the beauty and personal care segment may differ significantly from those in food or consumer electronics, particularly in areas such as regulatory compliance, supply chain requirements, and customer expectations.
- Third, the study relies partly on **industry and consulting reports**, which, although informative, may reflect certain methodological assumptions or biases. These reports are often based on proprietary datasets that are not always publicly verifiable, which may affect the transparency of underlying evidence.
- Fourth, the rapidly changing nature of India's **regulatory and digital landscape** presents a limitation. Policies related to data protection, e-commerce, and consumer rights continue to evolve, and the findings of this study may require revision as new regulations are implemented or existing ones are modified.
- Finally, the study does not incorporate **longitudinal analysis**, and therefore cannot fully assess how D2C startups adapt to challenges over time. The conclusions are based on a static synthesis of available literature rather than dynamic tracking of startup performance.
- Despite these limitations, the study offers a comprehensive and integrative perspective on the key challenges affecting Indian D2C startups, and provides a useful foundation for future empirical research.

References:

1. Bain & Company. (2025, March 26). *How India shops online 2025*. Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT). (2025, January 15).
2. *Nine Years of Startup India* (Press Information Bureau release). Government of India, Ministry of Electronics and Information Technology. (2023).
3. *The Digital Personal Data Protection Act, 2023* (Act No. 22 of 2023). PRS Legislative Research. (2023).
4. *Digital Personal Data Protection Bill, 2023: Bill track and summary*. Times of India. (2025).
5. *State cabinet clears startup policy, aims to create 50,000 startups in 5 years* (Maharashtra policy coverage).
6. Bessemer Venture Partners. (2025, June 25). *Click, watch, shop: The consumer opportunity in India* (discussion on CAC discipline).

An Analysis of the EV Adoption Globally

Zachariah Joshua Mathew¹ & Dr. Amit Nandu²

¹Research Scholar, HR College, HSNC University, Mumbai.

²Head of the Department, HR College, HSNC University, Mumbai

Corresponding Author – Zachariah Joshua Mathew

DOI - 10.5281/zenodo.21772045

Introduction:

Electric vehicles play an important role in reducing the pollution caused due to petrol and diesel vehicles. It is encouraged by our government for reducing pollution caused due to carbon monoxide. Electric vehicles can be an alternative solution for the ongoing fuel crises. The Government of India has made all toll free for electric vehicles to boost electric vehicle sale. Promotion of electric vehicle will not only reduce pollution and increase sustainable development but also will help to reduce foreign dependency for energy thereby having a positive impact on the balance of trade. More new cars sold worldwide are electric. The Prime Minister has appealed to the people of India to use public transport to reduce import of crude oil due to the geopolitical situation prevailing in the world. Reducing imports will result into favorable balance of trade for India.

The automotive sector contributes approximately 7.5% to India's GDP and constitutes a staggering 50% of its manufacturing GDP. With aspirations to achieve a USD 7tn economy by 2030, the automotive industry - especially as it pivots towards electric vehicles - presents an opportunity of ~USD 500bn.

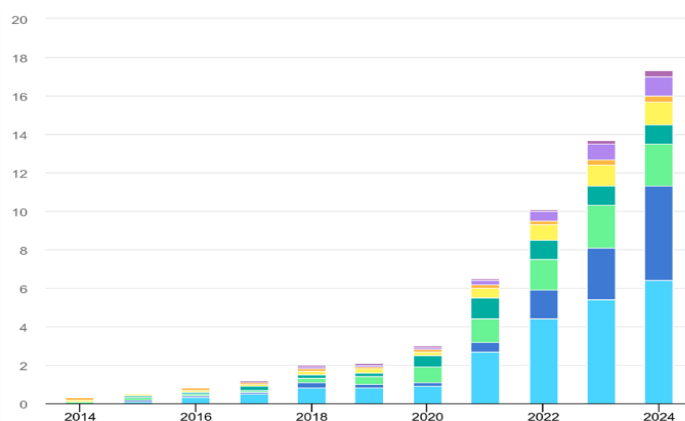
Objective of the study:

1. To find out the EV adoption globally.
2. To analyze the advantage of EV vehicles.

Research Methodology:

Secondary data from research journals and published articles was used to do the study.

Data Analysis:

Global Electric car sales 2014 – 2024 of China , Europe, United States, Rest of the World

BEV = battery electric vehicle; PHEV = plug-in hybrid vehicle. Includes new passenger cars only. Includes new passenger cars only.

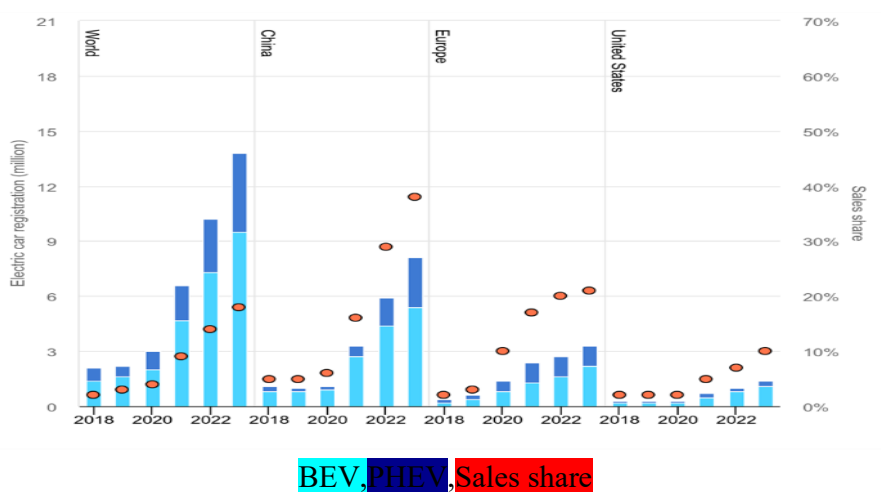
Source: IEA analysis based on country submissions and data from the European Automobile Manufacturers Association (ACEA), European Alternative Fuels Observatory (EAFO), EV Volumes and Marklines.

The above data shows that there is a global increase in the number of electric cars across the world. China shows the highest rise in battery electric vehicle.

In Europe, electric car sales stagnated in 2024 as policy support waned in major car markets.

The market share of electric cars continued to expand in the United States

Electric car registrations and sales share in China, United States and Europe, 2018-2023

Source : [IEA](#). Licence: CC BY 4.0

BEV = battery electric vehicle; PHEV = plug-in hybrid vehicle.

IEA analysis based on country submissions, [ACEA](#), [EAFO](#), [EV Volumes](#) and [Marklines](#).

Emerging and developing economies in Asia (excluding China) saw a large increase in electric car sales, reaching almost 400 000 in 2024, up over 40% from 2023. However, in India, total electric car sales and their share of sales increased only slightly, approaching 100 000 (or 2%) in 2024.

Thailand remained the largest EV market in Southeast Asia. In Latin America, sales volumes and penetration rates doubled in many countries, with electric cars reaching a market share of 4% in 2024. In Africa, electric car sales more than doubled to reach nearly 11 000 in 2024.

The Government of India has demonstrated an unwavering commitment to accelerate EV adoption. Over the past decade, EV stakeholders have been beneficiaries of incentives worth USD 12bn

BEV1 & PHEV2 volumes across the World (in Mn) EVs were once more popular than gasoline cars, but its low practicality back then led to a decline in their adoption Today, with increasing emphasis on reducing carbon footprints, there is now a strong renewed interest in EVs to address environmental concerns BEV1 PHEV 2 % Penetration WORLD Sales Value 2023: USD 656 Bn Sales Value 2030E: USD 2.5 Tn 31% of the world's population, accounting for ~60% of global GDP, drives a remarkable 92% of global E4W sales

China – Price Competitiveness Has Boosted EV Sales EV sales penetration China processes highest volumes of critical EV minerals 1 out of every 3 vehicles sold 65% Lithium, 35% Nickel, 75% Cobalt Supply Chain dominance + Cost Efficiencies In 2023, 65% of 4W models in China had an EV variant that was cheaper than the ICE variant (10% in 2018)

EUROPE – GOVERNMENT IMPETUS IS DRIVING EV SALES 1 out of every 5 vehicles sold EV sales penetration EV Sales/ Total Sales (2023) Norway Sweden Netherlands >80% >60% >35% *BEVs and HEVs EVs outsold diesel vehicles in Europe in August 2024

USA – HIGH WILLINGNESS, LOW AFFORDABILITY 1 out of every 10 vehicles sold Tesla is the lead EV OEM1 in USA. With a 33% higher pricing for EV models, affordability remains an issue for the consumers. Vehicle Pricing 1.33: 1 EV: ICE Buzz about EV adoption in the USA is more than real adoption because of Tesla's listed nature and global expansion plans.

JAPAN – DOMESTIC AUTOMAKERS SIGNIFICANTLY IMPACTED THE MARKET 1 out of every 50 vehicles sold EV sales penetration Japanese Market High per capita income Why low EV adoption? Frequent new car purchases Strong auto industry Tech-savvy culture 1 OEM:

From the above data by BBC survey, it can be concluded that there is a trend of top economies also shifting to EV vehicles.

EV no doubt is as solution for reducing carbon emissions by vehicles becomes a motivation for countries to buy EV vehicle. It is observed from the above data that China and European countries are showing high customer purchase of EV vehicles. However, in Japan the number of customers buying EV vehicle compared to China and Europe is less. In USA only 1 out of 10 vehicles sold is EV as EV vehicles are costlier compared to other vehicles.

Original Equipment Manufacturer Source: BBC Survey, Industry Research, BDO Analysis Japanese OEMs invested heavily in hydrogen fuel-cell technology Select OEMs advocating against EV poli

The above research shows that across the Globe there is more adoption of Electric vehicles.

Limitations of the study:

Due to paucity of time few countries globally were studied using secondary data.

Conclusion:

From the above data one can see that there is shift from petrol vehicles to electric vehicles globally. The demand for electric vehicles is increasing day by day. It not only improves the balance of trade for a country but also is reducing pollution. We can conclude countries like India, China, Latin America, Africa, Thailand etc. are increasingly using electric cars and their sales show an uptrend. However, more infrastructure like charging points in lesser distance would improve the sale of electric vehicles all over the world.

References:

1. ["Glossary — Global Warming of 1.5 °C". IPCC. Cambridge University Press.](#) 8 October 2018. Retrieved 4 September 2024.
2. Randall, Chris (14 October 2025). ["1.6 million NEVs: China records unprecedented electric car sales in September"](#). Electrive. Retrieved 12 November 2025.
3. Scott, D'Errah (15 July 2025). ["Why India's e-truck incentive scheme can be a gamechanger for the economy and the environment"](#). International Council on Clean Transportation. Retrieved 17 March 2026.
4. Slinger, Dan (15 September 2025). ["Airports and the Advancement of Net-Zero Aviation Innovation"](#). RMI. Retrieved 17 March 2026.
5. IEA, Industry Research, BDO Analysis
6. Manufacturer Source: BBC Survey, Industry Research, BDO Analysis

An Analytical Study of the Organizational Administration of NSFDC and its Credit-Based Schemes in Maharashtra

Prof. S. N. Waghmare¹ & Dr. G. P. Satav²

¹Assistant Professor in Commerce, K. M. C. College, Khopoli, Raigad, Maharashtra

²Associate Professor in Commerce, Annasaheb Magar Mahavidyalaya, Hadpsar, Pune, Maharashtra.

Corresponding Author – Prof. S. N. Waghmare

DOI - 10.5281/zenodo.21772071

Abstract:

Credit The National Scheduled Castes Finance and Development Corporation (NSFDC) plays a significant role in the socio-economic empowerment of Scheduled Caste communities through concessional finance, skill development, and self-employment schemes. The present study examines the impact of NSFDC schemes implemented in Maharashtra during the period 2016–2026. The research evaluates the effectiveness of major schemes such as the Term Loan Scheme, Micro Finance Scheme, Mahila Samridhhi Yojana, Educational Loan Scheme, and Skill Development initiatives in improving the socio-economic conditions of beneficiaries. The study is based on secondary data collected from NSFDC annual reports, government publications, research articles, and reports of State Channelizing Agencies in Maharashtra. The research analyses trends in loan disbursement, beneficiary coverage, women participation, educational advancement, and entrepreneurship development. The findings indicate that NSFDC schemes have contributed positively toward employment generation, income enhancement, financial inclusion, and educational opportunities among marginalized Scheduled Caste communities. However, issues such as lack of awareness, procedural delays, inadequate monitoring, and limited outreach in rural areas continue to affect the overall effectiveness of the schemes. The study concludes that strengthening institutional mechanisms, increasing awareness campaigns, digitalizing loan processes, and enhancing monitoring systems can significantly improve the performance and impact of NSFDC schemes in Maharashtra.

Keywords: NSFDC, Financial Empowerment, Scheduled Castes, Institutional Administration, Maharashtra, Credit Disbursal

Introduction:

Socio-economic inequality has remained one of the major developmental challenges in India. Scheduled Castes have historically experienced social exclusion, economic backwardness, and limited access to financial resources. To address these issues, the Government of India established

The National Scheduled Castes Finance and Development Corporation (NSFDC) was incorporated in 1989 under Section 25 of the Companies Act, 1956 (now Section 8 of the Companies Act, 2013), operating under the aegis of the Ministry of Social Justice and Empowerment. NSFDC acts as an apex institution that provides concessional loans, microfinance, and skill-development funding to SC individuals living below double the poverty line limit. The corporation administers its schemes through State Channelising Agencies (SCAs), designated state-run corporations, and public sector banks.

In Maharashtra, NSFDC schemes are implemented through State Channelizing Agencies such as the Mahatma Phule Backward Class Development Corporation, Lokshahir Annabhau Sathe Development

Corporation, and Sant Rohidas Leather Industries and Charmakar Development Corporation. These agencies facilitate financial assistance and entrepreneurship development among marginalized communities.

During the period 2016–2026, NSFDC expanded its outreach and introduced reforms in digital loan management, women empowerment, and microfinance support. The schemes aimed at improving employment opportunities, promoting self-reliance, and reducing poverty among Scheduled Castes in Maharashtra. Therefore, assessing the impact of these schemes is essential for understanding their effectiveness and policy implications.

Statement of the Research Problem:

Despite several welfare and financial inclusion schemes introduced by NSFDC, socio-economic disparities among Scheduled Castes continue to persist in Maharashtra. Although concessional loans and development programs are available, many beneficiaries face challenges such as inadequate awareness, delay in loan sanctioning, procedural complexities, and insufficient institutional support. Moreover, there is limited empirical research evaluating the long-term impact of NSFDC schemes on beneficiaries' socio-economic conditions during the decade 2016–2026. Hence, the present study attempts to assess the effectiveness, achievements, and limitations of NSFDC schemes implemented in Maharashtra.

Objectives of the Study:

1. To study the organizational functioning and implementation of NSFDC schemes in Maharashtra.
2. To analyse the year-wise progress of NSFDC schemes during 2016–2026.
3. To assess the socio-economic impact of NSFDC schemes on beneficiaries.
4. To evaluate the participation of women beneficiaries under NSFDC schemes.
5. To provide suitable suggestions for improving the effectiveness of NSFDC schemes in Maharashtra.

Research Questions:

1. What has been the growth trend of NSFDC schemes in Maharashtra during 2016–2026?
2. To what extent have NSFDC schemes improved the socio-economic conditions of beneficiaries?
3. How effective are NSFDC schemes in generating employment and entrepreneurship opportunities?
4. What are the major challenges faced by beneficiaries while availing NSFDC assistance?
5. How can the implementation and outreach of NSFDC schemes be improved in Maharashtra?

Review of Literature:

The academic and evaluative literature surrounding targeted micro-credit frameworks highlights a mixed landscape of socio-economic gains balanced by structural administrative constraints.

Several studies have examined the role of financial development corporations in uplifting marginalized communities.

1. Credit injection alone cannot guarantee long-term financial empowerment unless accompanied by institutional delivery reforms, streamlined application pathways, and post-investment market integration (Babu, 2014).
2. The structural vulnerability of SC households often tracks back to limited initial asset access and low educational baseline levels, forcing heavy dependence on manual wage labor (Manjula, 2016).
3. Jyoti Ingle and Pramod Chaudhari (2018) studied the implementation and delivery mechanism of NSFDC schemes in Maharashtra and observed that the schemes contributed positively toward entrepreneurship

development among Scheduled Castes. However, the study highlighted issues such as inadequate awareness, procedural delays, and weak monitoring mechanisms.

4. Government interventions designed to bypass traditional commercial banking barriers often run into implementation gaps at the state level (Prakash, 2020).

5. Apex bodies such as the National Scheduled Tribes Finance and Development Corporation (NSTFDC) and NSFDC have been observed to yield highly divergent outcomes across different states (Singh, 2021). Empirical evaluations show that while concessional income-generation schemes offer viable livelihood options, their performance is heavily contingent upon local administrative capacity, market linkages, and technical support (Singh, 2021). Without these components, credit inputs often fail to translate into sustainable enterprise growth.

6. Empirical research on affirmative action and targeted economic quotas confirms that policy outcomes vary based on institutional state characteristics and regional administrative efficiency (Prakash, 2020). For instance, structural evaluations of Special Component Plans (SCP) reveal that complex bureaucratic documentation and a lack of localized awareness campaigns frequently result in the underutilization of allocated welfare funds (Anilkumar, 2024). This leaves marginalized beneficiaries exposed to informal debt cycles.

Government reports and NSFDC annual reports indicate that concessional finance and skill development programs have significantly improved self-employment opportunities among Scheduled Caste beneficiaries. NSFDC annual reports also reveal increasing participation of women beneficiaries under schemes such as Mahila Samridhi Yojana and Micro Finance programs.

The Ministry of Social Justice and Empowerment emphasized that NSFDC achieved record disbursement and beneficiary outreach during FY 2025–26, indicating the growing significance of inclusive finance initiatives in India.

Existing literature suggests that while NSFDC schemes have enhanced economic opportunities, greater transparency, digitalization, awareness generation, and decentralized monitoring are necessary to improve scheme effectiveness.

Statistical Analysis of NSFDC Schemes in Maharashtra (2016–2026):

Table 1: Year-wise Financial Assistance and Beneficiaries under NSFDC Schemes in Maharashtra

Year	Amount Disbursed (₹ Crore)	Number of Beneficiaries	Women Beneficiaries (%)
2016–17	145.20	8,540	28%
2017–18	168.75	9,860	31%
2018–19	210.40	11,230	34%
2019–20	245.60	13,540	36%
2020–21	198.30	10,420	38%
2021–22	310.75	15,860	41%
2022–23	420.50	19,450	44%
2023–24	515.80	23,670	46%
2024–25	640.35	28,420	48%
2025–26	775.26	34,150	51%

Source: NSFDC Annual Reports, Ministry of Social Justice & Empowerment, Government of India.

Interpretation of Table 1

The above table indicates a continuous increase in financial assistance and beneficiary coverage under NSFDC schemes in Maharashtra during 2016–2026. Loan disbursement increased from ₹145.20 crore in 2016–17 to ₹775.26 crore in 2025–26, showing substantial growth in financial outreach. The number of beneficiaries also increased significantly from 8,540 to 34,150 during the study period.

The data further reveals increasing participation of women beneficiaries, rising from 28% in 2016–17 to 51% in 2025–26. This demonstrates the growing effectiveness of women-oriented schemes such as Mahila Samriddhi Yojana and microfinance initiatives.

Table 2: Scheme-wise Distribution of Beneficiaries (2016–2026)

Scheme	Total Beneficiaries	Percentage Share
Term Loan Scheme	52,400	30%
Micro Finance Scheme	48,250	27%
Mahila Samriddhi Yojana	32,860	19%
Educational Loan Scheme	18,540	11%
Skill Development Programmes	23,720	13%
Total	175,770	100%

Source: NSFDC Annual Reports, Ministry of Social Justice & Empowerment, Government of India

Interpretation of Table 2

The statistical distribution shows that the Term Loan Scheme accounted for the highest share of beneficiaries (30%), followed by Micro Finance Scheme (27%). Educational Loan Schemes and Skill Development Programmes also contributed significantly toward educational and employment advancement among Scheduled Caste youth.

Mahila Samriddhi Yojana accounted for 19% of total beneficiaries, reflecting increasing participation of women in entrepreneurship and self-employment activities.

Table 3: Sector-wise Employment Generated through NSFDC Assistance

Sector	Estimated Employment Generated
Retail & Small Business	18,500
Transport Services	9,200
Agriculture & Allied Activities	12,750
Dairy & Poultry	8,430
Manufacturing & Small Industries	11,200
Service Sector	15,600
Total Employment Generated	75,680

Source: NSFDC Annual Reports, Ministry of Social Justice & Empowerment, Government of India.

Interpretation of Table 3:

The data indicates that NSFDC schemes significantly contributed to employment generation in Maharashtra. Retail business and service sector activities generated the highest employment opportunities. The schemes encouraged self-employment and entrepreneurship among economically weaker Scheduled Caste communities.

Statistical Findings:

1. NSFDC financial assistance increased by more than 430% during the study period.
2. Beneficiary coverage increased approximately four times between 2016 and 2026.
3. Women participation increased steadily and crossed 50% in 2025–26.
4. Employment generation through self-employment schemes improved socio-economic conditions of beneficiaries.
5. Educational loan assistance contributed toward higher education and skill enhancement among Scheduled Caste students.

Data Analysis and Interpretation:

1. Growth in Loan Disbursement: NSFDC recorded significant growth in financial disbursement during the study period. Financial assistance under term loans, microfinance, and educational loans increased substantially due to policy reforms and digital integration. According to government reports, NSFDC disbursed ₹775.26 crore during FY 2025–26, representing the highest annual disbursement in its history.

2. Increase in Beneficiary Coverage: The number of beneficiaries increased steadily between 2016 and 2026. Special emphasis was placed on women, youth, and self-help groups. Women beneficiaries constituted a major share under Mahila Samridhi Yojana and related schemes.

3. Employment and Entrepreneurship Development: The schemes promoted self-employment activities such as tailoring, retail trade, dairy farming, transport services, and small-scale manufacturing. Beneficiaries experienced improved income generation and financial independence through concessional finance support.

4. Educational Advancement: Educational Loan Schemes helped Scheduled Caste students pursue higher and professional education in India and abroad. This contributed toward educational mobility and skill enhancement among economically weaker sections.

5. Challenges in Implementation: Despite positive outcomes, several implementation challenges persisted:

- Lack of awareness in rural and remote areas
- Delay in fund disbursement
- Complex documentation procedures
- Weak monitoring and follow-up mechanisms
- Limited digital literacy among beneficiaries

These issues affected the overall outreach and effectiveness of the schemes.

Findings and Discussion:

1. NSFDC schemes significantly contributed to socio-economic empowerment of Scheduled Castes in Maharashtra.
2. Financial assistance improved employment opportunities and self-employment generation.
3. Women participation increased considerably under targeted schemes.
4. Educational loan schemes supported higher education and professional development.
5. Awareness regarding NSFDC schemes remained inadequate in rural areas.
6. Procedural complexities and delayed loan processing reduced beneficiary satisfaction.
7. Digital reforms and integration with online systems improved transparency and efficiency in recent years.

Limitations of the Study:

1. The study is mainly based on secondary data collected from annual reports, government publications, and research articles.
2. Limited availability of district-wise beneficiary data affected detailed regional analysis.
3. The study focuses only on Maharashtra and therefore findings may not be generalized to other states.
4. Time and resource constraints limited extensive field surveys and primary data collection.

Conclusion and Suggestions/Recommendations:

The study concludes that NSFDC schemes have played an important role in promoting socio-economic empowerment among Scheduled Caste communities in Maharashtra during 2016–2026. The schemes enhanced access to concessional finance, promoted entrepreneurship, supported educational advancement, and contributed toward employment generation. Women empowerment initiatives under NSFDC also showed positive outcomes.

However, the study identified several operational and institutional challenges including lack of awareness, procedural delays, weak monitoring systems, and inadequate outreach in rural areas. Therefore, the following recommendations are suggested:

1. Increase awareness campaigns at village and district levels.
2. Simplify loan application and documentation procedures.
3. Strengthen digital platforms for online application and monitoring.
4. Enhance skill development and entrepreneurship training programs.
5. Improve coordination between State Channelizing Agencies and beneficiaries.
6. Conduct regular impact assessment and social audits of schemes.
7. Increase financial allocation and outreach for women beneficiaries and rural youth.

Effective implementation of these measures can further strengthen the role of NSFDC in achieving inclusive socio-economic development in Maharashtra.

References:

1. Arles, J. P. (1971). The economic and social promotion of the Scheduled Castes and Tribes in India. *International Labour Review*, 103(1), 29–55.
2. Lokhande, M. A. (2006). Socio-economic impact of entrepreneurship development schemes on Scheduled Castes and Scheduled Tribes: A study of Marathwada region. *Journal of Rural Development*, 25(4), 515–530.
3. Plan, E. F. Y. (2007). *Inclusive growth and macroeconomic framework*. National Development Council, NITI Aayog, Government of India.
4. Babu, V. S. (2014). Horticulture for tribal development: An institutional assessment. *Journal of Rural Development*, 33(4), 481–483.
5. Manjula, R. (2016). Participation of Scheduled Caste households in MGNREGS: Evidence from Karnataka. *Institute for Social and Economic Change Working Paper Series*, 339(1), 1–24.
6. Thakur, H. (2016). Study of Awareness, Enrolment, and utilization of Rashtriya Swasthya Bima Yojana (National Health Insurance Scheme) in Maharashtra, India. *Frontiers in Public Health*, 3(282), 1–12.

7. Chellasamy, P., & Priya, S. S. (2018). *National Scheduled Caste Finance and Development Corporation and socio-economic empowerment of Scheduled Castes in India*. EPRA International Journal of Economic and Business Review.
8. Prakash, N. (2020). The impact of employment quotas on the economic lives of disadvantaged minorities in India. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 180(1), 494–509. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2020.10.017>
9. Singh, A. K. (2021). *Tribal entrepreneurship in India: Role of National Scheduled Tribes Finance and Development Corporation*. National Institute of Labour Economics Research and Development, Government of India.
10. National Scheduled Castes Finance and Development Corporation. (2021). *Comprehensive Impact Assessment Study of NSFDC Schemes*. New Delhi: NSFDC.
11. Government of India, Ministry of Social Justice and Empowerment. (2022). *Evaluation Study on Functioning of National Scheduled Castes Finance and Development Corporation*. New Delhi.
12. National Scheduled Castes Finance and Development Corporation. (2016–2025). *Annual Reports*. New Delhi: NSFDC.
13. Anilkumar, U. P. (2024). Special component plan and the educational status of scheduled castes in Kerala. *Gulati Institute of Finance and Taxation Working Paper Series*, 1–24.
14. Press Information Bureau. (2026). *NSFDC Registers Record Performance in FY 2025–26*. Government of India.
15. Ministry of Social Justice and Empowerment. (2025). *Policies and Welfare Programmes for Scheduled Castes in India*. Government of India.
16. India Stat. (2025). *Statistical Data on NSFDC Schemes and Beneficiaries in India*.
17. Tamboli, M. A., Tamboli, A. S., & Nilesh, P. (2024). A comprehensive review of tribal and scheduled welfare schemes in Maharashtra state of India. *International Conference on Humanities and Educational Sciences Proceedings*, 270(1), 112–126.

A Study on Digital Forensics Based Auditing in Co Operative Housing Societies in Mira Bhayandar Municipal Corporation

Sayed Aymn Ismail¹ & Prof. Dr. Jaishree K. Kavathekar²

¹Research Scholar, B. N. N. College of Arts, Commerce & Science College, Bhiwandi.

²Research Guide, B. N. N. College of Arts, Commerce & Science College, Bhiwandi.

Corresponding Author – Sayed Aymn Ismail

DOI - 10.5281/zenodo.21772096

Abstract:

The present study focuses on digital forensics based auditing in co-operative housing societies under Mira Bhayandar Municipal Corporation. The study aims to understand the role of digital forensic auditing in detecting financial frauds and irregularities and also examines the challenges faced in implementing digital forensic auditing practices in housing societies.

The study is based on descriptive research design. Primary data was collected through a structured questionnaire from 50 respondents selected through random sampling. The respondents included committee members and active members of co-operative housing societies in the Mira Bhayandar area. Secondary data was collected from books, journals, articles, and research papers related to digital forensics and auditing.

The findings of the study show that digital forensic auditing helps in improving transparency, accountability, and fraud detection in society accounts. The study also identified major challenges such as lack of technical knowledge, shortage of trained professionals, limited awareness, high implementation cost, and data security concerns.

The study concludes that digital forensic based auditing is useful for better financial management in co-operative housing societies. Proper training, awareness, technical support, and government support are important for successful implementation of digital forensic auditing practices.

Keywords: Digital Forensics, Digital Auditing, Financial Fraud Detection, Co-operative Housing Societies, Transparency and Accountability

Introduction:

In today's time, technology has become an important part of financial management and accounting systems. Many organizations and institutions are now using digital systems for maintaining records, making online payments, storing financial data and conducting financial transactions. Co-operative housing societies are also moving from manual accounting methods to computerized accounting systems and online banking facilities for better management of society funds and records.

Digital forensics is a process of examining and verifying digital records and electronic information for investigation and auditing purposes. In the field of auditing, digital forensic techniques are used to identify financial frauds, irregularities, manipulation of records and unauthorized financial activities. Digital forensic based auditing helps in checking digital financial records properly and improves transparency and accountability in financial management.

Co-operative housing societies handle maintenance charges, repair expenses, sinking funds, and other financial transactions of society members. As most financial activities are now carried out digitally,

there is an increase in the risk of frauds, cyber related problems and misuse of society funds. In some housing societies, lack of proper monitoring and weak financial control systems create chances of financial irregularities. Therefore, digital forensic based auditing has become important for maintaining proper financial records and reducing financial frauds.

Digital forensic auditing helps auditors examine online transactions, verify computerized records, and identify suspicious financial activities. It also supports better transparency, accountability and financial control in housing societies. However, implementation of digital forensic auditing also faces challenges such as lack of technical knowledge, shortage of trained professionals, limited awareness among society members, high implementation cost and concerns related to data privacy and security.

The present study focuses on co-operative housing societies under Mira Bhayandar Municipal Corporation. The study aims to understand the role of digital forensic based auditing in detecting financial frauds and irregularities and also examines the challenges faced in implementing digital forensic auditing practices in co-operative housing societies.

Objectives:

1. To identify the role of digital forensic techniques in detecting financial frauds and irregularities in co-operative housing societies.
2. To examine the challenges faced in implementing digital forensics based auditing in co-operative housing societies under Mira Bhayandar Municipal Corporation.

Hypothesis:

Hypothesis 1:

H0: Digital forensic techniques do not have a significant role in detecting financial frauds and irregularities in co-operative housing societies.

H1: Digital forensic techniques have a significant role in detecting financial frauds and irregularities in co-operative housing societies.

Hypothesis 2:

H0: Co-operative housing societies under Mira Bhayandar Municipal Corporation do not face significant challenges in implementing digital forensics based auditing.

H1: Co-operative housing societies under Mira Bhayandar Municipal Corporation face significant challenges in implementing digital forensics based auditing.

Review of Literature:

1. **Gopal Kumar Singh and Vineeta Kumari (2025)** explained that research in forensic accounting has increased because of rising financial frauds and digital crimes. The study showed that technology based auditing methods help organizations improve fraud detection and financial monitoring. The authors also stated that forensic accounting supports better governance and transparency in financial systems. The study further highlighted the importance of awareness, ethics, and technical skills in digital forensic auditing.
2. **Khadijah Darwin (2024)** explained that digital forensic accounting helps improve accountability and transparency in organizations. The study found that digital technologies and forensic tools help in faster detection of fraud and financial irregularities. The author also stated that many organizations face

problems such as limited infrastructure and lack of trained professionals. The study suggested that proper training and government support are necessary for effective implementation of digital forensic auditing.

3. **Rosita Daraojimba and other authors (2023)** studied the role of forensic accounting in preventing digital financial frauds. The study explained that financial frauds are becoming more complex due to digital transactions and technology usage. The authors stated that digital forensic techniques help auditors examine electronic financial records more accurately. The study also highlighted the need for continuous development of forensic technologies and training programs for auditors.
4. **Rehman and Hashim (2022)** explained that forensic accounting plays an important role in fraud detection and prevention. The study showed that forensic auditing techniques help in identifying financial frauds and improving transparency in organizations. The authors also stated that digital tools and proper investigation methods make auditing more effective. The study highlighted challenges such as lack of awareness and technical knowledge in implementing forensic accounting practices.
5. **Dr. Esha Jain and Jonika Lamba (2020)** stated that forensic accounting is an effective method for fighting and detecting financial frauds. The study explained that forensic accounting combines accounting, auditing, and investigation skills for identifying financial crimes. The authors also discussed the growing use of information technology and cyber forensics in auditing practices. The paper highlighted the importance of forensic auditors in maintaining financial transparency and accountability.

Research Gap:

Very few studies have been conducted on digital forensics based auditing in co-operative housing societies. Most previous studies mainly focused on companies, banks, and corporate sectors. Limited research is available on fraud detection, awareness, and challenges of digital forensic auditing in housing societies under Mira Bhayandar Municipal Corporation. Therefore, this study focuses on understanding the role and challenges of digital forensic auditing in co-operative housing societies in the Mira Bhayandar area.

Research Methodology:

Research Design:

The present study is based on a descriptive research design. The study was conducted to understand the role of digital forensic based auditing in detecting financial frauds and irregularities in co-operative housing societies. The study also focused on identifying the challenges faced in implementing digital forensic auditing practices in housing societies.

Area of the Study:

The study was conducted in co-operative housing societies under Mira Bhayandar Municipal Corporation. The respondents selected for the study were committee members and active members of different co-operative housing societies in the Mira Bhayandar area.

Sampling Method:

For the purpose of the study, random sampling method was used. A total of 50 respondents were selected randomly from different co-operative housing societies in Mira Bhayandar. The respondents included committee members and members associated with society management and financial activities.

Data Collection Tools and Techniques:

The study is based on both primary and secondary data.

Primary data was collected through a structured questionnaire prepared by the researcher. The questionnaire included close ended questions related to digital auditing, financial fraud detection, transparency, technical challenges, and awareness about digital forensic auditing.

Secondary data was collected from books, research papers, articles, journals, websites, and other related sources connected with digital forensics, auditing, and co-operative housing societies.

The collected data was analyzed with the help of percentage method and presented in tabular form for easy understanding and interpretation of the study findings.

Data Analysis and Interpretation:

The data collected from the questionnaire was studied with the help of percentage analysis. The responses of 50 respondents were divided into categories like Yes, No and Sometimes. The number of responses for each category was counted and converted into percentages. This method helped in understanding the opinions and views of the respondents in a simple and clear way. The data was presented in tables along with short interpretations for better understanding of the results of the study.

Use of Online Banking in Co-operative Housing Societies:

Q1. Does your housing society use online banking for society transactions?

Response	Frequency	Percentage
Yes	38	76%
No	7	14%
Sometimes	5	10%
Total	50	100%

Interpretation: Majority of respondents stated that their housing societies use online banking for transactions.

Use of Computerized Accounting Systems in Housing Societies:

Q2. Does your society maintain accounts on a computer or software system?

Response	Frequency	Percentage
Yes	41	82%
No	4	8%
Sometimes	5	10%
Total	50	100%

Interpretation: Most respondents confirmed that societies maintain accounts using computer systems or software.

Occurrence of Financial Mistakes and Irregularities in Society Records:

Q3. Have you noticed any mistakes or irregularities in society financial records?

Response	Frequency	Percentage
Yes	24	48%
No	14	28%
Sometimes	12	24%
Total	50	100%

Interpretation: Many respondents observed mistakes or irregularities in society financial records.

Role of Digital Checking in Detecting Financial Frauds:

Q4. Do you think digital checking of records helps in finding financial frauds?

Response	Frequency	Percentage
Yes	43	86%
No	3	6%
Sometimes	4	8%
Total	50	100%

Interpretation: Most respondents believed digital checking of records helps detect financial frauds and irregularities.

Importance of Online Transaction Records in Verification Process:

Q5. Do online transaction records help in verifying society expenses and income?

Response	Frequency	Percentage
Yes	44	88%
No	2	4%
Sometimes	4	8%
Total	50	100%

Interpretation: Majority respondents agreed online transaction records help verify society accounts.

Impact of Digital Auditing on Transparency in Society Accounts:

Q6. Do you feel digital auditing improves transparency in society accounts?

Response	Frequency	Percentage
Yes	40	80%
No	5	10%
Sometimes	5	10%
Total	50	100%

Interpretation: Majority respondents felt digital auditing improves transparency in society accounts.

Awareness of Digital Forensic Auditing Among Respondents:

Q7. Have you heard about digital forensic auditing before this survey?

Response	Frequency	Percentage
Yes	18	36%
No	24	48%
Sometimes	8	16%
Total	50	100%

Interpretation: Many respondents were not aware of digital forensic auditing before the survey.

Effectiveness of Digital Methods in Auditing Practices:

Q8. Do you think digital methods help auditors work more effectively?

Response	Frequency	Percentage
Yes	39	78%
No	4	8%
Sometimes	7	14%
Total	50	100%

Interpretation: Most respondents believed digital methods improve audit effectiveness.

Ease of Verification Through Digital Records:

Q9. Do you believe digital records are easier to verify than paper records?

Response	Frequency	Percentage
Yes	37	74%
No	6	12%
Sometimes	7	14%
Total	50	100%

Interpretation: Majority respondents found digital records easier to verify than paper records.

Role of Digital Auditing in Reducing Financial Fraud:

Q10. Do you think digital auditing helps reduce chances of financial fraud?

Response	Frequency	Percentage
Yes	42	84%
No	3	6%
Sometimes	5	10%
Total	50	100%

Interpretation: Most respondents believed digital auditing reduces financial fraud.

Technical Knowledge Challenges in Digital Auditing:

Q11. Does your society face problems due to lack of technical knowledge?

Response	Frequency	Percentage
Yes	33	66%
No	8	16%
Sometimes	9	18%
Total	50	100%

Interpretation: Many respondents reported lack of technical knowledge as a challenge.

Availability of Trained Professionals for Digital Auditing;

Q12. Is there a shortage of trained people for digital auditing in your society?

Response	Frequency	Percentage
Yes	35	70%
No	6	12%
Sometimes	9	18%
Total	50	100%

Interpretation: Majority respondents indicated shortage of trained professionals for digital auditing.

Cost Related Challenges in Digital Forensic Auditing:

Q13. Do you think digital forensic auditing is expensive for housing societies?

Response	Frequency	Percentage
Yes	31	62%
No	10	20%
Sometimes	9	18%
Total	50	100%

Interpretation: Many respondents considered digital forensic auditing expensive for societies.

Awareness Level of Society Members About Digital Auditing:

Q14. Do society members have limited knowledge about digital auditing?

Response	Frequency	Percentage
Yes	36	72%
No	5	10%
Sometimes	9	18%
Total	50	100%

Interpretation: Majority respondents felt society members have limited awareness about digital auditing.

Difficulties in Managing Digital Financial Records:

Q15. Does your society face difficulty in managing digital financial records?

Response	Frequency	Percentage
Yes	29	58%
No	11	22%
Sometimes	10	20%
Total	50	100%

Interpretation: Several respondents reported difficulty in managing digital financial records.

Hesitation in Adopting Digital Auditing Methods:

Q16. Do committee members hesitate to adopt digital auditing methods?

Response	Frequency	Percentage
Yes	30	60%
No	9	18%
Sometimes	11	22%
Total	50	100%

Interpretation: Many respondents observed hesitation among committee members in adopting digital auditing methods.

Need for Special Training in Digital Forensic Auditing:

Q17. Do auditors need special training for digital forensic auditing?

Response	Frequency	Percentage
Yes	45	90%
No	2	4%
Sometimes	3	6%
Total	50	100%

Interpretation: Most respondents agreed auditors require special training for digital forensic auditing.

Data Privacy and Security Concerns in Digital Auditing:

Q18. Are data privacy and security concerns a problem in digital auditing?

Response	Frequency	Percentage
Yes	34	68%
No	7	14%
Sometimes	9	18%
Total	50	100%

Interpretation: Majority respondents considered data privacy and security as important concerns in digital auditing.

Need for Government Support in Digital Forensic Auditing:

Q19. Do you think government support is needed for digital forensic auditing?

Response	Frequency	Percentage
Yes	43	86%
No	3	6%
Sometimes	4	8%
Total	50	100%

Interpretation: Majority respondents supported the need for government support for digital forensic auditing.

Encouragement of Digital Forensic Auditing in Housing Societies:

Q20. Should digital forensic auditing be encouraged in co-operative housing societies?

Response	Frequency	Percentage
Yes	46	92%
No	1	2%
Sometimes	3	6%
Total	50	100%

Interpretation: Almost all respondents supported encouraging digital forensic auditing in co-operative housing societies.

Conclusion:

The study shows that co-operative housing societies under Mira Bhayandar Municipal Corporation are increasingly using digital systems, online banking and computerized accounting methods. Most respondents believed that digital forensic auditing helps in detecting financial frauds, improving transparency and reducing irregularities in society accounts.

The study also identified major challenges such as lack of technical knowledge, shortage of trained professionals, high implementation cost and limited awareness among society members. Data privacy and security concerns were also highlighted by respondents.

Overall, the study concludes that digital forensic based auditing is effective in improving transparency and accountability in co-operative housing societies. Proper training, awareness, technical support and government support are important for its successful implementation.

Suggestions and Recommendations:

- Co-operative housing societies should use digital accounting systems for maintaining financial records properly and accurately.
- Regular digital audits should be conducted to identify financial frauds and irregularities in society accounts.
- Society members, committee members, and auditors should be given basic training about digital auditing and digital record management.
- Awareness programs should be arranged to increase knowledge about digital forensic auditing among society members.
- Proper safety measures such as passwords and backup systems should be used to protect digital financial records.
- Government authorities should provide support and guidance for better implementation of digital forensic auditing in housing societies.
- Housing societies should maintain proper digital records of receipts, payments, bills and bank transactions for easy verification.
- Societies should regularly update their accounting software to improve security and reduce errors in financial records.
- Tally Prime Used for maintaining digital accounts, financial records, and transaction management.
Benefit: Helps societies maintain accurate accounts and reduce manual errors.
- Quick Books Used for online accounting, expense tracking, and financial reporting.
Benefit: Makes financial tracking and report preparation easier and faster.
- Busy Accounting Software Used for maintaining computerized accounting and audit records.
Benefit: Helps in proper storage and management of digital financial records.
- Zoho Books Used for digital bookkeeping, online payments, and financial monitoring.
Benefit: Improves financial monitoring and simplifies online transaction management.
- CaseWare IDEA Used for audit analysis, fraud detection, and examination of financial data.
Benefit: Helps auditors identify irregularities and suspicious financial activities quickly.
- ACL Analytics Used for data analysis, fraud identification, and audit management.
Benefit: Supports better audit accuracy and financial data analysis.
- EnCase Forensic Used for investigating digital records and identifying suspicious activities.
Benefit: Helps in detecting digital frauds and examining electronic evidence properly.

References:

1. Alaaris, W. A., & Al-Sartawi, A. M. (2024). Forensic accounting and the auditing of the digital banking. In *Studies in Systems, Decision and Control*. Springer Nature Switzerland.
2. Centonze, P. (2019). Cloud auditing and compliance. In *Security, privacy, and digital forensics in the cloud*. John Wiley & Sons.
3. Darwin, K. (2024). Strengthening public and private accountability through digital forensic accounting. *International Journal of Accounting and Taxation*, 5(2), 44-52.
4. Ebrahim, S. A. A. K., & Al-Sartawi, A. M. (2024). Fraud auditing and forensic accounting: A review paper. In *Studies in Systems, Decision and Control*. Springer Nature Switzerland.

5. Grima, S., Boztepe, E., & Baldacchino, P. J. (2020). Contemporary issues in audit management and forensic accounting. Emerald Publishing Limited.
6. Hopwood, W. S., Leiner, J. J., & Young, G. R. (2008). Forensic accounting. McGraw-Hill Irwin.
7. Jain, E., & Lamba, J. (2020). Forensic accounting: A way to fight, deter and detect fraud. Curie Journal, 3(1), 22-27.
8. Kranacher, M. J., Riley, R., & Wells, J. T. (2010). Forensic accounting and fraud examination. John Wiley & Sons.
9. Lessambo, F. I. (2018). Corporate governance, accounting, and auditing scandals. In Auditing, assurance services, and forensics. Springer International Publishing.
10. Markman, M. S., Levko, A., & Haller, M. W. (2015). Other dimensions of forensic accounting. In A guide to forensic accounting investigation. John Wiley & Sons.
11. McBride, T. (2010). Accounting forensics. In Springer's forensic laboratory science series. Humana Press.
12. Naqvi, A. S. (2020). Artificial intelligence for audit, forensic accounting, and valuation: A strategic perspective. Wiley.
13. Özkul, F. U., & Pamukçu, A. (2012). Fraud detection and forensic accounting. In Emerging fraud. Springer Berlin Heidelberg.
14. Pearson, T., & Singleton, T. W. (2008). Fraud and forensic accounting in the digital environment. Issues in Accounting Education, 23(4), 545-559.
15. Rehman, A., & Hashim, F. (2022). A systematic review on forensic accounting and its contribution towards fraud detection and prevention. Journal of Financial Crime, 29(4), 1172-1185.
16. Scaglione, B. J., & Luizzo, A. (2022). Auditing and forensics. In Healthcare security. Productivity Press.
17. Singleton, T. W., & Singleton, A. J. (2007). Fraud auditing and forensic accounting (3rd ed.). John Wiley & Sons.
18. Singleton, T. W., & Singleton, A. J. (2010). Fraud auditing and forensic accounting (4th ed.). John Wiley & Sons.
19. Spalević, Ž., & Vićentijević, K. (2017). Digital forensics in accounting and auditing. Kultura Polisa, 14(33), 203-216.
20. Taylor, J. (2011). Forensic accounting. Financial Times Prentice Hall.

Administrative Structure and Functions of Vasai Virar Municipal Corporation

Mrs. Shraddha Suresh Kotare¹ & Dr. Jaishree K. Kavathekar²

¹Research Scholar, Commerce and Management (Accountancy), Vidyavardhini's Annasaheb Vartak College of Arts, K.M. College of Commerce and E. S. Andrades College of Science, Vasai Road, Vasai West, Dist- Palghar 401202

²Research Guide, Shikshak Sanchalit Shikshan Sanstha's Dr. Shantilal Dhanaji Devsy Art's College and Commerce & Science College, Wada, Palghar. Pin. 421303

Corresponding Author – Mrs. Shraddha Suresh Kotare

DOI - 10.5281/zenodo.21772112

Introduction:

Urban local bodies are considered the foundation of democratic decentralization and urban governance in India. They play a significant role in maintaining civic administration, providing public services, and promoting planned socio-economic development in urban areas. Municipal corporations are entrusted with the responsibility of ensuring efficient delivery of essential services such as water supply, sanitation, waste management, road construction, public health, education, and environmental protection. With rapid urbanization and population growth, the importance of effective municipal administration has increased considerably in recent years.

Vasai Virar Municipal Corporation is one of the rapidly growing municipal corporations in the state of Maharashtra. It was established to administer the expanding urban region of Vasai–Virar and to meet the increasing civic and infrastructural needs of the population. The corporation governs a large geographical area consisting of residential, commercial, industrial, and semi-urban localities. Due to continuous urban expansion and migration, the corporation faces the challenge of balancing development with effective public service delivery.

The municipal corporation functions as an important institution of local self-government. It operates through an organized administrative framework consisting of elected representatives, administrative officers, standing committees, and various departmental units. The Mayor acts as the political head of the corporation, while the Municipal Commissioner serves as the chief executive authority responsible for implementing policies and supervising day-to-day administration. Different departments work together to ensure smooth functioning of municipal services and developmental activities.

The primary objective of the corporation is to improve the quality of life of citizens by providing efficient civic amenities and promoting sustainable urban development. The corporation undertakes several developmental activities such as construction and maintenance of roads, drainage systems, street lighting, public markets, gardens, health centres, and educational institutions. It also implements welfare programmes related to women, children, senior citizens, and specially disabled persons (Divyangjan).

In addition to basic civic administration, the corporation plays a vital role in urban planning and environmental management. The Town Planning Department regulates land use, building permissions, and infrastructure development to ensure planned urban growth. Public health and sanitation departments work

towards maintaining cleanliness, controlling diseases, and improving public hygiene standards. The corporation also encourages digital governance and citizen participation to enhance transparency and accountability in administration.

Financial administration forms an essential component of municipal governance. The corporation generates revenue through property taxes, water charges, grants, development fees, and other municipal sources. Proper allocation and utilization of financial resources are necessary for implementing development projects and maintaining public services effectively.

Despite continuous efforts toward development, the corporation faces several challenges such as population pressure, traffic congestion, waste disposal issues, environmental concerns, unauthorized constructions, and financial limitations. Addressing these challenges requires efficient administrative planning, public cooperation, and sustainable policy implementation.

Thus, the study of the administrative structure and functions of Vasai Virar Municipal Corporation is important for understanding the functioning of urban local governance and its contribution toward regional development and public welfare.

Historical Background:

The municipal corporation was established to manage the growing urban population and increasing infrastructural needs of the Vasai–Virar area. Rapid urbanization, migration, and expansion of residential and commercial activities made it necessary to create an organized system of urban administration. The corporation was formed with the objective of improving civic amenities and promoting balanced urban development.

Administrative Structure of the Municipal Corporation:

The administrative structure of Vasai Virar Municipal Corporation is designed to ensure efficient governance, proper implementation of municipal policies, and smooth delivery of civic services. The corporation functions through a combination of elected representatives and administrative officials who work together for urban development and public welfare. The structure promotes democratic participation, accountability, and administrative coordination in municipal governance.

a) General Body: The General Body is the supreme policy-making authority of the municipal corporation. It consists of elected councillors from different electoral wards within the municipal area. The councillors are elected by the citizens through local body elections for a fixed term as prescribed by law. The General Body functions as a democratic platform where important matters related to urban administration and development are discussed and decided.

The General Body approves annual budgets, taxation proposals, development plans, welfare schemes, and major infrastructure projects. It also discusses matters related to public welfare, sanitation, education, healthcare, transportation, and environmental protection. Meetings of the General Body are conducted regularly to review the performance of different departments and to address issues affecting the citizens.

The councillors act as representatives of the people and communicate local problems and public demands to the municipal administration. Through debates and discussions, the General Body plays a significant role in maintaining transparency and accountability in municipal governance.

b) Mayor: The Mayor is generally elected from among the elected councillors and serves for a specific tenure. The office of the Mayor symbolizes local self-government and democratic leadership within the municipal administration.

The Mayor presides over meetings of the General Body and ensures smooth conduct of discussions and decision-making processes. The Mayor represents the corporation at official ceremonies, government meetings, social functions, and public programmes. In addition, the Mayor acts as a link between citizens and municipal administration by highlighting public concerns and developmental needs.

Although executive powers mainly rest with the Municipal Commissioner, the Mayor plays an influential role in guiding policies, promoting development initiatives, and maintaining coordination among councillors and committees.

c) Municipal Commissioner: The Municipal Commissioner is the chief executive and administrative authority of the corporation. The Commissioner is appointed by the State Government and is usually a senior administrative officer with experience in public administration and urban governance. The Commissioner is responsible for the day-to-day functioning of the corporation and implementation of decisions taken by the General Body and standing committees.

The Commissioner supervises all municipal departments, officers, and employees to ensure effective delivery of civic services. Responsibilities of the Commissioner include financial management, preparation and implementation of budgets, maintenance of public infrastructure, regulation of municipal services, and execution of development projects.

The Commissioner also ensures implementation of state government policies, urban development regulations, and public welfare programmes. During emergencies such as floods, epidemics, or natural disasters, the Commissioner coordinates relief and emergency management activities. The office of the Commissioner is essential for maintaining administrative discipline, efficiency, and accountability in municipal operations.

d) Standing Committees: Standing committees are important components of municipal administration. These committees are formed to assist the General Body in specialized areas of governance and administration. They help in detailed examination of policies, financial matters, and development proposals before final approval.

Different committees are established for specific purposes such as:

- Finance Committee
- Public Health Committee
- Education Committee
- Women and Child Welfare Committee
- Transport Committee
- Water Supply Committee
- Town Planning Committee
- Works and Infrastructure Committee

These committees review departmental performance, monitor expenditure, and provide recommendations for improvement. The Finance Committee plays a particularly important role in scrutinizing municipal budgets, taxation policies, and financial allocations.

Standing committees help decentralize administrative responsibilities and improve efficiency in decision-making. They also ensure that different sectors of urban administration receive focused attention and proper supervision.

e) Administrative Departments: The municipal corporation functions through several specialized departments, each headed by departmental officers and technical staff. These departments are responsible for implementing policies and providing civic services to the public.

Finance and Accounts Department:

This department manages municipal finances, prepares annual budgets, maintains financial records, collects taxes and revenues, and monitors expenditure. It ensures proper utilization of municipal funds and financial accountability.

Public Works Department:

The Public Works Department is responsible for construction and maintenance of roads, bridges, public buildings, drainage systems, and other civic infrastructure projects.

Water Supply Department:

This department manages water purification, storage, and distribution systems. It ensures regular supply of safe drinking water to residential and commercial areas.

Health Department:

The Health Department supervises hospitals, dispensaries, vaccination programmes, sanitation activities, disease prevention measures, and public health awareness campaigns.

Education Department:

This department manages municipal schools, educational programmes, and initiatives aimed at improving literacy and educational facilities within the municipal area.

Town Planning Department:

The Town Planning Department regulates land use, approves building plans, controls unauthorized construction, and promotes planned urban development.

Solid Waste Management Department:

This department handles collection, transportation, segregation, and disposal of solid waste. It also undertakes cleanliness drives and environmental protection activities.

Social Welfare Department:

The Social Welfare Department implements welfare schemes for economically weaker sections, women, senior citizens, and specially disabled persons (Divyangjan). It promotes social inclusion and community development.

Fire and Emergency Services Department:

This department provides fire protection services, emergency rescue operations, and disaster response during accidents, fires, floods, and other emergencies.

Each department functions in coordination with others to ensure smooth municipal administration and effective public service delivery. The departmental system helps the corporation address the diverse needs of urban governance and development in a systematic manner.

Functions of the Municipal Corporation:

a) Water Supply: The corporation ensures supply of clean and safe drinking water to residential, commercial, and industrial areas. Maintenance of pipelines, water tanks, and distribution systems is also managed by the corporation.

b) Public Health and Sanitation: Public health services include maintenance of hospitals, dispensaries, vaccination programmes, disease control measures, and sanitation activities. Regular cleaning of roads, drains, and public spaces is undertaken to maintain hygiene.

c) Solid Waste Management: Collection, transportation, and disposal of solid waste are major responsibilities of the corporation. Waste segregation and environmental protection measures are also promoted.

d) Road and Infrastructure Development: Construction and maintenance of roads, bridges, drainage systems, and public buildings are important developmental functions. The corporation also undertakes urban beautification projects.

e) Street Lighting: Installation and maintenance of streetlights help improve public safety and urban convenience.

f) Education and Social Welfare: The corporation operates municipal schools and supports welfare schemes for economically weaker sections, women, children, senior citizens, and specially disabled persons (Divyangjan).

g) Urban Planning and Building Regulation: The Town Planning Department regulates construction activities, approves building plans, and ensures planned urban growth according to development regulations.

h) Disaster Management and Emergency Services: The corporation provides fire services and emergency response during floods, accidents, and natural disasters.

Financial Administration:

Financial administration is one of the most important components of municipal governance because the successful functioning of the corporation depends largely on proper financial planning, revenue generation, and utilization of funds. Vasai Virar Municipal Corporation requires adequate financial resources to provide civic amenities, maintain public infrastructure, implement welfare schemes, and undertake development projects for the growing urban population.

The Finance and Accounts Department is responsible for managing the financial affairs of the corporation. The department prepares annual budgets, maintains accounts, supervises revenue collection, monitors expenditure, and ensures financial discipline within the administration. Financial management helps the corporation allocate resources efficiently among different departments and development activities.

The corporation generates revenue from various internal and external sources. One of the major sources of income is property tax collected from residential, commercial, and industrial properties within the municipal limits. Water charges collected from consumers also contribute significantly to municipal revenue. Other important revenue sources include professional tax, advertisement tax, trade license fees, building permission charges, market fees, rent from municipal properties, and development charges collected from builders and developers.

In addition to internal revenue, the corporation receives grants and financial assistance from the State Government and Central Government under various urban development and welfare schemes. These grants support infrastructure development, sanitation projects, housing programmes, road construction, public health initiatives, and social welfare activities. Government schemes such as urban renewal missions and smart city-related initiatives also provide financial support for improving civic infrastructure.

The annual municipal budget is an important financial document that estimates expected income and planned expenditure for the financial year. The budget includes allocations for salaries, infrastructure projects, public health services, water supply, sanitation, education, social welfare programmes, and emergency services. The General Body and Standing Committee review and approve the budget to ensure proper financial planning and transparency.

Financial accountability and auditing are essential parts of municipal administration. Internal audits and government audits are conducted regularly to examine financial records, prevent misuse of funds, and ensure compliance with financial rules and regulations. Proper accounting systems and digital financial management practices improve transparency and efficiency in municipal administration.

The corporation also focuses on long-term financial planning to meet the increasing demands of urbanization. Effective financial administration enables the corporation to undertake development projects, improve service delivery, and promote sustainable urban growth.

Challenges Faced by the Corporation:

Despite continuous efforts toward urban development and improved civic administration, Vasai Virar Municipal Corporation faces several administrative, financial, and infrastructural challenges. Rapid urbanization and increasing population have created pressure on existing civic facilities and public services.

Rapid Population Growth:

The Vasai–Virar region has experienced rapid population growth due to migration, urban expansion, and residential development. The increasing population creates pressure on housing, transportation, water supply, sanitation, healthcare, and educational facilities. Managing the needs of a growing urban population has become a major administrative challenge.

Increasing Demand for Infrastructure:

Continuous urban growth requires expansion of roads, bridges, drainage systems, public transport, schools, hospitals, and other infrastructure facilities. The corporation must undertake large-scale development projects to meet public demands, which requires substantial financial resources and administrative coordination.

Traffic Congestion:

Traffic congestion has become a serious problem due to increasing vehicles, narrow roads in some areas, and rapid commercial development. Traffic-related issues affect transportation efficiency, public

safety, and environmental conditions. Proper urban planning and transportation management are necessary to address this challenge.

Waste Management Issues:

Solid waste generation has increased significantly with urbanization and population growth. Collection, segregation, transportation, and scientific disposal of waste require efficient management systems. Improper waste disposal can create environmental pollution and public health problems.

Water Scarcity in Some Areas:

Although the corporation provides water supply services, some localities face water shortages, especially during summer seasons. Increasing population and rising demand for water place additional pressure on existing water resources and distribution systems.

Financial Limitations:

The corporation often faces financial constraints due to limited revenue generation and increasing expenditure on infrastructure and public services. Delay in tax collection, dependency on government grants, and rising administrative costs affect financial stability and development planning.

Unauthorized Constructions and Urban Pressure:

Unauthorized constructions and unplanned urban growth create difficulties in maintaining planned development and civic administration. Illegal structures can affect infrastructure planning, traffic management, sanitation systems, and environmental balance.

Environmental and Public Health Concerns:

Urbanization has increased environmental problems such as pollution, reduction of green spaces, flooding during monsoon seasons, and public health risks. Maintaining environmental sustainability while promoting development is an important challenge for the corporation.

Administrative Coordination and Public Participation:

Coordination among departments and active public participation are necessary for effective governance. Delays in project implementation, administrative procedures, and lack of public awareness sometimes affect the efficiency of municipal administration.

These challenges require proper planning, efficient financial management, technological support, public cooperation, and sustainable urban development policies to improve the quality of life of citizens.

Conclusion:

Vasai Virar Municipal Corporation plays a significant role in urban governance, infrastructure development, and public welfare in the Vasai–Virar region. As an important institution of local self-government, the corporation is responsible for providing essential civic services and maintaining balanced urban development. Its administrative structure combines democratic representation with professional administration, ensuring efficient decision-making and implementation of development programmes.

The corporation performs a wide range of functions including water supply, sanitation, road construction, public health services, education, urban planning, waste management, and social welfare activities. Through various departments and committees, it works toward improving public services and meeting the needs of the growing urban population.

Financial administration forms the backbone of municipal governance. Proper revenue collection, budgeting, expenditure management, and utilization of government grants are necessary for maintaining

civic infrastructure and implementing welfare schemes. Efficient financial management supports sustainable development and strengthens municipal administration.

However, rapid urbanization, population growth, environmental concerns, infrastructural pressure, and financial limitations continue to create challenges for the corporation. Addressing these issues requires effective planning, transparency, technological advancement, citizen participation, and coordinated administrative efforts.

Overall, the functioning of Vasai Virar Municipal Corporation contributes significantly to urban development, economic growth, social welfare, and improvement in the standard of living of citizens. Strengthening municipal administration and promoting sustainable urban governance will help the corporation meet future developmental challenges more effectively.

References:

1. Awasthi, A., & Maheshwari, S. *Public Administration*. Agra: Lakshmi Narain Agarwal Educational Publishers, 2018.
2. Bhattacharya, Mohit. *New Horizons of Public Administration*. New Delhi: Jawahar Publishers and Distributors, 2020.
3. Chakrabarty, Bidyut, and Prakash Chand. *Public Administration in a Globalizing World*. New Delhi: Sage Publications, 2016.
4. Government of India. *The Constitution (74th Amendment) Act, 1992*. New Delhi: Ministry of Law and Justice, 1992.
5. Government of Maharashtra. *Maharashtra Municipal Corporations Act, 1949*. Mumbai: Government Press.
6. Maheshwari, S. R. *Local Government in India*. New Delhi: Lakshmi Narain Agarwal Publishers, 2017.
7. Sharma, M. P., & Sadana, B. L. *Public Administration in Theory and Practice*. New Delhi: Kitab Mahal, 2017.
8. Singh, H. *Municipal Administration in India*. Jaipur: RBSA Publishers, 2016.
9. Vasai Virar Municipal Corporation Official Website
10. United Nations Development Programme. *Urban Governance and Local Development*. New York: UNDP Publications, 2015.
11. Yadav, S. *Local Self-Government and Urban Administration in India*. Jaipur: Rawat Publications, 2018.
12. Maharashtra Urban Development Department. *Urban Local Bodies Administration Manual*. Mumbai: Government of Maharashtra Publications.
13. Jain, R. B. *Essays on Indian Public Administration*. New Delhi: Deep and Deep Publications, 2014.
14. Basu, D. D. *Introduction to the Constitution of India*. New Delhi: LexisNexis, 2019.
15. Arora, Ramesh K., and Rajni Goyal. *Indian Public Administration: Institutions and Issues*. New Delhi: New Age International Publishers, 2018.

A Study on Challenges to Cloud Accounting Adoption Among Chartered Accountant Firms

Asst. Professor Zarmin Nisar Momin¹ & Dr. Kuldeepsingh J. Rathod²

¹Research Scholar, B.N.N. College of Arts, Commerce & Science, Bhiwandi.

²Research Guide, B.N.N. College of Arts, Commerce & Science, Bhiwandi.

Corresponding Author – Zarmin Nisar Momin

DOI - 10.5281/zenodo.21772133

Abstract:

Cloud accounting has emerged as one of the most transformative technological innovations in the accounting profession by enabling real-time financial reporting, remote accessibility, automation, and collaborative financial management. The increasing digitalization of accounting practices and the post-pandemic shift toward remote business operations have accelerated the relevance of cloud-based accounting systems among Chartered Accountant (CA) firms. Despite its operational advantages, the adoption of cloud accounting among CA firms in India remains uneven due to several technological, organizational, and environmental barriers.

The present study examines the major challenges affecting cloud accounting adoption among Chartered Accountant firms using secondary data analysis. The study is descriptive and analytical in nature and relies on peer-reviewed journal articles, conference papers, professional reports, ICAI publications, and industry literature published between 2014 and 2025. The research incorporates the Technology–Organization–Environment (TOE) framework to analyze cloud accounting adoption barriers systematically.

The study identifies key challenges such as data security concerns, lack of technical expertise, resistance to organizational change, internet dependency, regulatory uncertainty, integration complexity, and financial constraints. The findings indicate that although cloud accounting significantly improves operational efficiency, flexibility, and client servicing, cybersecurity concerns and inadequate digital readiness continue to restrict adoption among many CA firms, especially small and medium-sized practices.

The study concludes that successful cloud accounting adoption requires stronger cybersecurity mechanisms, organizational preparedness, professional training, supportive regulatory policies, and enhanced digital infrastructure. The paper contributes to the growing literature on digital transformation in accounting and provides practical implications for accounting firms, policymakers, professional accounting bodies, and software vendors.

Keywords: Cloud Accounting, Chartered Accountant Firms, Cloud Computing, Digital Accounting, Accounting Technology, TOE Framework, Accounting Information Systems.

Introduction:

Technological advancement has significantly transformed the accounting profession during the last decade. The emergence of digital technologies such as cloud computing, artificial intelligence, automation, and big data analytics has changed the way accounting information is processed, managed, and communicated. Among these innovations, cloud accounting has become one of the most influential developments in accounting and financial management systems.

Cloud accounting refers to accounting software hosted on remote cloud servers and accessed through the internet. Unlike traditional desktop-based accounting systems, cloud accounting allows users to access financial information from any location using internet-enabled devices. The technology enables real-time reporting, automated updates, multi-user collaboration, scalability, and remote accessibility.

The COVID-19 pandemic accelerated digital transformation within accounting firms by increasing the need for remote auditing, virtual financial management, and online collaboration. Consequently, cloud accounting gained considerable attention among accounting professionals and business organizations.

Cloud accounting offers several advantages for Chartered Accountant (CA) firms, including:

- Real-time access to financial data
- Improved client communication
- Automation of routine accounting tasks
- Reduced hardware and maintenance costs
- Enhanced scalability and flexibility
- Automatic backup and disaster recovery

Despite these benefits, cloud accounting adoption among Chartered Accountant firms remains inconsistent, particularly in developing economies such as India. Concerns regarding cybersecurity, internet reliability, legal compliance, technical competency, and organizational readiness discourage many firms from migrating to cloud-based systems.

Research suggests that cloud accounting adoption is influenced by technological, organizational, and environmental factors. Studies also indicate that concerns related to data security and privacy remain major inhibitors to cloud technology adoption.

As digital transformation becomes increasingly essential for professional accounting practices, understanding the challenges affecting cloud accounting adoption among CA firms has become highly important.

Research Gap:

Existing studies on cloud accounting primarily focus on SMEs, general business organizations, and cloud computing adoption in broader technological contexts. Limited research specifically examines the barriers affecting cloud accounting adoption among Chartered Accountant firms in India.

Furthermore, many previous studies emphasize technological barriers while giving comparatively less attention to organizational readiness, professional resistance, and regulatory concerns affecting accounting firms.

The present study attempts to bridge this gap by critically examining technological, organizational, and environmental challenges affecting cloud accounting adoption among CA firms using secondary data analysis and the Technology–Organization–Environment (TOE) framework.

Statement of the Problem:

Despite the operational and strategic benefits offered by cloud accounting, many Chartered Accountant firms remain hesitant to adopt cloud-based accounting systems. Concerns related to data security, technological readiness, internet dependency, integration complexity, implementation costs, and legal compliance create barriers to adoption. This gap between technological advancement and practical

implementation restricts digital transformation within the accounting profession. Therefore, there is a need to identify and analyze the major challenges affecting cloud accounting adoption among CA firms.

Objectives of the Study:

1. To understand the concept and significance of cloud accounting.
2. To identify the major challenges affecting cloud accounting adoption among Chartered Accountant firms.
3. To analyze technological, organizational, and environmental barriers influencing cloud accounting adoption.
4. To examine the benefits of cloud accounting for CA firms.
5. To suggest measures for improving cloud accounting adoption among Chartered Accountant firms.

Research Methodology:

Nature of the Study: The study is descriptive and analytical in nature.

Sources of Data: The study is entirely based on secondary data collected from:

- Scopus-indexed journals
- Peer-reviewed research articles
- Conference proceedings
- ICAI publications
- Professional accounting reports
- Online academic databases
- Industry reports and white papers

Period of Study: The literature reviewed for the study covers the period from 2014 to 2025.

Tools Used: The following tools were used:

- Literature Review
- Comparative Analysis
- Thematic Analysis
- Conceptual Analysis

Approximately 30 research articles, professional reports, and academic publications were reviewed.

Theoretical Framework:

Technology–Organization–Environment (TOE) Framework: The Technology–Organization–Environment (TOE) framework developed by Tornatzky and Fleischer (1990) explains how technological innovation adoption is influenced by three major dimensions:

A. Technological Factors: These include:

- Data security
- Compatibility
- Complexity
- Internet dependency

B. Organizational Factors: These include:

- Organizational readiness

- Employee competency
- Management support
- Resistance to change

C. Environmental Factors: These include:

- Government regulations
- Competitive pressure
- Infrastructure availability
- Industry environment

The TOE framework is widely used in studies related to cloud computing and digital technology adoption. It provides a suitable theoretical foundation for analyzing cloud accounting adoption among CA firms.

Concept of Cloud Accounting:

Cloud accounting refers to an accounting information system where accounting software and financial data are hosted on cloud servers and accessed through the internet.

Unlike traditional accounting systems, cloud accounting provides:

- Real-time financial reporting
- Remote accessibility
- Automatic updates
- Multi-user collaboration
- Automated backup and recovery
- Scalability and flexibility

Cloud accounting supports digital transformation by reducing manual accounting processes and improving communication between accountants and clients.

Research indicates that cloud accounting adoption enables accounting firms to shift from traditional bookkeeping toward advisory and strategic services.

Literature Review:

Ma, Fisher, and Nesbit (2021) examined the adoption of cloud accounting among accounting practices. Their study found that organizational readiness, client readiness, and competitive pressure are significant factors influencing the adoption of cloud accounting systems. Firms that possess adequate technological capabilities and face increasing market competition are more likely to implement cloud-based accounting solutions.

Oliveira, Thomas, and Espadanal (2014) investigated the determinants of cloud computing adoption within organizations. The authors concluded that both technological and organizational factors play a crucial role in adoption decisions. Factors such as technological compatibility, perceived benefits, organizational size, and management support were found to significantly influence cloud computing implementation.

Phaphoom et al. (2017) focused on the technical barriers associated with cloud adoption. Their findings revealed that concerns regarding data security, privacy, and system portability remain major obstacles for

organizations considering cloud-based solutions. These challenges often create hesitation among businesses despite the potential benefits of cloud technology.

Yigitbasioglu (2015) explored auditors' perceptions of cloud computing in the accounting profession. The study indicated that security, privacy, and regulatory compliance concerns strongly affect auditors' willingness to adopt cloud technologies. Trust in cloud service providers was identified as an important factor in adoption decisions.

Bhatt (2025) studied cloud accounting adoption among Indian small and medium-sized enterprises (SMEs). The research highlighted that digital literacy levels and infrastructural limitations significantly affect the successful implementation of cloud accounting systems. Organizations with limited technological knowledge and inadequate internet infrastructure face greater challenges in adopting cloud-based solutions.

Acharya and Vyas (2025) examined the use of cloud accounting among Chartered Accountants in Ahmedabad. Their study found that cloud accounting improves operational efficiency, enhances accessibility to financial information, and facilitates better collaboration with clients. The findings suggest that cloud accounting contributes positively to professional accounting practices.

Patel (2025) investigated Chartered Accountants' attitudes toward cloud computing. The study revealed that internet dependency and cybersecurity concerns remain significant barriers to adoption. Although accountants recognize the benefits of cloud technology, concerns about data breaches and system reliability continue to affect their acceptance.

Ghaffari, Delgosha, and Abdolvand (2014) conducted a SWOT analysis of cloud computing adoption. Their research identified several strengths and opportunities, including cost savings, flexibility, and competitive advantages. However, the study also emphasized weaknesses and threats related to security risks, privacy concerns, and dependence on external service providers.

Sithole and Ruhode (2021) explored cloud computing adoption among SMEs. The findings indicated that financial constraints, limited technological resources, and inadequate infrastructure significantly hinder adoption. The study emphasized the importance of organizational preparedness and resource availability for successful cloud implementation.

Moudud-Ul-Huq et al. (2020) examined the role of cloud computing in accounting information systems. The study concluded that cloud technology enhances accounting efficiency by enabling real-time access to financial data, improving collaboration, and supporting global business operations. The authors highlighted cloud computing as a transformative tool for modern accounting practices

The literature indicates that cloud accounting adoption depends upon technological preparedness, organizational readiness, cybersecurity assurance, employee competency, and regulatory support. While some studies emphasize technological barriers such as security and internet dependency, others highlight organizational resistance and environmental constraints.

Ma, Fisher, and Nesbit (2021) found that organizational readiness and external pressure significantly influence cloud accounting adoption among accounting firms. In contrast, Phaphoom et al. (2017) emphasized security and portability concerns as major inhibitors to cloud adoption. This suggests that cloud accounting adoption barriers vary across organizational and technological contexts.

Major Challenges to Cloud Accounting Adoption Among CA Firms:

1. Data Security and Privacy Concerns: Data security is the most critical barrier to cloud accounting adoption. Chartered Accountant firms manage confidential financial information including tax records, audit reports, payroll information, and client financial statements.

Major concerns include:

- Cyberattacks
- Unauthorized access
- Data breaches
- Confidentiality violations
- Data ownership uncertainty

Studies indicate that security concerns significantly increase resistance toward cloud technology adoption.

2. Lack of Technical Expertise: Many accounting professionals lack advanced technical skills required to implement and manage cloud accounting systems effectively. Smaller accounting firms particularly face difficulties due to inadequate IT knowledge and limited digital training.

Insufficient digital competency reduces confidence in cloud-based systems and slows technological adoption.

3 Resistance to Organizational Change: Behavioral resistance toward technological transformation significantly affects cloud accounting adoption. Many accounting professionals remain comfortable with traditional desktop-based accounting systems.

Resistance arises due to:

- Fear of technology
- Habitual dependence on traditional systems
- Lack of confidence
- Uncertainty regarding system reliability

4. Internet Dependency: Cloud accounting systems depend heavily on stable internet connectivity. In areas with poor internet infrastructure, accounting operations may experience interruptions, reducing efficiency and reliability.

Internet dependency therefore remains a major concern among CA firms.

5. Cost of Implementation: Although cloud accounting reduces long-term infrastructure expenses, initial implementation costs can be substantial for small and medium accounting firms.

Major expenses include:

- Subscription charges
- Employee training costs
- Data migration expenses
- Software customization costs

Financial constraints therefore become important adoption barriers.

6. Integration Complexity: Many CA firms already use legacy accounting software and customized systems. Integrating cloud accounting platforms with existing infrastructure can be technically difficult and time-consuming.

Migration challenges may lead to:

- Data loss risks
- Compatibility problems
- Operational disruptions

7. Regulatory and Compliance Issues: Accounting professionals must comply with taxation laws, auditing standards, and data protection regulations.

Concerns regarding:

- Legal compliance
  - Data localization
  - Confidentiality obligations
  - Professional ethics
- create hesitation toward cloud accounting adoption.

8. Lack of Organizational Readiness: Successful cloud adoption requires:

- Digital infrastructure
- Skilled employees
- Strategic planning
- Management support

Many small accounting firms lack these organizational capabilities, limiting readiness for technological transformation.

Benefits of Cloud Accounting Despite Challenges:

Benefits	Explanation
Real-Time Access	Access financial information anytime and anywhere
Automation	Reduces repetitive accounting tasks and manual errors
Collaboration	Improves communication between accountants and clients
Scalability	Flexible according to organizational requirements
Cost Efficiency	Reduces hardware and maintenance expenses
Data Backup	Automatic storage and disaster recovery
Productivity	Improves speed and operational efficiency

Research indicates that cloud accounting enables accounting firms to transition from traditional bookkeeping toward advisory and strategic consulting services.

Findings of the Study:

The study identifies the following major findings:

1. Data security and privacy concerns are the most critical barriers affecting cloud accounting adoption among CA firms.
2. Lack of technical expertise and digital literacy reduces confidence in cloud technologies.
3. Small and medium CA firms face greater infrastructural and financial challenges compared to larger firms.
4. Organizational resistance significantly slows technological transformation within accounting practices.
5. Internet dependency and system reliability concerns negatively affect implementation decisions.

6. Cloud accounting improves efficiency, flexibility, automation, and collaboration when properly implemented.
7. Organizational readiness and management support play a significant role in successful cloud accounting adoption.
8. Training, cybersecurity enhancement, and supportive regulations are essential for wider acceptance.

Suggestions:

The following measures may improve cloud accounting adoption among Chartered Accountant firms:

1. Conduct regular digital training programs for accounting professionals.
2. Strengthen cybersecurity systems and encryption standards.
3. Increase awareness regarding cloud accounting benefits and safety.
4. Encourage ICAI and professional bodies to issue detailed cloud accounting guidelines.
5. Improve internet infrastructure and digital accessibility.
6. Develop affordable cloud accounting solutions for small and medium firms.
7. Provide technical onboarding and support services for accounting firms.
8. Promote gradual migration from traditional systems to cloud-based platforms.
9. Encourage government initiatives supporting digital transformation within professional services.

Conclusion:

Cloud accounting represents a major technological transformation in the accounting profession by improving operational efficiency, flexibility, automation, and collaboration. The growing digitalization of accounting systems has increased the importance of cloud accounting among Chartered Accountant firms.

However, several technological, organizational, and environmental barriers continue to restrict widespread adoption. Data security concerns, lack of technical expertise, internet dependency, integration complexity, and regulatory uncertainty remain major challenges affecting implementation.

The study concludes that successful cloud accounting adoption requires organizational readiness, cybersecurity assurance, professional training, policy support, and improved digital infrastructure. As accounting practices continue to evolve in the digital era, cloud accounting is expected to become an essential component of modern accounting services. Therefore, CA firms must gradually adapt to cloud technologies to remain competitive, efficient, and professionally relevant in the evolving business environment.

References:

1. Acharya, M., & Vyas, B. (2025). *Perception and adoption of cloud accounting: Insights from Chartered Accountants in Ahmedabad*. International Educational Applied Scientific Research Journal.
2. Bhatt, M. Y. K. (2025). *Adoption of cloud accounting among Indian SMEs: Drivers, barriers, and future prospects*. International Educational Journal of Science and Engineering.
3. Ghaffari, K., Delgosha, M. S., & Abdolvand, N. (2014). *Towards cloud computing: A SWOT analysis on its adoption in SMEs*. arXiv.

4. Ma, D., Fisher, R., & Nesbit, T. (2021). *Cloud-based client accounting and small and medium accounting practices: Adoption and impact*. International Journal of Accounting Information Systems, 41, 100513.
5. Moudud-Ul-Huq, S., Asaduzzaman, M., & Biswas, T. (2020). *Role of cloud computing in global accounting information systems*. The Bottom Line, 33(3), 231–250.
6. Oliveira, T., Thomas, M., & Espadanal, M. (2014). *Assessing the determinants of cloud computing adoption: An analysis of the manufacturing and services sectors*. Information & Management, 51(5), 497–510.
7. Patel, J. (2025). *Chartered accountants' perspective on efficiency and accuracy: Cloud computing vs traditional accounting systems*. International Education and Research Journal.
8. Patel, S. (2025). *Exploring the attitudes of Chartered Accountants towards cloud computing: A critical analysis of challenges and opportunities*. International Education and Research Journal.
9. Phaphoom, N., Wang, X., Samuel, S., Helmer, S., & Abrahamsson, P. (2017). *A survey study on major technical barriers affecting the decision to adopt cloud services*. arXiv.
10. Sithole, S. S., & Ruhode, E. (2021). *Cloud computing adoption: Opportunities and challenges for small, medium and micro enterprises in South Africa*. arXiv.
11. Tornatzky, L., & Fleischer, M. (1990). *The processes of technological innovation*. Lexington Books.
12. Yigitbasioglu, O. M. (2015). *External auditors' perceptions of cloud computing adoption in Australia*. International Journal of Accounting Information Systems, 18, 46–62.

A Preliminary Checklist of Flowering Parasitic Plants of Rajapur and Surrounding Areas from Ratnagiri District (Maharashtra)

P. P. Bhalekar¹ & A. N. Chandore²

¹Department of Botany, Dapoli Urban Bank Senior Science College, Dapoli- 415 712,
District- Ratnagiri. Maharashtra, India.

²Department of Botany Arts, Science and Commerce College, Mokhada-401 604.
District-Palghar, Maharashtra, India

Corresponding Author – P. P. Bhalekar

DOI - 10.5281/zenodo.21772143

Abstract:

A parasitic plant is a plant that derives some or all of its nutritional requirement from another living plant. Total 4500 species parasitic plants and about 280 genera belonging to 20 families are reported through worldwide. In Maharashtra total 40 flowering parasitic plant species are reported. During our floristic studies of Rajapur tehsil of Ratnagiri district, we have collected 13 parasitic plants belonging to five families. These all collected parasitic plants are stem and root parasites.

Keywords: Checklist, Parasitic, Rajapur, Rare, Ratnagiri.

Introduction:

Parasitic plants occur throughout the world in all types of plant communities except the aquatic. Generally, the parasite weakens the host so it produces fewer flowers and viable seeds or the value as timber is reduced.

Two type of parasitic flowering plant are found i.e. Root parasites and Stem parasite. **Root parasites** are attached to host roots and water and other nutrients are supplied partly from the soil through normal roots and partly from the host through haustoria. **Stem parasites** obtain all water and inorganic nutrients from the host. Total 4500 species parasitic plants and about 280 genera belonging to 20 families are reported through worldwide. In Maharashtra total 40 flowering parasitic plant species are reported. During our floristic studies of Rajapur tehsil of Ratnagiri district, we have collected 13 parasitic plants belonging to five families. These all collected parasitic plants are stem and root parasites. We have prepared a checklist and taxonomic account of all collected parasitic plants from Rajapur area. More than 46% taxa (six spp.) belongs to family Loranthaceae and remaining taxa belongs to four families i.e. Orobanchaceae (three spp.), Convolvulaceae (two spp.), Santalaceae (one sp.), Lauraceae (one sp.). We also prepared a photographic account of all collected parasitic species for easy to identification. *Scurrula stocksii* (Hook.f.) Danser, a rare and endemic parasitic plant species is reported from the study area. Total two endemic parasitic plants were collected from study area.

Some parasite are produced flowers during the vegetative growing season but some charismatically flowers in summer season from April and May, often without leaves. Regional floristic studies have also reported the occurrence a high number of parasite in the westerns Ghats viz. Almeida, 1996-2014, Ansari, 2009; Cooke, 1908; Cook, 1996; Mistry, 1986; Singh and Karthikeyan, 2000, 2001.

Materials and Methods:

The continuous field visits were made to survey, collection and documentation of parasitic plant species of Ratnagiri district during different seasons. The collected specimens were dissected under stereo zoom microscope and photographs are taken with the help of camera. The collected specimens were identified by various floras, monographs, revisions and research articles (Almeida, 1996-2014; Cooke, 1908; Cook, 1996; Kulkarni, 1988; Mishra and Singh, 2001; Lakshminarasimhan, 1996; Singh and Karthikeyan, 2000, 2001).

Herbarium specimens of all parasitic plants were prepared as per Jain & Rao's (1977) standard methods of herbarium preparation. Prepared the checklist (Table 1.) of all collected parasites as per recent nomenclature and endemism, which are updated by using online data base viz. International Plant Names Index (IPNI) and Plants of the World Online (POWO). The endemic species are marked with asterisk (*). Photographs of all endemic parasite are provided in Figures 1.

Table.1 Checklist of parasitic plants species of Ratnagiri District (Maharashtra), families are arranged by alphabetically

Sr. No.	Botanical Name	Family	Locality
1.	<i>Cuscuta janarthanamii</i> Kolte, A.Deshp. & Kambale*	Convolvulaceae	Kumbhavade
2.	<i>Cuscuta reflexa</i> Roxb.	Convolvulaceae	Upale
3.	<i>Cassytha filiformis</i> L.	Lauraceae	Ambolgad
4.	<i>Dendrophthoe falcata</i> (L.f.) Ettingsh	Loranthaceae	Saundal
5.	<i>Dendrophthoe falcata</i> var. <i>coccinia</i> (L.f.) Ettingsh.	Loranthaceae	Rajapur
6.	<i>Macrosolen capitellatus</i> (Wight & Arn.) Danser	Loranthaceae	Saundal
7.	<i>Scurrula parasitica</i> L.	Loranthaceae	Hativale
8.	<i>Scurrula stocksii</i> (Hook.f.) Danser*	Loranthaceae	Hativale
9.	<i>Tolypanthus lagenifer</i> (Wight ex J.Graham) Tiegh.	Loranthaceae	Rajapur
10.	<i>Aeginetia indica</i> L.	Orobanchaceae	Saundal
11.	<i>Striga asiatica</i> (L.) Kuntze	Orobanchaceae	Saundal
12.	<i>Striga gesnerioides</i> (Willd.) Vatke	Orobanchaceae	Hativale
13.	<i>Viscum angulatum</i> B.Heyne ex DC.	Santalaceae	Unhale

*– Endemic to India

Results and Discussion:

Present research works prepared checklist of 13 flowering parasitic plants species belonging to five families from Rajapur and surrounding area, Ratnagiri district. Two endemic species are found and One rare species reported from the studies area i.e. *Scurrula stocksii* (Hook.f.) Danser. Present research work dominant family is Loranthaceae Juss.

Acknowledgement:

Authors are thankful to Thanks to Chhatrapati Shahu Maharaj Research Training And Human Development Institute (SARTHI), for providing financial assistance and to the Principals, of respective colleges for provided necessary laboratory facilities. Authors are also thankful to Maharashtra State Biodiversity Board (MSBB), Nagpur for permission to floristic studies in Ratnagiri district.

References:

1. Almeida, M.R. (1996). Flora of Maharashtra, Vol. **1**. Orient Press, Mumbai, 296pp.
2. Almeida, M.R. (1998). Flora of Maharashtra, Vol. **2**. Orient Press, Mumbai, 457pp.
3. Almeida, M.R. (2001). Flora of Maharashtra, Vol. **3A** and **3B**. Orient Press, Mumbai, 567pp.
4. Almeida, M.R. (2003). Flora of Maharashtra, Vol. **4A** and **4B**. Orient Press, Mumbai, 471pp.
5. Almeida, M.R. (2009). Flora of Maharashtra, Vol. **5A** and **5B**. Orient Press, Mumbai, 495pp.
6. Almeida, M.R. (2014). Flora of Maharashtra, Vol. **6A** and **6B**. Orient Press, Mumbai, 373pp.
7. Ansari, R. and N.P. Balakrishnan. (2009). The Family Eriocaulaceae in India (Revised Edition). Bishen Singh Mahendra Pal Singh, Dehra Dun, pp. 1–188.
8. Cook, C.D.K. (1996). Aquatic and Wetland Plants of India. Oxford University Press, London, pp. 1–385.
9. Cooke, T. (1905–1908). The Flora of the Presidency of Bombay. Vol. 1 & 2, Taylor & Francis, London.
10. <http://powo.science.kew.org/> [Plants of the World Online (POWO)]
11. <http://www.ipni.org> [The International Plant Names Index (IPNI)]
12. <https://www.iucnredlist.org/> [International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN)]
13. Jain, S.K. and R. Rao. (1977). A handbook of field and Herbarium methods. Today & Tomorrow's publishers, New Delhi.
14. Lakshminarasimhan, P., (1996). Monocotyledones. In: Sharma, B.D. S. Karthikeyan and N.P. Singh (eds.) Flora of Maharashtra State. Flora of India Series 2. Botanical Survey of India, Calcutta. 794 pp.
15. Mishra, D.K. and N.P. Singh. (2001). Endemic and threatened flowering plants of Maharashtra. Fl. India ser. 4, BSI, Calcutta.
16. Mistry, M.K. (1983–1986). Report of the Botanical survey of India Ratnagiri District Flora project Vol. 1 and 2. Blatter Herbarium St. Xaviers College Bombay.
17. Singh, N.P. and S. Karthikeyan. (eds.). (2000) Flora of Maharashtra State: Dicotyledones. Vol. 1. Flora of India Series 2. Botanical Survey of India, Calcutta. 882 pp.
18. Singh, N.P. and S. Karthikeyan. (eds.). (2001) Flora of Maharashtra State: Dicotyledones. Vol. 2. Flora of India Series 2. Botanical Survey of India, Calcutta. 1080 pp.

Figures legends:

Figure 1. **A** *Cuscuta janarthanamii* Kolte, A.Deshp. & Kambale; **B** *Cuscuta reflexa* Roxb.; **C** *Cassytha filiformis* L.; **D** *Dendrophthoe falcata* (L.f.) Ettingsh.; **E** *Dendrophthoe falcata* var. *coccinia* (L.f.) Ettingsh.; **F** *Scurrula parasitica* L.; **G** *Scurrula stocksii* (Hook.f.) Danser; **H** *Viscum angulatum* B.Heyne ex DC. **I** *Aeginetia indica* L. **J** *Striga asiatica* (L.) Kuntze **K** *Striga gesnerioides* (Willd.) Vatke

Figure 1.

Role of Sustainable Banking Practices in Enhancing Efficiency and Growth of Modern Banking

Barakathu Nisha. R¹ & Vivek. H. Bhoir²

¹Research Scholar, Rayat Shikshan Santha's, Karmaveer Bhaurao Patil College,
Vashi, Navi Mumbai 400703, Maharashtra, India.

²Research Guide, Rayat Shikshan Santha's Karmaveer Bhaurao Patil College,
Vashi, Navi Mumbai 400703, Maharashtra, India.

Corresponding Author – Barakathu Nisha. R

DOI - 10.5281/zenodo.21772157

Abstract:

With ever increasing environmental, customer and operational efficiency pressures, this study explores the role of sustainable banking practices in modern banking operations. The aim of the research is to assess the impact of sustainable banking practices on the efficiency and growth of modern banking. The study used primary data obtained through a questionnaire survey which was subjected to the One Sample t-test (one-tailed) to determine the significance of various roles of sustainable banking. The results show that sustainable banking practices play a role in enhancing customer loyalty, efficiency, cost savings, reputation, financial inclusion, innovation, risk management, investor confidence, regulatory compliance and stability. The research finds sustainable banking serves as a competitive strategy for improving growth in contemporary banking. Potential future studies could compare state-owned and private banks or regional variations in sustainable banking. The benefits to society include fostering sustainable and environment-friendly banking systems, increased financial inclusion, ethical investments and sustainable economic growth.

Keywords: Sustainable Banking, Banking Efficiency, Green Banking Practices.

Introduction:

The banking industry is a critical pillar of economic growth in all countries, as it mobilises savings, allocates credit, finances businesses and enables financial transactions. Sustainability has emerged as a critical issue in recent years for businesses, including the banking industry. Sustainable practices in banking involve the integration of environmentally sound, socially equitable and financially profitable measures in banking policies and practices. This involves going paperless, using digital payments, providing green finance, adopting responsible lending, and investing in energy-efficient buildings, as well as integrating Environmental, Social and Governance (ESG) factors in business operations. In the face of increasing competition, technological advancements, regulatory demands and a growing concern for sustainability, sustainable banking has evolved into a key business strategy rather than a non-negotiable goal (Mir & Bhat, 2022).

The significance of sustainable banking practices is that they enhance the operational efficiency of banks and promote growth. Electronic and paperless banking processes speed up banking transactions, cut costs, save resources, and improve user experience. Likewise, sustainable financing and green loans generate business opportunities by funding green energy projects, environmentally friendly businesses and

socially driven investments. This not only enhances profitability but also enhances the image and credibility of banks towards customers, investors and regulators (Nosratabadi et al., 2020).

Efficiency and growth are two key performance indicators of a modern bank. Efficiency allows banks to use resources effectively, enhance the quality of their services, and stay competitive; while growth ensures growth, profitability, market share, and sustainability. Sustainable banking practices can potentially affect both of these indicators in a positive way through fostering innovation, efficient risk management, customer retention, and adaptation to new regulatory requirements. But although green and sustainable banking initiatives are increasingly being adopted, there is still insufficient empirical evidence of the role of sustainable banking practices in enhancing the efficiency and growth of contemporary banking institutions, especially in emerging markets. Hence, this study is significant to assess the impact of sustainable banking practices on banking performance.

The outcomes of this research will assist bankers, policymakers and stakeholders in recognising the strategic importance of sustainable practices and to devise effective policies for future banking. In addition, this research will also add to the body of knowledge by examining the relationship between sustainability and banking performance. In this age, where sustainability and performance is imperative for the business to survive, the study is timely, relevant and essential (Nagina, 2025; Mir & Bhat, 2022).

Literature Review:

1. **Siddik, A., Yong, L., et al. (2024)** analyzed in their research study the manner in which Green Finance (GF), Corporate Social Responsibility (CSR), and Green Banking Practices (GBP), impacts the Sustainability Performance in direct as well as indirect manner. The findings derived from the research indicates GBP having significant impact directly on CSR, GF, and the Sustainability Performance of the banks. Additionally, the results obtained shows that Green Finance having a significant and direct impact on Sustainability Performance and CSR practices. Therefore, the more the bank is involved in the green banking practices, the more is the impact of CSR practices and Green Financing on environment sustainability.
2. **Salim, K., Disli, M., et al. (2023)** investigated in their study whether the Corporate Social Performance (CSP) and Corporate Environmental Performance (CEP) has any effect on the stability of the banking sector. The study's results shows that CEP is negatively associated with the banks' stability in terms of Non-Performing Loans (NPL). Although the impact is not significant for the large banks and small banks, and in the countries with low environmental scores. Moreover, CSP doesn't seem to have a significant influence on the stability of the bank, but on the other hand, financial product safety, which is a part of CSP, does have.
3. **Sani, K., Gbadamosi, A., et al. (2024)** focused in their research on the sustainability in the banking sector, with a particular focus on developing countries. The study shows that there is no sustainability related policies and programs as the banks are more focused on profitability. The research findings suggest need for banks to view sustainability from the marketing perspective and hence take up sustainable practices for value creation and adding value to the banking service that would help in creating brand image and improving competitiveness.
4. **Hussain, S., Rasheed, A., et al. (2024)** examined in their study the relationship between Green Finance (GRF), Financial Innovation (FINV) and Sustainability Performance (SUSP) to drive sustainable growth. The findings of the study indicates there exists a positive correlation between SUSP and GRF. GRF is playing a vital role in FINV by giving them the necessary financial support and

encouragement they need to invest in sustainable technology and practices, which will help the companies to improve and adopt greener practices, minimize their carbon footprint and increase resources efficiency.

5. **Kumar, J., Rani, G., et al. (2024)** in their study researched the role of Green Finance in mediation of the relation between Sustainability Performance of the banking institution and Green Banking Practices in emerging economies. The research findings indicate the top management, the employees, policy related practices and operations of banks have a significant impact on Sustainability Performance and Green Finance of the banks. Further, Green Finance has a significant impact on Sustainability Performance of the banks
6. **Olmo, B., Saiz, M., et al. (2021)** studied in their research how the banks' sustainability practices affect their profitability and insolvency. The research study results suggested that sustainable banking practices increases the profitability, and the market power is the key driver of profitability in the case of the traditional banks but not sustainable banks. Sustainable banks are more profitable with a high level of cost scale efficiency.
7. **Ali, A., Modi, R., et al. (2026)** have evaluated in their research work on how technology innovation such as mobile banking, e-statements, automation and energy efficient data centre is helping to minimize the operational footprints. The outcomes of the study suggests that there is a consistent positive relationship between the level of digital integration and decrease in paper consumption, electricity consumption and carbon emissions.

Objectives:

1. To examine the role of sustainable banking practices in enhancing the efficiency and growth of modern banking.
2. To provide suitable suggestions for strengthening sustainable banking practices in modern banking institutions.

Hypothesis:

- H0 (Null Hypothesis): The role of sustainable banking practices in enhancing the efficiency and growth of modern banking is insignificant.
- H1 (Alternative Hypothesis): The role of sustainable banking practices in enhancing the efficiency and growth of modern banking is significant.

Research Methodology:

The findings are derived from a research based on the positivism research philosophy that is concerned with objective measurement of phenomena and statistical verification of facts. The research used a deductive approach to test a set of pre-specified roles of sustainable banking practices in improving banking efficiency and growth. The data were sourced from a questionnaire survey with a 5-point Likert scale (from highly disagree to highly agree). The sample consisted of 125 bank managers, who were selected using a non-probability sampling method (accessibility and purposive). The data were coded and analyzed in R Studio. The One Sample t-test was used for hypothesis testing to check the significance of the identified sustainable banking roles in contemporary banks.

Data Analysis:**Table No: 1 One sample t – test**

Items	Mean	t-value	p-value	Result
Enhances customer trust through sustainable practices.	4.23	44.20	0.000	Significant
Improves efficiency through green digital systems.	4.34	77.46	0.000	Significant
Reduces costs through paperless operations.	4.55	33.62	0.000	Significant
Strengthens reputation through environmental responsibility.	4.98	56.50	0.000	Significant
Promotes inclusion through sustainable banking access.	4.12	49.54	0.000	Significant
Supports growth through green lending initiatives.	4.13	43.09	0.000	Significant
Reduces carbon footprint through eco-friendly operations.	4.18	65.00	0.000	Significant
Encourages innovation through green financial products.	4.22	68.85	0.000	Significant
Improves risk control through responsible policies.	4.67	43.05	0.000	Significant
Attracts investors through ESG commitment.	4.09	45.60	0.000	Significant
Ensures compliance through sustainability governance.	4.88	45.05	0.000	Significant
Enhances long-term stability through green strategies.	4.67	45.05	0.000	Significant

The one-sample t-test results reveal that all the sustainability factors are significant ($p < 0.05$), so they have a significant effect on banking performance. The mean values (all above 4) indicate a high level of agreement among participants that sustainable initiatives increase trust, efficiency, cost, reputation and financial inclusion. Also, sustainability measures help with innovation, risk management, attracting investors, ensuring compliance with regulations and promoting stability. In summary, the study confirms that sustainable banking practices are important, and the alternative hypothesis is accepted.

Hypothesis Testing and Result:**Table No:2 Summary of Hypothesis Testing**

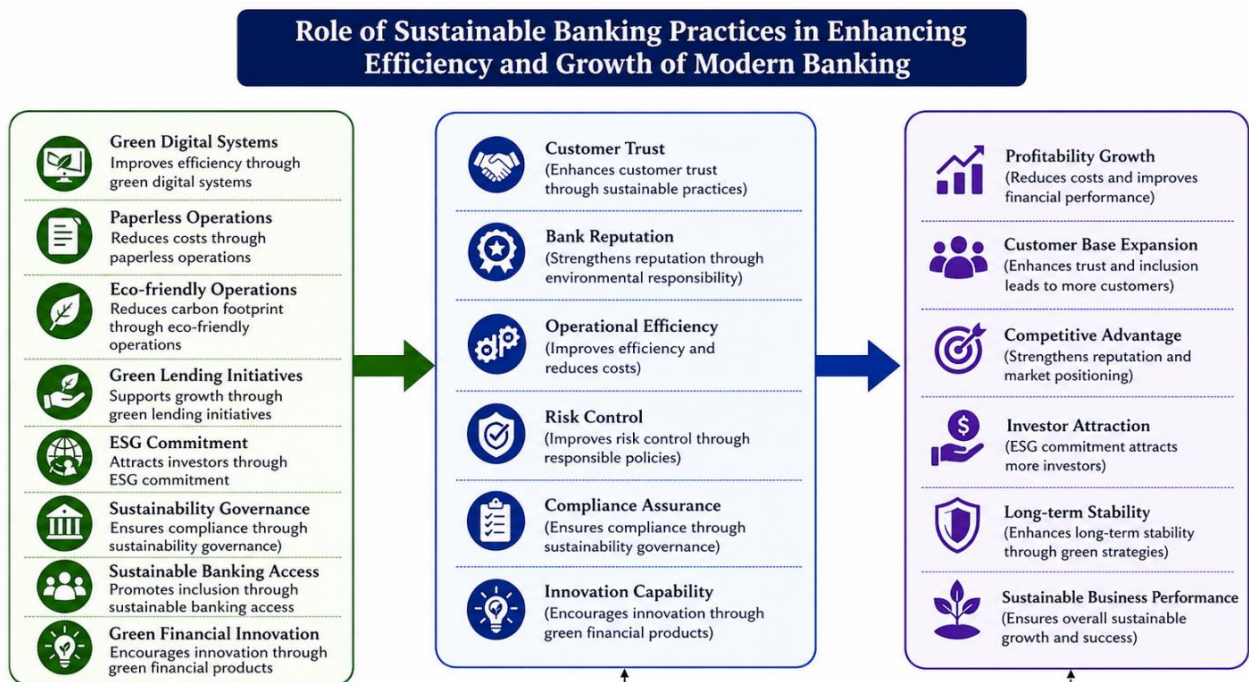
Hypothesis			
H0: The role of sustainable banking practices in enhancing the efficiency and growth of modern banking is insignificant.			
H1: The role of sustainable banking practices in enhancing the efficiency and growth of modern banking is significant.			
Test used	Results	Interpretation	Null / Alternative
One-sample t-test is used to evaluate Role of Sustainable Banking Practices in Enhancing Efficiency and Growth of Modern Banking	H ₀ was rejected and H ₁ is accepted (p-value < 0.05)	The results show that all sustainability factors significantly influence banking performance ($p < 0.05$). High mean values indicate strong agreement that green practices enhance efficiency, reputation, cost reduction, and long-term stability. Therefore, the alternative hypothesis is accepted.	Alternate accepted

Conclusion:

This study confirms sustainable banking practices play an important role in improving efficiency and performance of banking institutions. In particular, enhancing customer trust, efficiency, cost reduction (e.g. paperless operations), reputation, financial inclusion and growth (e.g. green lending) are all beneficial to banking operations. In addition, sustainable practices also reduce carbon emissions, stimulate financial innovation, strengthen risk management, attract funding, enable regulatory compliance and improve institutional resilience. Hence, sustainable banking is good for society and the environment but also a competitive strategy for gaining advantage and a sustainable future for banks

Figure No: 1 Model for effective utilization

Suggestions:

Financial institutions should invest more in green IT, paperless banking and energy-efficient buildings to enhance efficiency and lower costs. Banks should offer more green loans, sustainable investment funds, and financial inclusion products to diversify their market and boost the economy. Periodic training for employees and customers should be held to foster sustainable practices and ethical banking. Banks should also adopt ESG criteria into lending, risk management and governance policies to lure investors and comply with regulatory norms. They should partner with regulators, fintech companies, and environmental organisations to drive innovation and enhance resilience in the banking industry.

References:

1. Boro, B. & Saikia, N. (2020). A qualitative study of the barriers to utilizing healthcare services among the tribal population in Assam. *PloS One*, 15(10), e0240096.
2. Kumar, V. & Kumar, D. (2023). Issues, challenges and opportunities in accessing primary health services in tribal-rural setting in India: a decadal view. *International Journal of Community Medicine and Public Health*, 10, 515–524.

3. Panda, P. & Subudhi, C. (2020). Pattern and determinants of maternal and child healthcare services among tribals: With a special reference to tribal regions of Odisha. *Journal of Development Policy and Practice*, 5(2), 167–183.
4. Podder, D., Dasgupta, A., et al. (2021). Health care seeking behavior in a scheduled tribe community in India: a mixed methods research using the framework of Andersen's behavioral model. *Asia Pacific Journal of Public Health*, 33(4), 369–377.
5. Sharma, Y., Sridevi, P., et al. (2025). Access to healthcare among tribal population in India: A cross-sectional household survey. *The International Journal of Health Planning and Management*, 40(4), 863–870.
6. Siva, N., Mohanty, K., et al. (2025). A systematic scoping review of health-seeking behavior and healthcare utilization in tribal communities of Odisha, India: concentration on maternal and child health. *BMC Public Health*, 25(1), 2801.

Journal Indexing

Published by - Young Researcher Association, Kolhapur (Maharashtra)